

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В ПЕРЕЯСЛАВІ

ISSN 2786-6319 (print)
ISSN 2786-6327 (online)

«SCIENTIA ET SOCIETUS»

Збірник наукових праць

Випуск 1

Переяслав
2022

УДК 001+316.3
S 40
DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1

ISSN 2786-6319 (print)
ISSN 2786-6327 (online)

Scientia et societas. зб. наук. праць. Вип. 1 / [ред. колегія: Коцур Н.І. (голов. ред.) та ін.]. Переяслав: ФОП Домбровська Я.М. 2022. 136 с.

Засновник: Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 25094-15034Р від 14.01.2022 р.

(9 30 2022).

Редакційна колегія:

Коцур Н. І., доктор історичних наук, професор (головний редактор), *Дзюбенко О. В.*, кандидат біологічних наук, доцент (заступник головного редактора), *Товкун Л. П.*, кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар), *Коцур В. В.*, доктор історичних наук, доцент, *Шапран О. І.*, доктор педагогічних наук, професор, *Шапран Ю. П.*, доктор педагогічних наук, професор, *Шевчук Л. Д.*, доктор педагогічних наук, доцент, *Левченко І. М.*, доктор історичних наук, доцент, *Мартинюк А. К.*, доктор педагогічних наук, професор, *Онищенко Н. П.*, доктор педагогічних наук, професор, *Воловик Л.М.*, кандидат географічних наук, доцент, *Козубенко Ю. Л.*, кандидат історичних наук, доцент, *Лохвицька Л. В.*, кандидат педагогічних наук, доцент, *Танана С. М.*, кандидат педагогічних наук, доцент, *Кролівець Ю. В.*, доктор філософії у галузі психології, доцент.

Міжнародна редакційна колегія:

Лешек Фредерік Коженьовскі, доктор габілітований, професор Краківського педагогічного університету, голова Вченої ради Європейської Асоціації наук з Безпеки, Польща.

Гюлерке Хакан, доктор філософії, професор кафедри соціології Університету Гаран, Туреччина.

Адреса редакційної колегії:

08400, м. Переяслав, вул., Сухомлинського, 30, к. 406.

У збірнику опубліковані наукові статті з актуальних питань освітніх педагогічних технологій, дошкільної педагогіки, професійної освіти, екологічних і природничих досліджень, соціальної профілактики, психології.

Сайт збірника наукових праць:

<http://ses.journal.in.ua/index.php/ses>
<https://doi.org/>

© Університет Григорія Сковороди в Переяславі, 2022
© Автори статей, 2022

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
HRYHORII SKOVORODA UNIVERSITY IN PEREIASLAV

ISSN 2786-6319 (print)
ISSN 2786-6327 (online)

«SCIENTIA ET SOCIETUS»

Collection of scientific works

Volume 1

Pereiaslav
2022

UDC 001+316.3
S 40
DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1

ISSN 2786-6319 (print)
ISSN 2786-6327 (online)

Scientia et societas: collection of scientific works. Volume 1 / [edit. board: Kotsur N. I. (editor in chief) and others]. Pereiaslav, 2022. 136 p.

Founder: Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

Certificate of state registration of the print media KB № 25094-15034P dated 14.01.2022 p.

Recommended for publication by the Academic Council of Hryhorii Skovoroda University
in
Pereiaslav (Protocol 9 of May 30, 2022).

Editorial board:

Kotsur N.I., Doctor of Historical Sciences, Professor (Editor-in-Chief), *Dziubenko O.V.*, Ph.D. in Biological Sciences, Associate Professor (Deputy Editor-in-Chief), *Tovkun L.P.* Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor (Executive Secretary), *Kotsur V.V.*, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, *Shapran O.I.*, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, *Shapran Yu.P.*, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, *Shevchuk L.D.*, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, *Levchenko I.M.*, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, *Martyniuk A.K.*, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, *Onyshchenko N.P.*, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, *Volovyk L.M.*, Ph.D. in Geographical Sciences, Associate Professor, *Kozubenko Yu. L.*, Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor, *Lokhvytska L.V.*, Ph.D. in Pedagogical Sciences, Associate Professor, *Tanana S.M.*, Ph.D. in Pedagogical Sciences, Associate Professor, *Krolivets Yu. V.*, Ph.D. in Psychology, Associate Professor.

International Editorial Board:

Leszek Fryderyk Korzeniowski, Doctor habilitated, Professor of the Krakow Pedagogical University, Chairman of the Academic Council of the European Association for Security, Poland.

Hakan Gülerce, Doctor of Philosophy, Professor of Sociology, Harran University, Turkey.

Address of the editorial board:

08400, Pereiaslav, 30, Sukhomlynskohoho str., 406 room.

The collection includes scientific articles on topical issues of educational pedagogical technologies, preschool pedagogy, vocational education, environmental and natural research, social prevention, psychology.

Website of the collection of scientific works:

<http://ses.journal.in.ua/index.php/ses>
<https://doi.org/>

© Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, 2022
© Authors of articles. 2022

ЗМІСТ

Ольга Шапран, Богдан Бандур ІМІТАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ У ВИЩІЙ ШКОЛІ: СУТНІСТЬ, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА РІЗНОВИДИ, ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ.....	9
Тетяна Андрищенко, Любов Лохвицька МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ.....	20
Svitlana Tanana PECULIARITIES OF THE USE OF INNOVATION MEANS OF TEACHING IN PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHER-PHILOLOGISTS: ETHODOLOGICAL ASPECT.....	31
Наталія Онищенко МОДЕЛЮВАННЯ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	39
Yuliia Lukeshevych FORMATION OF READINESS OF FUTURE SPECIALISTS OF SERVICE SECTOR TO DIALOGUE COMMUNICATION IN PROFESSIONAL ACTIVITY.....	49
Ольга Палієнко ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ЗАСОБІВ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ.....	56
Олена Дзюбенко, Тамара Андрєєва ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ В РЕАЛІЯХ СЬОГОДЕННЯ.....	63
Юрій Козубенко ПРИРОДООХОРОННІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «СВЯТІ ГОРИ»: МИНУЛЕ ТА СУЧАСНІСТЬ.....	71
Світлана Горденко НАУКОВІ ПОШУКИ А. Є. ЗАЙКЕВИЧА У ГАЛУЗІ РОСЛИННИЦТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ С.....	78
Надія Коцур СПЕЦИФІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ІНФЕКЦІЙНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ: НАУКОВІ ЗДОБУТКИ І ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ.....	86
Лідія Товкун КУРІННЯ ТЮТЮНУ ЧЕРЕЗ КАЛЬЯН: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ ДЛЯ ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....	97
Тамара Єрічева ГРУПИ РИЗИКУ ШКІЛЬНОГО ТРАВМАТИЗМУ ЗА ПСИХОЛОГІЧНИМИ ХАРАКТЕРИСТИКАМИ: СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ.....	106

Катерина Варивода

ВПРОВАДЖЕННЯ МАЙНДФУЛНЕС-ПРАКТИК В ШКОЛАХ: АНАЛІЗ
ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ.....114

РЕЦЕНЗІЇ

Надія Коцур

РЕЦЕНЗІЯ НА КОЛЕКТИВНУ МОНОГРАФІЮ «ЗДОРОВ'Я ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ:
ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ» (ПЕРЕЯСЛАВ, 2022. ВИП. 5).....122

CONTENT

Olga Shapran, Bogdan Bandur	
SIMULATION TECHNOLOGIES FOR TEACHING FUTURE TEACHERS IN HIGHER EDUCATION: ESSENCE, CLASSIFICATION AND VARIETIES, FEATURES OF APPLICATION.....	9
Tetiana Andriushchenko, Liubov Lokhvytska	
METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF DEVELOPMENT OF REFLEXIVE COMPETENCE IN SPECIALISTS OF PRESCHOOL EDUCATION.....	20
Svitlana Tanana	
PECULIARITIES OF THE USE OF INNOVATION MEANS OF TEACHING IN PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHER-PHILOLOGISTS: ETHODICAL ASPECT.....	31
Nataliia Onyshchenko	
MODELING OF PREPARATION OF FUTURE TEACHERS FOR INNOVATIVE EDUCATIONAL ACTIVITY.....	39
Yuliia Lukeshevych	
FORMATION OF READINESS OF FUTURE SPECIALISTS OF SERVICE SECTOR TO DIALOGUE COMMUNICATION IN PROFESSIONAL ACTIVITY.....	49
Olga Palienko	
PREPARATION OF FUTURE TEACHERS FOR INTRODUCTION OF INNOVATIVE MEANS OF PHYSICAL EDUCATION IN PHYSICAL CULTURE LESSONS.....	56
Olena Dziubenko, Tamara Andreeva	
MAIN STAGES OF FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN FUTURE TEACHERS IN THE REALITIES OF TODAY.....	63
Yuri Kozubenko	
ENVIRONMENTAL ASPECTS OF THE HOLY MOUNTAINS NATIONAL NATURE PARK: PAST AND PRESENT.....	71
Svitlana Gordenko	
SCIENTIFIC RESEARCH OF A. ZAIKEVYCH IN THE FIELD OF VEGETATIONS SECOND HALF OF THE XIX th – BEGINNING XX th CENTURY.....	78
Nadia Kotsur	
SPECIFIC PREVENTION OF INFECTIOUS DISEASES: SCIENTIFIC ACHIEVEMENTS AND MODERN CHALLENGES.....	86
Lidiia Tovkun	
SMOKING OF TOBACCO THROUGH A HOOKAH: CAUSES AND CONSEQUENCES FOR THE HEALTH OF YOUTH STUDENTS.....	97
Tamara Yericheva	
SCHOOL INJURY RISK GROUPS BY PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS: CURRENT STATE OF THE PROBLEM.....	106

Kateryna Varyvoda

IMPLEMENTING MINDFULNESS INTERVENTIONS IN SCHOOLS: ANALYSIS OF
HEALTH PROTECTION POTENTIAL.....114

REVIEWS**Nadia Kotsur**

REVIEW OF THE COLLECTIVE MONOGRAPH «CHILDREN’S AND
ADOLESCENTS’ HEALTH: PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS»
(PEREYASLAV, 2022. ISSUE 5).....122

УДК 378.011.3-057.175

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/9-19

Ольга Шапран

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи,
E-mail: olia.shapran@gmail.com
ORCIDiD: orcid.org/0000-0002-7514-6632
Researcher ID: DKE-9830-2022
Університет Григорія Сковороди в Переяславі,
(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

Богдан Бандур

аспірант кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі,
(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

ІМІТАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ У ВИЩІЙ ШКОЛІ: СУТНІСТЬ, КЛАСИФІКАЦІЯ ТА РІЗНОВИДИ, ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ

У статті розглянуто особливості застосування імітаційних технологій навчання у процесі професійної підготовки майбутніх викладачів у вищій школі. Доведено, що імітаційні технології навчання є основним засобом формування практичних професійних умінь і навичок студентів в умовах штучно створеного освітнього середовища ЗВО. Уточнено розуміння основних дефініцій проблеми дослідження, а саме: імітаційні технології у вищій школі (сукупність освітніх методів, дій та процедур відтворення в умовах ЗВО процесів, що відбуваються в реальній професійній діяльності майбутніх фахівців); імітаційне навчання у вищій школі (педагогічна взаємодія викладачів і студентів, що дозволяє через застосування імітації та гри, принципів і способів активних дій забезпечити процес самоствердження і саморозвитку кожної конкретної особистості). Розглянуто класифікацію імітаційних технологій навчання за наявністю ролей (ігрові та неігрові). Визначено й охарактеризовано основні різновиди імітаційних технологій навчання (розігрування ролей (інсценування); ігрове проєктування; дидактична гра; рольова гра; стажування із виконанням посадової ролі; імітаційний тренінг; навчання дією («Learning by doing»); комп'ютерні (машинні) симуляції; метод конкретних ситуацій (ситуація-проблема, ситуація-оцінка, ситуація-ілюстрація, ситуація-вправа)). Визначено переваги (нестандартне інтерактивне спілкування студентів, комфортні умови навчання, підвищення продуктивності освітнього процесу; низька вартість помилки у процесі впровадження імітаційних технологій навчання, гнучкість та активність, свобода від обмежень) та недоліки цієї групи технологій (складність у підготовці, моделюванні та контролі ігрових ситуацій, необхідність виконання тренерських і режисерських функцій, непередбачуваний хід розвитку гри). Експериментально доведено, що імітаційні технології навчання ефективно використовують імпровізаційні можливості студентів у побудові освітнього процесу, сприяють підвищенню якості освіти у ЗВО та розвитку переконань майбутніх викладачів щодо результативності університетської професійної підготовки.

Ключові слова: імітаційні технології, імітаційне навчання, ділова і рольова гра, комп'ютерні (машинні) симуляції, ігрове проєктування, імітаційний тренінг, метод конкретних ситуацій.

Olga Shapran

doctor of pedagogical sciences, professor,
Head of the Department of General Pedagogy and Higher School Pedagogy,
Email: olia.shapran@gmail.com
ORCID iD: orcid.org/0000-0002-7514-6632
Researcher ID: DKE-9830-2022
Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav,
(Sukhomlinskoho. st, 30, Pereyaslav, Kyiv region, Ukraine, 08400)

Bogdan Bandur

graduate student of the Department of General Pedagogy and Higher School Pedagogy,
Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav,
(Sukhomlinskoho. st, 30, Pereyaslav, Kyiv region, Ukraine, 08400)

**SIMULATION TECHNOLOGIES FOR TEACHING FUTURE TEACHERS IN HIGHER
EDUCATION: ESSENCE, CLASSIFICATION AND VARIETIES, FEATURES OF
APPLICATION**

The article examines the peculiarities of the application of simulation learning technologies in the process of professional training of future teachers in higher education. It has been proved that simulation learning technologies usage is a primary way of forming practical professional skills and abilities of students in the conditions of artificially created educational environment. The understanding of the main definitions of the research problem has been clarified, namely: simulation technologies in higher education (a set of educational methods, actions and procedures in the conditions of higher education processes occurring in the professional activity of future specialists); imitation training in higher education (pedagogical interaction of teachers and students, which allows through the use of imitations, games, principles and methods of active action to ensure the process of self-affirmation and self-development of each student). The classification of simulation learning technologies according to the presence of roles (game and non-game technologies) have been examined. The main types of simulation learning technologies have been defined and characterized: game design, didactic game, role play, internship with job role, simulation training, learning by doing, computer simulations; method of specific situations (situation-problem, situation-assessment, situation-illustration, situation-exercise)). The advantages (non-standard interactive communication of students, comfortable learning conditions, increased productivity of the educational process; low cost of error in the implementation of simulation learning technologies, flexibility, freedom from restrictions) and disadvantages of this group of technologies (difficulty in preparing, modelling and controlling game situations, the need to perform coaching and directing functions, the unpredictable course of the game) have been examined and defined. It was experimentally proven that simulation teaching technologies effectively use students' improvisational opportunities in building of the educational process, contribute to increasing of the quality of education and developing of the beliefs of future teachers about the effectiveness of university training.

Keywords: *simulation technologies, simulation training, role play, business play, computer simulations, game design, imitation training, method of specific situations.*

Постановка проблеми. Сьогодні процес реформування та модернізації освітнього процесу вищої школи зорієнтований на пошук нових підходів, інноваційних технологій професійної підготовки майбутніх фахівців, що пов'язаний із демократизацією, співробітництвом і партнерством, самонавчанням на основі рефлексії. В. Радул наголошує, що «інноваційні технології, які поєднують в собі створення, освоєння та застосування різних нововведень, здатні значно прискорити процеси оновлення системи освіти загалом. Система освіти має бути побудована таким чином, щоб надавати студентам можливість самостійно

розмірковувати, співвідносити різні точки зору та формулювати свою власну точку зору, спираючись на знання фактів, законів, на власні спостереження» (Радул, 2017: с.353). Цей вчений наголошує на тому аспекті проблеми, що в основі всіх інноваційних освітніх технологій покладені методи активного навчання, що становить собою таку організацію навчального процесу, яка спрямована на всебічну активізацію навчально-пізнавальної діяльності студентів завдяки комплексному використанню психолого-педагогічних засобів (Радул, 2017: с. 355).

Особливого значення у вищій школі набуває використання таких інноваційних технологій навчання як *імітаційні*, що передбачають застосування імпровізаційних можливостей у побудові освітнього процесу для покращення практичної підготовки студентів. Досконало володіти імітаційними технологіями навчання, у першу чергу, повинен майбутній викладач закладу вищої освіти, який може осучаснити процес професійної підготовки студентів, наблизити його до практичної реальності. Підтримуємо думку М. Шарма (M. Sharma), яка підкреслює важливість застосування імітаційних технологій навчання у практиці підготовки майбутніх із метою оволодіння навичками якісного викладання. Ось чому, на думку вченої, моделюванню надається значне місце в навчальній програмі викладацької освіти. Симуляція є не що інше, як імітація операцій реального процесу або системи впродовж певного часу в штучному середовищі, що є точною копією справжнього життя. У педагогічній освіті таке навчання проводиться для студентів-викладачів шляхом моделювання освітнього середовища різними способами. Отже, майбутні фахівці отримують справжній досвід у штучному середовищі без затрат на отримання цього досвіду в реальності (Sharma, 2015: с. 12).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Використання імітаційних технологій навчання в процесі професійної підготовки студентів у вищій школі розглядаються у працях таких науковців як І. Брітченко; К. Вішневська; Н. Волкова; О. Лебідь; М. Марко; І. Марчук; В. Стрельников; Ф. Ке (F. Ke), Ч. Дай (Zh. Dai), М. Пахман (M. Pachman), С. Юань (X. Yuan); М. Самуельссон (M. Samuelsson), Й. Самуельссон (J. Samuelsson), А. Торстен (A. Thorsten); М. Шарма (M. Sharma); Х. Хаммель (H. Hummel), В. Гертс (W. Geerts), А. Слутмейкер (A. Sloodmaker), Д. Куйперс (D. Kuipers), В. Вестера (W. Westera) та інші.

Метою статті є з'ясувати особливості застосування імітаційних технологій навчання майбутніх викладачів у вищій школі. *Основними завданнями дослідження* стало: уточнення сутності понять «імітаційні технології навчання у вищій школі», «імітаційне навчання у вищій школі»; визначення та характеристика різновидів імітаційних технологій навчання, що застосовуються у практиці роботи вищої школи; з'ясування позитивних і негативних сторін використання імітаційних технологій навчання у вищій школі; узагальнення власного та зарубіжного практичного досвіду щодо ефективності імітаційного навчання у вищій школі.

Виклад основного матеріалу. Поняття «імітація» (від лат. imitation) означає наслідування когось чи чогось. Тому у визначенні поняття «імітаційні технології» науковці вказують на необхідність створення умов для реальної практичної діяльності. Так, О. Лебідь розглядає цю дефініцію як метод відтворення в умовах навчання процесів, що відбуваються у реальному житті, в професійній діяльності (Лебідь, 2017: с.210). Сутність імітаційних технологій навчання В. Стрельников та І. Брітченко вбачають у побудові навчальної діяльності через формування й розвиток у студентів ціннісних орієнтацій, взаємин, культури спілкування, культури мислення, методів діяльності (*планування, прогноз, аналіз, рефлексія*); організації життєдіяльності груп (колективів), у процесі якої відбувається засвоєння існуючої культури, розвиток як особистості, так і груп (Стрельников, Брітченко, 2013: с.156). Уточнимо розуміння цієї дефініції у рамках застосування її у процесі підготовки студентів у вищій школі як *сукупності освітніх методів, дій та процедур відтворення в умовах ЗВО процесів, що відбуваються у реальній професійній діяльності майбутніх фахівців.*

Застосування імітаційних технологій у практиці роботи ЗВО сприяє поширенню *імітаційного навчання*. Н. Волкова цей різновид навчання розглядає як процес оволодіння системою знань, умінь і навичок, який ґрунтується на наслідуванні певних способів діяльності, відтворенні її з максимальною точністю (Волкова, 2018: с.92). Імітаційне навчання у вищій

школі, на думку К. Вішневської, вміщує в себе можливості для розв'язання навчальних проблем, які не мають однозначного рішення. Неоднозначність навчальних ігрових ситуацій сприяє появі у студентів установи на відпочинок від готових рецептів, стереотипних питань і дій, на самостійність мислення, на пошук оригінальних рішень і способів виходу з імітаційно-ігрових ситуацій, які створюються в освітньому процесі (Вішневська, 2007: с.192). Отже, *імітаційне навчання у вищій школі – це педагогічна взаємодія викладачів і студентів, що дозволяє через застосування імітації та гри, принципів і способів активних дій забезпечити процес самоствердження і саморозвитку кожної конкретної особистості*. Імітаційне навчання розглядається як складова інтерактивного навчання.

Усі імітаційні технології класифікуються за наявністю ролей. За цією ознакою вони поділяються на *ігрові та неігрові* (Лебідь, 2017: с.213). Найбільш чисельною є перша підгрупа імітаційних технологій – ігрових. Н. Волкова вказує, що єдиної думки у науковців стосовно класифікації імітаційних ігор немає, однак їх можна поділити таким чином:

1. *За характером ситуацій, що моделюються: гра із суперником* (боротьба сторін, конкуренція) – моделюються процеси управління в умовах взаємодії поведінки або взаємодії різних систем; *гра з природою* – моделюється процес управління в умовах імовірнісної поведінки середовища та об'єкта; *гра-тренажер* – моделюється процес управління системою в динаміці мимовільного розвитку ситуації, відпрацьовуються навички з ухваленням оперативних рішень, а також механізми взаємодії окремих ланок системи.

2. *За характером ігрового процесу: відносини між граючими групами студентів мають характер протиборства* – дія однієї групи прямо або опосередковано впливає на дію іншої групи, при цьому контакт між групами необов'язковий; *розігрується взаємодія між групами* – контакт за допомогою різних видів (засобів) зв'язку є обов'язковим елементом гри; *гра-змагання* – групи студентів між собою не пов'язані, грають незалежно одна від одної і, починаючи з однієї і тієї початкової позиції, досягають різних успіхів.

3. *За способами передачі й обробки інформації: ігри з провідною участю викладачів*, із застосуванням звичайних засобів зв'язку і носіїв інформації (текстів, логічних схем, матриць та ін., зокрема на макетах і діючих об'єктах); *ігри із застосуванням ЕОМ*; *ігри із застосуванням автоматизованих навчальних пристроїв* (запрограмовані ігри).

4. *За динамікою процесів, що моделюються: ігри з обмеженим та необмеженим числом ходів*; *ігри без масштабу часу і з масштабом часу*.

5. *За тематичною спрямованістю й характером проблем: ігри тематичні*, орієнтовані на ухвалення рішень із вузьких проблем, що укладаються звичайно в рамки однієї теми (дисципліни), що вивчається, або циклу тем із загального курсу; *ігри функціональні*, у яких імітується реалізація деяких функцій або процедур управління; *ігри комплексні*, такі, що моделюють управління певним об'єктом або процесом загалом, рішення різних взаємопов'язаних проблем, що потребує застосування різних знань із широкого кола дисциплін, що вивчаються, і всебічних професійних умінь (Волкова, 2018: с.92-93).

Багатогранність використання ігрових імітаційних технологій як складного і специфічного синтезу пізнавальних, релаксопедичних й практичних процедур обумовлює значні їх педагогічні можливості щодо розвитку емоційного тону, тренування інтуїції та фантазії, імпровізаційних здібностей майбутніх викладачів. Отже, виокремлені різновиди ігрових імітаційних технологій дозволяють стверджувати, що навчання із її допомогою адекватно меті, змісту й особливостям педагогічної підготовки студентів та може бути широко використано як самостійна форма проведення занять або як окремі ігрові елементи освітнього процесу вищої школи.

До *ігрових імітаційних технологій*, що застосовуються у практиці роботи вищої школи, прийнято відносити наступні:

Розігрування ролей (інсценування) – ігровий спосіб аналізу конкретних ситуацій, в основі яких покладено проблеми вдосконалення взаємовідносин у колективі, стилю та методів спілкування у групі. Цей метод активного навчання контекстного типу спрямований на розвиток поведінкових умінь як професійного, так і соціального характеру та передбачає запровадження

певних елементів театралізації, оскільки уявлення про ситуацію, її аналіз та прийняття рішень здійснюються в особах.

Ігрове проєктування – розробка різних видів проєктів у ігрових умовах, що максимально відтворюють реальність і відрізняються високим ступенем поєднання індивідуальної та спільної роботи майбутніх фахівців. В. Радул під *ігровим проєктуванням* розуміє конструювання, проєктування, розроблення технології виробництва робіт або діяльності, що проводиться в ігровій формі. Науковець доводить, що *ігрове проєктування* – це групова вправа з вироблення послідовності рішень у штучно створених умовах, що імітують реальну ситуацію; своєрідна система відтворення якихось виробничих процесів, що мають місце в минулому або можливих у майбутньому. У результаті цієї вправи встановлюється зв'язок між закономірностями існуючих методів прийняття рішень, що впливають на результати виробництва в даний час і в перспективі. Для ігрового проєктування, на думку цього вченого, обов'язковим є *введення в навчальний процес змагальної ситуації*, коли команди змагаються між собою і знають, що перше місце визначить для них заслужену винагороду (Радул, 2017: с. 356).

Дидактична гра – технологія навчання, що організовується у вигляді навчальних ігор і реалізує низку принципів ігрового, активного навчання за наявністю правил фіксованої структури ігрової діяльності та системи оцінювання. О. Москалюк наголошує, що в основу дидактичної гри покладено *загально-ігрові елементи*: соціальну, психолого-педагогічну проблему; наявність ролей; ситуацій, в яких відбувається їх реалізація; дії, за допомогою яких реалізується роль; різноманітні ігрові предмети. Особливу увагу науковець звертає на такі *ознаки гри*: моделювання умов, наближених до реальних, що імітують професійно-педагогічну діяльність; поетапний розвиток гри, внаслідок чого виконання завдань попереднього етапу впливає на хід наступного; наявність складних і конфліктних ситуацій; обов'язкову спільну діяльність учасників гри; опис ситуацій та об'єкта ігрового імітаційного моделювання; контроль ігрового часу; заздалегідь розроблену систему оцінок; правила, які регулюють хід гри; елементи змагання (Москалюк, 2016: с.224).

Ділова гра – форма відтворення предметного і соціального змісту професійної діяльності, моделювання систем відносин, які характерні для даного виду професійної практики (Сисоєва, 2011: с.187). Л. Корзюкова доводить, що ділова гра містить у собі елементи методу проєктів та аналізу ситуацій і може бути використана як метод навчання, який поєднує теми курсу в цілісний сценарій. У процесі проведення ділових ігор, як зазначає авторка, роль викладача весь час змінюється: він виступає й оператором і безпосереднім учасником гри, і координатором та помічником, що сприяє підвищенню самостійності та ініціативності здобувачів вищої освіти на всіх етапах навчання у закладі вищої освіти (Корзюкова, 2019: с.158). Науковці виділяють різні модифікації ділової гри: «*Імітаційна гра*» – імітація діяльності будь-якої організації; «*Операційна гра*» – пов'язана з виконанням конкретних специфічних операцій, де моделюється відповідний робочий процес (*проведення дискусії, конференції, бесіди, диспуту*); «*Метод інсценування*» – своєрідний «діловий театр», коли розігрується будь-яка ситуація, поведінка людини у вузькому контексті механічного відтворення діалогів чи рольового зачитування текстів; «*Виконання ролей*» – тактика поведінки, дій, виконання функцій і обов'язків конкретної особи; «*Психодрама і соціограма*» – соціально-психологічний театр, у якому відпрацьовуються уміння відчувати ситуацію в колективі, оцінювати і змінювати стан іншої людини, уміння увійти з нею в продуктивний контакт (Олійник, 2020: с.144).

Рольова гра – характеризується наявністю складного завдання чи проблеми соціального і життєвого характеру з розподілом ролей між учасниками гри. Рольова гра є спрощеною формою ділової гри, що моделює певну проблему. О. Бецько відзначає, що часто рольова гра виконується в парах, іноді – більшою кількістю ролей, наприклад, 5-6 людей. В звичайних умовах групи чи пари імпровізують свої рольові ігри одночасно, без слухачів. Іноді, добровольці можуть продемонструвати свою сценку перед усією групою. Рольові ігри ефективні, якщо вони відкриті (open-ended), з тим, щоб кожен студент продумував свій варіант кінцевого продукту та разом зі своєю групою працював на узгодження спільного варіанту (Бецько, 2014). На практиці рольові

ігри, в першу чергу, розуміються через конструктивістські та соціокультурні конструкти, які рольові ігри підкреслюють як спільне створення вигаданої реальності та вміння прийняти нову роль. Рольові ігри можуть за відповідних обставин допомогти гравцям формувати нові навчальні навички, мотивувати їх до взаємодії з академічним або неакадемічним змістом, підтримувати співпрацю та багато іншого. Ефективне навчання за допомогою рольових ігор відбувається тоді, коли теорії навчання узгоджуються із сильними сторонами рольової гри та належним чином підкріплюється освітнім середовищем (Hammer, To, Schrier, Bowman, Kaufman, 2018).

Стажування із виконанням посадової ролі – технологія активного навчання контекстного типу, де імітація передбачає переважно виконання ролі (посади). Головна умова стажування – виконання під контролем організатора певних дій у реальних виробничих умовах. Стажування найчастіше використовується у сучасних ЗВО та реалізується шляхом виробничих та навчальних практик. При цьому у процесі практик майбутні викладачі можуть виступати у різних ролях із урахуванням їх різновидів.

Імітаційний тренінг – сукупність практичних вправ із моделювання реальних, виробничих і суспільних ситуацій, що передбачає відпрацювання певних спеціалізованих навичок та умінь роботи. Професійний контекст імітаційного тренінгу відтворюється як із допомогою предмета діяльності (реального технічного засобу), так і шляхом імітації умов його застосування. Імітаційний тренінг є ефективним засобом моделювання поведінки його учасників шляхом осмислення значення, функцій та рівнів власної діяльності у процесі самоаналізу, самооцінки різних поглядів, думок, позицій. І. Марчук стверджує, що під час проведення імітаційного тренінгу процес навчання максимально наближений до реальної практичної діяльності, де учасники виступають у певних ролях і діють відповідно до їх статусу, набувають досвіду розробки і виконання колективних завдань, а також створюють певний емоційний та інтелектуально-пізнавальний настрій, що дає можливість істотно аналізувати й інтенсифікувати процес навчання (Марчук, 2019: с. 137).

Навчання дією («Learning by doing») – технологія навчання із одночасним виконанням виробничих завдань і операцій на конкретних робочих місцях, що дозволяє поєднувати засвоєння теоретичних знань і формування вмінь і навичок. Сутність принципу діяльнісного підходу до навчання (Learning by Doing) О. Бойван, Г. Цмок, О. Чоботар характеризують як цілісне навчання із активним вихованцем, в процесі навчання викладачі і студенти знаходяться у взаємно збалансованому співвідношенні. Студент розглядається як важливий фактор в процесі навчання, який докорінно змінює роль педагога, який стає партнером, наставником, помічником і сприяє його навчанню (Бойван, Цмок, Чоботар, 2019: с.82-83).

Комп'ютерні (машинні) симуляції – це технології навчання, що орієнтуються на використання спеціальних комп'ютерних програм за допомогою яких можливе віртуальне моделювання виробничого процесу. Ці технології дозволяють штучним чином швидко та у великому обсязі отримати потрібну інформацію, що відображає хід реальних процесів, уникнувши дорогих, а часто й неможливих випробувань цих процесів у реальному середовищі (Кос, 2018: с.50). Емпіричних досліджень, що вивчають ефективність комп'ютерних симуляцій у порівнянні із симуляцією навчання у реальному часі, дуже мало. Х. Хаммель (H. Hummel), В. Гертс (W. Geerts), А. Слутмейкер (A. Sloodmaker), Д. Куйперс (D. Kuipers), В. Вестера (W. Westera) провели дослідження, щоб вивчити використання спільної гри-симулятора управління класом як в онлайн, так і в очних умовах. Дослідження виявило незначну різницю в ефекті навчання між онлайн та очним навчанням, підтвердило, що спільне онлайн-моделювання навчання може працювати як альтернатива живому моделюванню у класі без зниження результатів навчання (Hummel, Geerts, Sloodmaker, Kuipers, Westera, 2015). Дослідження другої групи науковців Ф. Ке (F. Ke), Ч. Дай (Zh. Dai), М. Пахман (M. Pachman), С. Юань (X. Yuan) довели, що симуляція навчання у віртуальній реальності зазвичай має перевагу у розвитку предметно-орієнтованих лабораторних знань, тоді як симуляція у реальному класі сприяє розвитку загальних знань предметної галузі (Ke, Dai, Pachman, Yuan, 2021).

Погоджуємося з Н. Онищенко, що використання *комп'ютерних ділових ігор* (КДІ) не завжди потребує високої кваліфікації викладача. Це залежить від типу і складності гри. Багато КДІ прості в освоєнні, а тому придатні для масового використання. Виокремлюють колективні (участь кількох гравців або груп; наближеність до реальності; високий ігровий інтерес) та індивідуальні (моделювання не лише умовного середовища, а й дії всіх учасників гри, крім одного) КДІ, які знайшли поширення у різних країнах світу (Онищенко, 2021). Так, у США перед практикою у школі студент проходить випробування на симуляторах із застосуванням КДІ. Однак, хочемо уточнити, що у вітчизняній вищій школі комп'ютерні симуляції частіше всього використовуються у практиці підготовки фахівців цивільного захисту, військових, економістів.

До *неігрових імітаційних технологій* відноситься метод конкретних ситуацій. Як зазначає О. Крекотень, *аналіз конкретних ситуацій* – ефективний метод активізації навчально-пізнавальної діяльності студентів, що характеризується наявністю конкретної ситуації, розробкою колективом варіантів розв'язання ситуацій, публічним захистом рішень ситуацій. Розрізняють декілька видів ситуацій: *ситуація-проблема, ситуація-оцінка, ситуація-ілюстрація, ситуація-вправа*. Метод конкретних ситуацій призначений для того, щоб допомогти студенту краще розібратися у процесі навчання (Крекотень, 2016: с.46). За способом подання розрізняються такі види конкретних ситуацій: *класична ситуація, «жива» ситуація, інцидент, розбір службової документації та дії із інструкції*. Вибір виду конкретної ситуації залежить від характеру цілей вивчення теми, рівня підготовки студентів, наявності ілюстративного матеріалу, технічних засобів навчання, комп'ютерної техніки, індивідуальних уподобань викладачів.

Отже, неігрові імітаційні технології відрізняються від ігрових ступенем імітаційно-ігрового моделювання й відтворення в системі підготовки майбутніх фахівців у вищій школі реальних процесів виробничої діяльності з тією чи іншою мірою адекватності.

Імітаційні технології навчання у процесі підготовки майбутніх викладачів у вищій школі надають можливість визначити більшу кількість альтернативних варіантів для прийняття певних освітніх рішень, дозволяють уникнути педагогічних помилок і досягти бажаного результату. Специфікою імітаційних технологій виступає моделювання в освітньому процесі взаємин і умов майбутньої професійної діяльності. Таким чином, використання імітаційних технологій навчання у практиці роботи вищої школи напряму пов'язано з моделюванням (*імітаційно-ігровим або ситуаційним*) освітнього процесу ЗВО.

Погоджуємося з М. Марко, що імітаційне моделювання як сучасна інноваційна технологія має ряд таких сутнісних ознак для освітнього процесу вищої школи, а саме: попереднє проектування освітнього процесу з подальшою можливістю відтворення цього проекту в педагогічній практиці; діагностичне ціле утворення, яке передбачає можливість об'єктивного контролю за якістю професійної підготовки майбутніх фахівців; відбір і структурування змісту загальної (фундаментальної, соціально-гуманітарної) та спеціальної (професійно орієнтованої) підготовки студентів на основі вузької професіоналізації; структурна та змістовна цілісність, коли внесення змін до одного з компонентів педагогічної технології спричиняє відповідні зміни в інших компонентах; вибір аудиторних та позааудиторних методів, форм і засобів професійного навчання з позиції оптимізації результатів і використовуваних ресурсів (*часу, зусиль, енергії тощо*); наявність оперативного зворотного зв'язку, який дозволяє своєчасно й адресно здійснювати коригування освітнього процесу (Марко, 2018: с.32).

Використання імітаційних технологій навчання має як позитивні так і негативні сторони. До *недоліків* цієї групи технологій відносяться: складність у підготовці; необхідність спеціальної підготовки викладача щодо моделювання ігрових ситуацій, контролю за їх перебігом, виконання тренерських і режисерських функцій; непередбачуваний хід розвитку гри. Серед *позитивних аспектів* застосування цих технологій виокремлюють нестандартне інтерактивне спілкування студентів; комфортні умови навчання, за яких кожен студент відчуває свою індивідуальність, інтелектуальну спроможність (Інноваційні технології навчання, 2016: с.34-35). *Перевагами використання імітаційних технологій навчання*, як зазначає М. Шарма (M. Sharma), є: *оптимізація продуктивності освітнього процесу; низька вартість помилки* – у віртуальних

моделях критичні помилки не приносять великої шкоди; *розуміння індивідуальних відмінностей віртуальних студентів*; *гнучкість* – можливість створювати, експериментувати та досліджувати різні стратегії навчання студентами-викладачами; *свобода від обмежень*, що забезпечує незалежність від фінансів, часу, адміністративних утручань (Sharma, 2015: с. 13). Отже, переваги застосування імітаційних технологій навчання перевищують їх недоліки й доводять перспективність їх використання у вищій школі.

Важливим для нашого дослідження стали узагальнення практичного досвіду щодо ефективності імітаційного навчання у вищій школі. Такими вченими як М. Самуельссон (M. Samuelsson), Дж. Самуельссон (J. Samuelsson), А. Торстен (A. Thorsten) Університету Лінчопінгу в Швеції було проведено порівняння трьох видів досвіду – *імітаційного навчання, взаємного навчання однолітків і навчання учнів у школах*. Результати експерименту довели, що три години імітаційного навчання в малій групі з віртуальними персонажами розвивали у вчителів до початку навчання переконання в самоефективності викладання математики так само, як і три тижні навчання із реальними учнями, і значно більше, ніж у колег під час семінару. Студенти особливо відзначили зворотний зв'язок викладачів у процесі імітаційного навчання як цінний для створення ефективного професійного навчального середовища, який призводить до розвитку переконань студентів у результативності навчання (Samuelsson, Samuelsson, Thorsten, 2021). Отже, імітаційне навчання як інноваційна технологія сприяє підвищенню якості освіти у ЗВО та розвитку переконань студентів щодо результативності освітнього процесу.

Для перевірки цього висновку на протязі 2021 року було проведено опитування 25 майбутніх викладачів ЗВО Університету Григорія Сковороди в Переяславі. Спочатку студентам пропонувалося відповісти на ряд питань анкети щодо необхідності та практичної значущості застосування у практиці роботи ЗВО імітаційних технологій навчання. Дослідження показало, що лише 32% респондентів мали чітку уяву щодо сутності означених технологій, 48% – практику застосування цих технологій в університеті, 60% говорили про необхідність використання імітаційних технологій у вищій школі. З окресленою групою майбутніх викладачів було проведено цикл імітаційних технологій у процесі викладання професійно-орієнтованих дисциплін. Повторне опитування довело, що ставлення студентів до застосування цих технологій суттєво змінилося, а саме: 72% респондентів чітко характеризували сутність означених технологій, 88% проявляли інтерес та приймали активну участь у запровадженні цих технологій на практиці, 80% наполягали на важливості практики застосування імітаційних технологій в університеті для майбутньої професійної діяльності.

Висновки. Таким чином, імітаційні технології навчання є основним засобом формування практичних професійних умінь і навичок в умовах штучно створеного освітнього середовища ЗВО. Цей різновид інноваційних технологій навчання сприяє організації викладачем комфортного розвиваючого середовища для опанування студентами знаннями, уміннями та навичками майбутньої професійної діяльності, визначення шляхів для реалізації досягнення освітніх цілей. Уточнено розуміння основних дефініцій проблеми дослідження, а саме: *імітаційні технології у вищій школі (сукупність освітніх методів, дій та процедур відтворення в умовах ЗВО процесів, що відбуваються в реальній професійній діяльності майбутніх фахівців); імітаційне навчання у вищій школі (педагогічна взаємодія викладачів і студентів, що дозволяє через застосування імітації та гри, принципів і способів активних дій забезпечити процес самоствердження і саморозвитку кожної конкретної особистості)*. Визначено переваги (*нестандартне інтерактивне спілкування студентів, комфортні умови навчання, підвищення продуктивності освітнього процесу; низька вартість помилки у процесі впровадження імітаційних технологій навчання, гнучкість та активність, свобода від обмежень*) та недоліки цієї групи технологій (*складність у підготовці, моделюванні та контролі ігрових ситуацій, необхідність виконання тренерських і режисерських функцій, непередбачуваний хід розвитку гри*). Експериментально доведено, що імітаційні технології навчання сприяють підвищенню якості освіти у ЗВО та розвитку переконань студентів щодо результативності освітнього процесу.

Список використаних джерел і літератури

1. Бецько О. С. (2014). Рольова гра в умовах професійного навчання студентів. *Сучасні методи викладання іноземної мови професійного спрямування у вищій школі*: матер. науково-практ. конф. (Київ, 28-30 квітня 2014 р.). Київ: Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут». URL: <http://confesp.fl.kpi.ua/node/1174>
2. Бойван О. С., Цмок Г. П., Чоботар О. В. (2019). Діяльнісний підхід (Learning by Doing Approach) як джерело мовленнєвих стимулів для розвитку комунікативних умінь студентів на заняттях із розмовної практики. *Вісник студентського наукового товариства ДНУ ім. Василя Стуса*. Вип. 11. Т. 1. Вінниця. С. 81–87.
3. Вішневська К. Г. (2007). Імітаційно-ігрове навчання як процес формування творчих здібностей студентів вищої школи. *Педагогічні науки: зб. наук. пр. ХДУ*. Вип. 46. С. 190–193.
4. Волкова Н. П. (2018). Інтерактивні технології навчання у вищій школі: навчально-методичний посібник. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля. 360 с.
5. Інноваційні технології навчання: навч. посібн. для студ. вищ. техн. навч. закладів (2017) / Кол. авторів; відп. ред. Бахтіярова Х.Ш.; наук. ред. Арістова А. В.; упорядн. словника Волобуєва С. В. Київ: НТУ. 172 с.
6. Корзюкова Л. П. (2019). Ділові ігри на заняттях з іноземної мови (за профспрямуванням). *Підготовка майстра виробничого навчання, викладача професійного навчання до впровадження в освітній процес інноваційних технологій*: матеріали III Всеукраїнського науково-методичного семінару (1 листопада 2019 р.). Суми: Вінниченко М. Д. С. 156–159.
7. Кос М. В. (2018). Імітаційне моделювання в процесі професійної підготовки майбутніх офіцерів тактичного рівня як науково-педагогічна проблема. *Young Scientist*. № 5 (57). С. 49–53.
8. Кречотень О. В. (2016). Можливості технологій імітаційного моделювання у вивченні іноземних мов: матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ. (м. Суми, 20-21 квітня 2016 р.). Суми: СНАУ. С. 46.
9. Лебідь О. В. (2017). Формування готовності майбутнього керівника загальноосвітнього навчального закладу до стратегічного управління в умовах магістратури: теоретико-методичний аспект: монографія. Дніпро: Університет імені Альфреда Нобеля. 416 с.
10. Марко М. М. (2018). Формування готовності майбутніх учителів початкових класів до застосування навчально-ігрових технологій у професійній діяльності: дис. на здобуття наук. ст. канд. пед. наук: 13.00.04 – Теорія і методика професійної освіти / Дрогобицький держ. пед. ун-т імені Івана Франка. Мукачівський держ. ун-т. Мукачево. 272 с.
11. Марчук І. (2019). Імітаційні методи формування економічної компетентності в майбутніх магістрів медицини. *Український педагогічний журнал*. № 2. С. 133–140.
12. Москалюк О. І (2016). Дидактична гра як ефективний метод підготовки фахівців соціальної сфери. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. № 13. С. 221–225. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vldubzh_2016_13_32.
13. Олійник Н. Ю. (2020). Ділова гра як ефективна модель пізнавальної діяльності студентів при вивченні економічних дисциплін. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 22. Т. 2. С. 141–144. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/22/part_2/33.pdf
14. Онищенко Н. П. (2021). Застосування ігрових технологій під час викладання педагогічних дисциплін у вищій школі. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 35. Т. 4. С. 260–267. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/35_2021/part_4/41.pdf
15. Радул В. В. (2017). Інноваційні технології у процесі професійної підготовки фахівців. *Науковий вісник Львівської академії. Сер: Педагогічні науки*. С. 353–358.
16. Сисоева С. О. (2011). Інтерактивні технології навчання дорослих: навчально-методичний посібник / НАПН України, Ін-т педагогічної освіти і освіти дорослих. Київ: ВД «ЕКМО». 324 с.
17. Стрельников В. Ю., Брітченко І. Г. (2013). Сучасні технології навчання у вищій школі: модульний посібник для слухачів авторських курсів підвищення кваліфікації викладачів МІПК ПУЕТ. Полтава: ПУЕТ. 309 с.
18. Hammer, J., To, A., Schrier, K., Bowman, S. L., & Kaufman, G. (2018). Learning and Role-Playing Games. In Zagal, José P. and Deterding, S. (eds.), *Role-Playing Game Studies: Transmedia Foundations*. New York: Routledge, 283–299.
19. Hummel, H., Geerts, W., Sloodmaker, A., Kuipers, D., & Westera, W. (2015). Collaboration scripts for mastership skills: Online game about classroom dilemmas in teacher education. *Interactive Learning Environments*, 23(6), 670–682.
20. Ke, F., Dai, Zh., Pachman, M., Yuan, X. (2021). Exploring multiuser virtual teaching simulation as an alternative learning environment for student instructors. *Instructional Science*. № 49. P. 831–854. URL: <https://doi.org/10.1007/s11251-021-09555-4>.
21. Samuelsson, M., Samuelsson, J. & Thorsten, A. (2021). Simulation Training Is As Effective as Teaching Pupils: Development of Efficacy Beliefs Among PRE-Service Teachers. *Journal of Technology and Teacher Education*, 29(2), 225–251. Waynesville, NC USA: Society for Information Technology & Teacher Education. Retrieved March 20, 2022. URL: <https://www.learntechlib.org/primary/p/218107/>.

22. Sharma, M. (2015). Simulation Models for Teacher Training: Perspectives and Prospects. *Journal of Education and Practice*. Vol. 6. No. 4. P. 11–14.

References

1. Betsko, O. S. (2014). Rolova hra v umovakh profesiinoho navchannia studentiv. [Role play in the conditions of professional training of students]. *Suchasni metody vykladannia inozemnoi movy profesiinoho spriamuvannia u vyshchii shkoli: mater. naukovo-prakt. konf.*(Kyiv, 28-30 kvitnia 2014 r.). Kyiv: Natsionalnyi tekhnichniy universytet Ukrainy «Kyivskiy politekhnichniy instytut». URL: <http://confesp.fl.kpi.ua/node/1174> [in Ukrainian].
2. Boivan, O. S., Tsmok, H. P., Chobotar, O. V. (2019). Diialnisnyi pidkhid (Learning by Doing Approach) yak dzherelo movlennievnykh stymuliv dlia rozvytku komunikatyvnykh umin studentiv na zaniattiakh iz rozmovnoi praktyky. [Learning by Doing Approach as a source of speech stimuli for the development of students' communication skills in conversational practice classes]. *Visnyk studentskoho naukovoho tovarystva DNU im. Vasyliia Stusa*, 11, 1, 81-87 [in Ukrainian].
3. Vishnevsk, K. H. (2007). Imitatsiino-ihrove navchannia yak protses formuvannia tvorchykh zdibnosti studentiv vyshchoi shkoly. [Imitation and game learning as a process of forming creative abilities of high school students]. *Pedahohichni nauky: zb. nauk. pr. KhDU*, 46, 190-193 [in Ukrainian].
4. Volkov, N. P. (2018). Interaktyvni tekhnolohii navchannia u vyshchii shkoli [Imitation and game learning as a process of forming creative abilities of high school students]: navchalno-metodychnyi posibnyk. Dnipro: Universytet imeni Alfreda Nobelii [in Ukrainian].
5. Innovatsiini tekhnolohii navchannia [Innovative learning technologies]: navch. posibn. dlia stud. vyshch. tekhn. navch. Zakladiv/ (2017) / Kol. avtoriv; vidp. red. Bakhtiarova Kh. Sh.; nauk. red. Aristova A. V.; uporiadn. slovnyka Volobuieva S. V. Kyiv: NTU [in Ukrainian].
6. Korziukova, L. P. (2019). Dilovi ihry na zaniattiakh z inozemnoi movy (za profspriamuvanniam). [Business games in foreign language classes (by professional orientation)]. *Pidhotovka maistra vyrobnychoho navchannia, vykladacha profesiinoho navchannia do vprovadzhennia v osvittii protses innovatsiinykh tekhnolohii: materialy III Vseukrainskoho naukovo-metodychnoho seminaru* (1 lystopada 2019 r.). Sumy: Vinnychenko M. D., 156-159 [in Ukrainian].
7. Kos, M. V. (2018). Imitatsiine modeliuвання v protsesi profesiinoy pidhotovky maibutnykh ofitseriv taktychnoho rivnia yak naukovo-pedahohichna problema. [Simulation modeling in the process of professional training of future officers of the tactical level as a scientific and pedagogical problem]. *Young Scientist*, 5 (57), 49-53 [in Ukrainian].
8. Krekoten, O. V. (2016). Mozhlyvosti tekhnolohii imitatsiinoho modeliuвання u vyvchenni inozemnykh mov. [Possibilities of simulation technologies in the study of foreign languages]: materialy naukovo-praktychnoy konferentsii vykladachiv, aspirantiv ta studentiv Sumskoho NAU. (m. Sumy, 20-21 kvitnia 2016 r.). Sumy: SNAU, 46. URL: [in Ukrainian].
9. Lebid, O. V. (2017). Formuvannia hotovnosti maibutnoho kerivnyka zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu do stratezhnoho upravlinnia v umovakh mahistratury: teoretyko-metodychnyi aspekt. [Formation of readiness of the future head of general educational institution for strategic management in the conditions of a magistracy: theoretical and methodical aspect]: monohrafiia. Dnipro: Universytet imeni Alfreda Nobelii [in Ukrainian].
10. Marko, M. M. (2018). Formuvannia hotovnosti maibutnykh uchyteliv pochatkovykh klasiv do zastosuvannia navchalno-ihrovnykh tekhnolohii u profesiinii diialnosti. [Forming the readiness of future primary school teachers to use educational and game technologies in professional activities]: dys. na zdobuttia nauk. st. kand. ped. nauk: 13.00.04 - Teoriia i metodyka profesiinoy osvity /Drohobytskyi derzh. ped. un-t imeni Ivana Franka. Mukachivskiy derzh. un-t. Mukachevo [in Ukrainian].
11. Marchuk, I. (2019). Imitatsiini metody formuvannia ekonomichnoi kompetentnosti v maibutnykh mahistriv medytsyny. [Simulation methods of formation of economic competence in future masters of medicine]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*, 2, 133-140 [in Ukrainian].
12. Moskaliuk, O. I. (2016). Dydaktychna hra yak efektyvnyi metod pidhotovky fakhivtsiv sotsialnoi sfery. [Didactic game as an effective method of training specialists in the social sphere]. *Visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu bezpeky zhyttiediialnosti*, 13, 221-225. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vldubzh_2016_13_32. [in Ukrainian].
13. Oliinyk, N. Iu. (2020). Dilova hra yak efektyvna model piznavalnoi diialnosti studentiv pry vyvchenni ekonomichnykh dystsyplin. [Business game as an effective model of students' cognitive activity in the study of economic disciplines]. *Innovatsiina pedahohika*, 22, 2, 141-144. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2020/22/part_2/33.pdf [in Ukrainian].
14. Onyshchenko, N. P. (2021). Zastosuvannia ihrovnykh tekhnolohii pid chas vykladannia pedahohichnykh dystsyplin u vyshchii shkoli. [Application of game technologies during teaching of pedagogical disciplines in higher school]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 35, 4, 260-267. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/35_2021/part_4/41.pdf. [in Ukrainian].
15. Radul, V. V. (2017). Innovatsiini tekhnolohii u protsesi profesiinoy pidhotovky fakhivtsiv. [Innovative technologies in the process of professional training]. *Naukovyi visnyk Lotnoi akademii. Ser: Pedahohichni nauky*, 353-358 [in Ukrainian].

16. Sysoieva, S. O. (2011). Interaktyvni tekhnolohii navchannia doroslykh. [Interactive adult learning technologies]: navchalno-metodychnyi posibnyk / NAPN Ukrainy, In-t pedahohichnoi osvity i osvity doroslykh. Kyiv: VD «ЕКМО» [in Ukrainian].

17. Strelnikov, V. Yu., Britchenko, I. H. (2013). Suchasni tekhnolohii navchannia u vyshehii shkoli. [Modern technologies of higher education]: modulnyi posibnyk dlia slukhachiv avtorskykh kursiv pidvyshchennia kvalifikatsii vykladachiv MIPK PUET. Poltava: PUET [in Ukrainian].

18. Hammer, J., To, A., Schrier, K., Bowman, S. L., & Kaufman, G. (2018). Learning and Role-Playing Games. In Zagal, José P. and Deterding, S. (eds.), *Role-Playing Game Studies: Transmedia Foundations*. New York: Routledge, 283-299.

19. Hummel, H., Geerts, W., Sloomaker, A., Kuipers, D., & Westera, W. (2015). Collaboration scripts for mastership skills: Online game about classroom dilemmas in teacher education. *Interactive Learning Environments*, 23(6), 670–682.

20. Ke, F., Dai, Zh., Pachman, M., Yuan, X. (2021). Exploring multiuser virtual teaching simulation as an alternative learning environment for student instructors. *Instructional Science*. №49. P.831–854. URL: <https://doi.org/10.1007/s11251-021-09555-4>.

21. Samuelsson, M., Samuelsson, J. & Thorsten, A. (2021). Simulation Training Is As Effective as Teaching Pupils: Development of Efficacy Beliefs Among PRE-Service Teachers. *Journal of Technology and Teacher Education*, 29(2), 225-251. Waynesville, NC USA: Society for Information Technology & Teacher Education. Retrieved March 20, 2022. URL: <https://www.learntechlib.org/primary/p/218107/>.

22. Sharma, M. (2015). Simulation Models for Teacher Training: Perspectives and Prospects. *Journal of Education and Practice*. Vol.6. No.4. P. 11-14.

УДК 372.011.31:373.2

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1

Тетяна Андрющенко

доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри дошкільної освіти та професійного розвитку педагогів

E-mail: antatko97@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-9881-5018

+КНЗ «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників
Черкаської обласної ради», вул. Бидгощська, 38/1, м. Черкаси, 18003, Україна

Любов Лохвицька

кандидат педагогічних наук, доцент,
професор кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти,
заступник декана з наукової роботи факультету історичної і соціально-психологічної освіти

E-mail: Liubov.Lokhvytska@uhsp.edu.ua

ORCID ID 0000-0001-6852-5477

Researcher ID: B-4177-2019

Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. В. Сухомлинського, 30, м. Переяслав,
08401, Україна

**МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ РЕФЛЕКСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ФАХІВЦІВ
ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ**

У статті подано теоретичні засади розвитку рефлексивної компетентності, акцентовано її значення у становленні особистості педагога та репрезентовано розробку методичного забезпечення щодо набуття фахівцями дошкільної освіти зазначеної компетентності. Актуальність дослідження зумовлена потребою держави у новій генерації конкурентноспроможних спеціалістів на ринку праці, здатних виконувати як соціальні запити освітньої політики, так і завдання професійно-особистісного зростання.

Мета полягала у здійсненні психолого-педагогічного обґрунтування сутності рефлексивної компетентності у становленні особистості педагога-дошкільника; у розкритті важливості методичного супроводу у розвитку рефлексивної компетентності фахівців дошкільної освіти, що презентовано через опис програми спеціального курсу «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку».

Ракурсом дослідження охоплено виклад методичних основ розвитку рефлексивної компетентності фахівців дошкільної освіти. Визначено мету спецкурсу, його завдання, перелік різновидів навчальних занять, пропозиції щодо навчально-методичного забезпечення та форм організації навчальної діяльності. Конкретизовано методичний інструментарій (види активностей, технології, методи, прийоми, засоби тощо), який використовується у процесі вивчення 9-ти тем курсу за трьома модулями, що проводяться в онлайн та офлайн або очному форматі та мають практичне спрямування. Передбачено перелік загальних і фахових програмних компетентностей, яких мають набути фахівці дошкільної освіти в результаті опанування спеціального курсу «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку». Загальний обсяг програми – 30 год. (1 кредит ЄКТС). Курс «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку» орієнтований на стимулювання педагогічних працівників дошкільної освіти до безперервного професійного розвитку та особистісного зростання.

На основі проведеного дослідження з'ясовано сутність рефлексивної компетентності у становленні особистості педагога-дошкільника; проаналізовано результати психолого-педагогічних напрацювань зарубіжних і вітчизняних науковців щодо розвитку рефлексії у педагогічній діяльності і особистісному вдосконаленні фахівця дошкільної освіти; визначено,

що розвиток рефлексивної компетентності забезпечується шляхом впровадження системи методичного супроводу, що репрезентовано спеціальним курсом «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку». Перспективи подальшої наукової роботи вбачаються в розробці системи тренінгів для розвитку рефлексивної компетентності фахівців дошкільної освіти.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивна компетентність, фахівці дошкільної освіти, методичний інструментарій, педагогічна діяльність, особистісне зростання педагога.

Tetiana K. Andriushchenko

Doctor of Pedagogical Science, Professor,

Head of the Department of Preschool Education and Professional Development of Teachers

E-mail: antatko97@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-9881-5018

of the MEI «Cherkasy Regional Institute of Postgraduate education of Pedagogical Employees of the Cherkasy Regional Council», 38/1 Bydhoshchska Str., 18003, Cherkasy, Ukraine

Liubov V. Lokhvytska

PhD in Pedagogy, Associate Professor,

Professor of the Department of Psychology and Pedagogy of Pre-school Education,
Deputy Dean for Scientific Work Faculty of Historical and Socio-Psychological Education

E-mail: Liubov.Lokhvytska@uhsp.edu.ua

ORCID ID 0000-0001-6852-5477

Researcher ID: B-4177-2019

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, 30, Sukhomlynsky str., Pereiaslav, 08401, Ukraine

**METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF DEVELOPMENT OF REFLEXIVE
COMPETENCE IN SPECIALISTS OF PRESCHOOL EDUCATION**

Theoretical principles of development of reflexive competence are given in the article. Its meaning in the formation of teacher's personality is accentuated. The materials of methodological support for the specialists of preschool education to gain the mentioned competence are represented. The topicality of the research is due to the needs of the state in new generation of competitive specialists on labor market, who are able to conduct both social demands of educational policy and tasks for professional and personal growth.

The goal was to implement psychology-pedagogical objectives of the essence of reflexive competence in formation of teacher-preschooler's personality; to reveal importance of methodological support in development of reflexive competence in specialists of preschool education, which is presented in the description of a program to a special course "Reflexive competence of a teacher: vector of development".

The research perspective covers the presentation of methodological bases of development of reflexive competence in specialists of preschool education. It maintains the goal of a special course, its tasks, list of lessons types, offers as for the educational-methodological support and forms of organization of educational activities. Methodological tools (types of activities, technologies, methods, means, etc.) were specified. They are used in process of studying 9 topics of the course in three modules, which are conducted online and offline or in-person and have practical direction. The list of general and professional program competences, which must be gained by specialists of preschool education in the result of mastering a special course "Reflexive competence of a teacher: vector of development", is foreseen. The scope of the program is 30 hours/1credit of ECTS. The course "Reflexive competence of a teacher: vector of development" is oriented on stimulation of pedagogical workers of preschool education to continuous professional development and personal growth.

Based on the conducted research the essence of reflexive competence in formation of teacher-preschooler's personality were found out; the results of psychology-pedagogical works of foreign and

native scientists as for the development of reflections in pedagogical activities and personal improvement of specialist of preschool education were analyzed. It was determined that development of reflexive competence is provided through implementation of system of methodological support, which is represented by a special course "Reflexive competence of a teacher: vector of development". The perspectives of further scientific work are seen in creation of training system for the development of reflexive competence in specialists of preschool education.

Key words: *reflections, reflexive competence, specialists of preschool education, methodological tools, pedagogical activities, personal growth of a teacher.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі модернізації української системи освіти відбувається пошук оптимальних шляхів формування компетентного фахівця, здатного здійснювати освітню діяльність, виконуючи свої професійні функції. Актуальною у зазначеному аспекті є підготовка спеціалістів дошкільної освіти, оскільки саме від розвитку їхньої компетентності (в широкому значенні), з одного боку, залежатиме становлення особистостей маленьких громадян нашої держави, а з другого – вміння бути конкурентоздатними на ринку праці. Отже, формування у фахівців дошкільної освіти низки компетентностей реалізує виконання як суспільних запитів, так і задоволення особистісних потреб.

Однією з таких є рефлексивна компетентність, яка, за дослідженнями вітчизняних (Андрищенко, 2016; Желанова, 2017; Кондратець, 2017; Сас, 2015; Смірнова, 2013; Ульяніч, 2009 та ін.) і зарубіжних (Besnili & Tanrikulu, 2021; Ferguson, 2021; Hafour, 2022; Kawano & Chang, 2019; Nami, 2022; Oliver, 2021) учених, визначається як така, що фундаменталізує становлення професійних та особистісних якостей педагогів, окреслюючи портретну характеристику щодо виконання передбачених функційних обов'язків. Становлення рефлексивної компетентності стимулює комунікативну діяльність, розвиток творчого мислення, здатність до здійснення прогнозування, проєктування та програмування освітнього процесу, саморозвиток особистості загалом, що має пряме відображення в професійній практиці фахівців дошкільної освіти. Спираючись на основні позиції поставленої проблеми, на увагу заслуговує з'ясування теоретичного підґрунтя природи і сутності розвитку рефлексивної компетентності педагогів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Безперечним фактом є вивчення феномену рефлексії вченими різних галузей наук, передовсім, психології і педагогіки. На думку українських психологів, рефлексію доцільно розглядати як один зі складників розвитку самосвідомості особистості (Бех, 2011). Саме рефлексія сприяє диференціації «Я» як діяльного, так і оцінювального стосовно власного поведіння в довіллі (там само). Завдяки розвитку рефлексії зростаюча особистість, як стверджував С. Максименко (2005), здатна до самовизначення, що продукується нею через вияви почуттів і реакцій на події, які відбуваються в довколишньому світі. Це допомагає їй будувати свої взаємини з іншими, усвідомлювати власні особливості та інтегруватися в середовище (Максименко, 2005). Результати напрацювань сучасних зарубіжних дослідників дають підстави зробити узагальнення, що рефлексія стимулює особистість до роздумів, до оцінки того, як вона сприймається найближчими людьми, у який спосіб варто будувати свої взаємини з ними (Nami, 2022). Особливий акцент у розвитку рефлексії А. Oliver (2021) поставив на потребі формування такої моделі поведінки, що узгоджується з «ефектом рефлексії» (reflection effect), тобто ґрунтується на раціональному виборі, зворотності під час спілкування з іншими, повному віддзеркаленні у власній свідомості себе та значущих людей, особистісних актуальних та потенційних можливостей тощо. Таким чином, у психологічному аспекті розвиток рефлексії залежить від ступеня оцінки особистістю адекватності та ефективності реалізації власних можливостей, від усвідомлення нею системи взаємодії з іншими людьми, а також специфіки сприйняття довколишніми її як персоналії (Бех, 2011; Максименко, 2005; Nami, 2022; Oliver, 2021).

У контексті педагогічної науки на сьогодні маємо низку проведених досліджень, присвячених вивченню різних аспектів рефлексивної компетентності. Рефлексивна

компетентність в професійній діяльності педагога дозволяє відшукати власний індивідуальний стиль, сформувавши вміння прогнозувати та аналізувати результати педагогічної праці, досягнувши адекватної самооцінки як в особистісному, так і в професійно-діяльнісному сенсі (Андрющенко, 2016; Желанова, 2017; Ульяніч, 2009). За науковими позиціями, висловленими Т. Ferguson (2021), І. Кондратець (2017), Н. Сас (2015), Я. Смірноюю (2013) та ін., рефлексивну компетентність доцільно розглядати як професійну якість педагога, обрамлення якої складається з усвідомленості можливостей і потреб актуалізації власного потенціалу, реалізації здатності до рефлексії щодо осмислення та подолання стереотипності мислення на шляху продукування нового бачення й досягнення мети в розв'язанні завдань новачийним способом. Варто підкреслити, що сформованість рефлексивної компетентності передбачає переосмисленість особистістю здобутого як індивідуального, так і професійного досвіду, що забезпечує розвиток нових еталонів та стандартів професійної діяльності, які підвищують рівень досягнень і стимулюють до подальшого зростання (Besnili & Tanrikulu, 2021; Hafour, 2022; Галуззяк & Добровольська, 2015; Желанова, 2017; Смірнова, 2013; Ульяніч, 2009).

Конкретизуючись на предметності порушеної проблеми зазначаємо, що рефлексивна компетентність, за розумінням українських і зарубіжних педагогів (Гавриш & Желанова, 2009а; 2009b; Головіна, 2009; Кондратець, 2017; Крутій, 2004; Kawano & Chang, 2019), – обов'язковий складник у структурі професійної компетентності фахівця дошкільної освіти. Цей феномен тлумачиться як «співвіднесення себе і можливостей свого “Я” з тим, чого вимагає педагогічна професія» (Кондратець, 2017: с. 4). З огляду на це, рефлексивна компетентність стимулює фахівців дошкільної освіти до самореалізації і самовдосконалення, до творчого пошуку ефективних шляхів, підходів і технологій здійснення освітнього процесу в закладі дошкільної освіти, до розвитку індивідуального «почерку» педагогічної діяльності (Головіна, 2009; Kawano & Chang, 2019).

Саме в дослідженнях зазначених науковців (Гавриш & Желанова, 2009а; 2009b; Крутій, 2004;) розглядався один з важливих аспектів – методичний, що своєю сутністю має добір дієвого інструментарію (засобів, прийомів, методів) та форм активності у формуванні рефлексивної компетентності фахівців дошкільної освіти. За науковими положеннями Н. Гавриш & В. Желанової (2009а, 2009b) цей феномен у становленні педагога-дошкільника варто розглядати як базовий психологічний механізм, що своєю чергою передбачає розвиток розуміння всіх подій, що відбуваються з особистістю, і сприяє усвідомленню мотивів власної професійної діяльності та виявленню тих труднощів й проблем, які знизили її показники, а тому «рефлексивно-аналітичні вміння складають одну із провідних груп професійно-педагогічних умінь» (Гавриш & Желанова, 2009а: с. 8). Такі уміння формуються в результаті спеціально організованого навчання фахівців дошкільної освіти, під час створення ситуацій аналізу фрагментів педагогічних «буднів», щоб осмислити і виправити допущені помилки, а також внаслідок «відпрацювання» нових навичок в групових формах методичної роботи (Гавриш & Желанова, 2009а; 2009b; Крутій, 2004; Kawano & Chang, 2019). Ракурс репрезентованого дослідження передбачає висвітлення методичних основ розвитку рефлексивної компетентності фахівців дошкільної освіти через призму спеціального курсу «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку», що подано у викладі основного матеріалу.

Мета статті: здійснити психолого-педагогічне обґрунтування сутності рефлексивної компетентності у становленні особистості педагога; розкрити значення методичного супроводу у цілеспрямованому розвитку рефлексивної компетентності фахівців дошкільної освіти; презентувати програму спеціального курсу «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку»; схарактеризувати методичний інструментарій, скомпонований у спецкурсі, спроектувати його вплив на розвиток рефлексивної компетентності фахівців дошкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. Спеціальний курс «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку» спрямований на задоволення індивідуальних потреб фахівців дошкільної освіти в особистісному та професійному зростанні, а також потреб держави у висококваліфікованих кадрах, здатних компетентно і відповідально виконувати трудові функції,

задекларовані у затвердженому професійному стандарті «Вихователь закладу дошкільної освіти (2021). *Актуальність* спеціального курсу «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку» зумовлена інтеграцією України в європейський освітній простір. Нова місія педагога передбачає усвідомлення й прийняття методологічних змін в освітній діяльності, готовність упроваджувати в практику дошкільної освіти інноваційні методи й технології навчання; актуалізувати потребу в переосмисленні та трансформуванні власного професійного досвіду відповідно до сучасних освітніх орієнтирів на основі механізмів рефлексії. *Метою курсу* є розвиток рефлексивної компетентності педагогічних працівників закладів дошкільної освіти для здійснення ними моніторингу власної педагогічної діяльності та визначення індивідуальних потреб щодо вдосконалення професійної майстерності.

Основні завдання курсу:

- поглибити знання фахівців дошкільної освіти про сутність і структуру рефлексивної компетентності педагога;
- розширити знання про засоби розвитку рефлексивної компетентності;
- забезпечити розуміння механізмів педагогічної рефлексії і потреби її здійснення;
- розвинути вміння аналізувати та оцінювати результати власної професійної діяльності з урахуванням результатів навчання вихованців, стратегії розвитку закладу дошкільної освіти;
- мотивувати до визначення сильних та слабких сторін власної педагогічної діяльності, до усвідомлення потреби в розвитку певних професійних компетентностей;
- розвинути здатність відстежувати зміни в системі освіти та враховувати їх у проектуванні власної педагогічної діяльності та плануванні професійного розвитку.

Навчальні заняття за програмою курсу проходять у формі інтерактивних лекцій, тренінгів, вебінарів, практикумів, форумів.

Навчально-методичним забезпеченням курсу є:

- наукові зарубіжні і вітчизняні джерела і ресурси з проблеми розвитку рефлексивної компетентності педагога;
- матеріали інтерактивних лекцій, практичних занять, початкових тренінгів;
- рекомендації щодо організації та змісту самостійної роботи педагогічних працівників закладів дошкільної освіти з використанням рекомендованих інформаційних та літературних джерел, можливостей дистанційного навчання (відеолекції, чати, он-лайн вправи, презентації тощо).

Курс «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку» орієнтований на стимулювання педагогічних працівників дошкільної освіти до безперервного професійного розвитку на основі педагогічної рефлексії для створення оптимальних умов щодо всебічного гармонійного розвитку дітей, забезпечення компетентнісного підходу до розвитку особистості кожного вихованця, збалансованості знань, умінь, навичок, особистісних якостей і вольової поведінки дитини, організації сприятливого розвивального середовища. Програма курсу реалізується у дистанційному та очному режимах взаємодії викладача і здобувачів освітніх послуг (фахівців закладів дошкільної освіти) та спрямована на розвиток у них рефлексивної компетентності.

Програма курсу складається з трьох навчальних модулів:

1. Рефлексивний підхід до розвитку професійної компетентності педагога.
2. Засоби розвитку рефлексивної компетентності педагога.
3. Діагностика рефлексивної компетентності педагога.

Модулі містять навчальні елементи (10 тем занять), які проводяться в онлайн та офлайн або очному форматі та мають практичне спрямування. Проходження навчання за програмою спеціального курсу «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку» завершується відповідним тестуванням. *Загальний обсяг* програми курсу – 30 (тридцять) академічних годин/ 1 (один) кредит ЄКТС.

Програма курсу передбачає можливість подальшого розширення та поглиблення професійних знань, умінь, навичок педагогічними працівниками закладів дошкільної освіти у системі формальної, неформальної та інформальної освіти. Оновлення і розширення професійних знань відбувається у процесі їх практичного застосування. Навчання проходить з використанням інформаційних і цифрових технологій: інтерактивні лекції (відео-лекції), навчальні тренінги, практичні завдання на вирішення педагогічних ситуацій та апробації конкретних методів і технік педагогічної рефлексії, активні посилання на інформаційні й літературні джерела, QR-коди, корисні матеріали для скачування, презентації, алгоритми дій, методичні рекомендації, поради тощо. Передбачається, що в результаті опанування спеціального курсу «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку» фахівці дошкільної освіти мають набути такі компетентності (викладені далі по тексту).

Загальні програмні компетентності:

- Здатність до особистісного і професійного самовизначення, самоствердження і самореалізації впродовж життя.
- Здатність до безперервного професійного розвитку.
- Здатність до прийняття ефективних рішень у професійній діяльності та відповідального ставлення до обов'язків.
- Здатність до творчого пошуку й реалізації нових ідей.
- Здатність до презентації результатів своєї професійної діяльності.
- Здатність виявляти, ставити і вирішувати проблеми, справлятися зі стресом, застосовувати отримані знання в практичній діяльності.
- Здатність оцінювати і підтримувати якість професійної діяльності.

Фахові програмні компетентності:

- Володіння знаннями про сутність і структуру рефлексивної компетентності педагога.
- Володіння знаннями про механізми педагогічної рефлексії.
- Застосування знань про методи педагогічної рефлексії (рефлексивна пауза, рефлексивний вихід, аналіз послідовності дій, категоризація, конструювання, схематизація, об'єктивізація, рефлексивне повернення тощо) для підвищення якості освітнього процесу.
- Застосування знань про техніку «Вікно Джохарі» для проектування власного професійного зростання.
- Здатність застосовувати методики самооцінювання рефлексивної компетентності педагога.

Конкретизуємо методичний інструментарій, що використовується у процесі вивчення кожної теми спецкурсу з метою розвитку рефлексивної компетентності фахівців дошкільної освіти.

Модуль 1. Рефлексивний підхід до розвитку професійної компетентності педагога

Тема 1.1. Історичні аспекти розвитку феномену «рефлексія». З метою введення у проблему слухачам пропонується визначити приблизно час виникнення поняття «рефлексія» за *методикою «Незакінчене речення»*, а саме: «На мою думку, поняття «рефлексія» виникло приблизно ...». Педагоги аргументують свою думку, яка підтверджується або спростовується під час *міні-лекції* «Історія розвитку феномену «рефлексія». По завершенні міні-лекції для узагальнення підходів щодо визначення й обґрунтування теоретичного змісту поняття «рефлексія» як педагогічної проблеми, учасники включаються у виконання *рефлексивної вправи «Вільний обмін думками»*. Вони отримують картки з висловлюваннями вчених різних епох (Сократа, Аристотеля, Р. Декарта, Дж. Локка, Б. Спінози, Е. Гуссерля, Дж. Дьюї, С. Рубінштейна, Ю. Кулюткіна, М. Бахтіна, С. Гессе, В. Зінченко, Г. Щедровицького та ін.) щодо сутності поняття «рефлексія». Педагоги мають озвучити і проаналізувати запропоновані твердження.

Тема 1.2. Рефлексивна педагогіка. Для актуалізації теми учасникам курсу пропонується виконати *рефлексивну вправу «Моє педагогічне кредо»*. Педагоги формулюють девіз або створюють образ, символ, емблему, схему тощо своєї педагогічної діяльності. Під час *міні-лекції* фахівці дошкільної освіти знайомляться з концепцією рефлексивної педагогіки через призму

ідеї взаєморозвитку суб'єктів освітнього процесу. Зрозуміти спрямованість рефлексивної педагогіки на стимулювання педагогічного працівника до управління власною професійною діяльністю за допомогою рефлексивних здібностей дозволяє *вправа «Рефлексивне коло»*. Під час виконання вправи учасники аналізують сформованість власних інтелектуальних умінь, які є в складі рефлексивних здібностей.

Усвідомити віддзеркалення принципів рефлексивної педагогіки у власній професійній діяльності забезпечує занурення у *рефлексивну вправу «Шкала самооцінювання»*.

Тема 1.3. Види рефлексій. Рефлексія у всій її багатовимірності стає важливою психологічною та діяльнісною складовою професійної майстерності фахівців дошкільної освіти. Рефлексія проявляється як здатність педагога інтегрувати власний професійний і життєвий досвід, теоретичні знання та оптимістичне прогнозування з метою пошуку оптимального рішення щоденних педагогічних проблем. Зважаючи на зазначене, під час *міні-лекції «Види рефлексій»* наводиться систематизація видів рефлексій, характеризуються оригінальні властивості кожної з них.

Для закріплення учасниками курсу матеріалу логічним є використання *кейс-методу*. Розв'язуючи кейси, занурюючись у запропоновані рефлексивні ситуації, педагоги мають змогу здобувати навички визначення виду рефлексії: *за змістом* (інтелектуальна, особистісна, міжособистісна); *за часовим принципом* (ситуативна, ретроспективна, перспективна) тощо. Допоміжним у цьому процесі є *рефлексивний прийом «Запитання собі»*. Отриманий досвід сприяє здійсненню адекватної рефлексії на практиці.

Тема 1.4. Сутність і структура рефлексивної компетентності педагога. Сутність і структура рефлексивної компетентності педагога розкривається педагогам під час проведення однойменної *міні-лекції*. Проаналізувавши отриману інформацію, фахівці дошкільної освіти можуть виконати *рефлексивну вправу «Три-два-один»* і повідомити викладачу 3 факти, які були новими, цікавими, несподіваними; 2 факти, які здалися нецікавими або вже відомими; 1 факт, який хотілося б вивчити детально, поглибити знання про нього.

Презентувати усвідомлення сутності поняття «рефлексивна компетентність педагога» учасники курсу мають у процесі виконання *рефлексивної вправи «ПОПС-формула»*. Вона розшифровується так: П – позиція («Я вважаю, що... рефлексивна компетентність педагога...»); О – обґрунтування («Тому що...»); П – приклад («Я можу довести це на прикладі...»); С – судження («Виходячи з цього, я роблю висновок про те, що...»).

Вправління педагогів у плануванні індивідуальних досягнень і здійсненні рефлексії ефективності власної професійної діяльності відбувається у процесі використання *рефлексивної методики «Сходинки досягнень»*. На кожній сходинці учасник прописує бажані результати у педагогічній роботі та у різних сферах життєдіяльності.

Вправа «Рефлексивна мішень» дозволяє учасникам курсу оцінити зміст поданої інформації, форми і методи міжособистісної взаємодії, оцінити діяльність викладача і власну діяльність. Таким чином відбувається різноаспектна рефлексія освітнього процесу, яка йде всім на користь.

Модуль 2. Засоби розвитку рефлексивної компетентності педагога

Тема 2.1. Система вправ, оптимальних для активізації професійної рефлексії педагога. Процес ознайомлення з рефлексивними вправами, які доцільно використовувати для активізації професійної рефлексії педагога та роботи з дітьми, а також їх закріплення є результативним саме під час участі фахівців дошкільної освіти у системі *тренінгів*. Тренінг розглядаємо як своєрідний міст між теорією і практикою. На тренінгах педагоги мають відпрацювати алгоритм використання вправ за кожним видом рефлексії. У рамках спецкурсу «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку» пропонується широка добірка вправ. Подаємо їх приклади:

Інтелектуальна рефлексія:

1. Рефлексивна вправа «*Моє педагогічне кредо*»
2. Рефлексивна вправа «*ПОПС-формула*»

3. Рефлексивна вправа «*Рефлексивне коло*»
4. Рефлексивна вправа «*Рефлексивна мішень*»
5. Рефлексивний прийом «*Незакінчене речення*»
6. Рефлексивна вправа «*Ромашка запитань або Ромашка Блума*»
7. Рефлексивна вправа «*Синквейн (сенкан)*»
8. Рефлексивна вправа «*Три-два-один*»
9. Рефлексивна вправа «*Оцінка здобуття знань і досягнення цілей*»
10. Рефлексивна вправа «*Діамант*»
11. Рефлексивна вправа «*Абетка*»
12. Рефлексивний прийом «*Запитання собі*»

Особистісна рефлексія:

➤ Позитивна – негативна рефлексія

1. Рефлексивна вправа «*Моє ім'я і особиста риса*»
2. Рефлексивна вправа «*Моя індивідуальність*»
3. Рефлексивна вправа «*Перетворення*»
4. Рефлексивна вправа «*Без маски*»
5. Рефлексивна вправа «*Основні життєві принципи*»
6. Рефлексивна вправа «*Острови*»
7. Рефлексивна вправа «*Валіза в дорогу*»

➤ Ретроспективна рефлексія

1. Рефлексивна вправа «*Якби я був (була)...*»
2. Рефлексивна вправа «*Шкала самооцінювання*»
3. Рефлексивна вправа «*П'ять відкриттів вебінару (заняття)*»
4. Рефлексивна вправа «*Веселка самооцінювання*»
5. Рефлексивна вправа «*Сходи до досягнень*»

➤ Перспективна рефлексія

1. Методика «*Будівництво сходинок досягнень*»
2. Психотехнічна вправа «*Я-реальний педагог*»
3. Психотехнічна вправа «*Я-ідеальний педагог*»
4. Рефлексивний прийом «*Заборона*»
5. Рефлексивна вправа «*Чотири фрази*»

Міжособистісна рефлексія:

1. Рефлексивна вправа «*Валіза в дорогу*»
2. Рефлексивна вправа «*Обмін*»
3. Рефлексивна вправа «*Подарунки*»
4. Рефлексивна вправа «*Відчуй іншого*»
5. Рефлексивний прийом «*Демонстрація*»

Тема 2.2. Техніка «Вікно Джохарі» для виявлення перспектив власного професійного зростання. Потужним інструментом для особистісного розвитку педагогів є унікальна *техніка самопізнання «Вікно Джохарі»*. Занурюючись у неї під час *практикуму* фахівці дошкільної освіти можуть усвідомити і взяти під контроль один із важливих взаємозв'язків у нашому житті – взаємозв'язок між нашими особистісними якостями і сприйняттям їх людьми, які оточують нас. Працюючи в групах, учасники мають можливість накопичувати, а потім аналізувати інформацію за такими чотирма аспектами: 1. «Я знаю про себе – інші знають про мене» – відкрита зона; 2. «Я не знаю про себе – інші знають про мене» – сліпа зона; 3. «Я знаю про себе – інші не знають про мене» – прихована зона; 4. «Я не знаю про себе – інші не знають про мене» – невідома зона. «Вікно Джохарі» – дієвий засіб для самовдосконалення з опорою на об'єктивну самооцінку.

Тема 2.3. Рефлеппрактикум для розвитку рефлексивно-креативних здібностей педагога. Ефективним способом розвитку рефлексивної компетентності фахівців дошкільної освіти вважаємо безпосереднє включення учасників курсу у *рефлеппрактикум*. Оптимальними методами розвитку рефлексії є: *рефлексивний полілог, рефлексивна позиційна дискусія,*

рефлексивні інверсії, рефлексивні дзеркала тощо, які задіяні у рефлепрактикумі, а також створення рефлексивного середовища, що сприяє активізації інтелектуального, емоційного, вольового потенціалу педагогів, уможливило усвідомлення ними різних сфер раніше неусвідомленого і переосмислення власних можливостей. У такий спосіб запускається процес творчого саморозвитку особистості.

Модуль 3. «Діагностика рефлексивної компетентності педагога»

Під час опанування модуля 3 учасникам презентуються наступні теми:

Тема 3.1. Основні показники сформованості рефлексивної компетентності як особистісно-професійної якості педагога.

Тема 3.2. Визначення рівня власної рефлексивної компетентності. Методики самооцінювання рефлексивної компетентності педагога.

Під час *індивідуальної роботи* фахівці дошкільної освіти мають визначити рівень сформованості власної рефлексивної компетентності і намітити напрями подальшого її розвитку. На завершення курсу – заповнити рефлексивну анкету і взяти участь у виконанні *рефлексивної вправи «П'ять відкриттів курсу»*. Педагоги мають подумати над тим, які відкриття кожен з них зробив для себе під час проходження спецкурсу «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку». Як підказку варто використовувати незакінчені словесні конструкції: 1. На курсі я дізнався (-лася)... 2. На курсі я відкрив (-ла) для себе... 3. На курсі мене здивувало... 4. Виникли несподівані думки про... 5. На курсі я зрозумів (-ла), що стане у пригоді мені в подальшому житті...

Висновки та перспективи подальших досліджень. На підставі викладеного робимо такі узагальнення: окреслено значення рефлексивної компетентності у становленні особистості педагога; результатами зарубіжних і вітчизняних психологів та педагогів доведено потребу розвитку рефлексії й формування відповідної компетентності для професійної діяльності і особистісного зростання фахівців освітньої галузі; визначено, що рефлексія має бути обов'язковим елементом у портреті фахівця дошкільної освіти; встановлено, що розвиток рефлексивної компетентності педагогів-дошкільників забезпечується в процесі реалізації чітко структурованої системи методичного супроводу; доведено, що вагомим складником методичного супроводу є спеціальний курс «Рефлексивна компетентність педагога: вектор розвитку». Отже, вважаємо, що застосування методичного інструментарію, скомпонованого у зазначеному спецкурсі, стимулюватиме педагогічних працівників дошкільної освіти до безперервного професійного розвитку на основі здійснення ними моніторингу власної педагогічної діяльності та визначення індивідуальних потреб у вдосконаленні професійного зростання. Своєю чергою це спонукатиме вихователів до активізації різних видів рефлексії відповідно до педагогічних ситуацій, що виникають у їхній професійній діяльності.

Перспективою наукового пошуку вбачаємо розробку системи тренінгів для розвитку рефлексивної компетентності фахівців дошкільної освіти.

Список використаних джерел і літератури

1. Besnili Z., Tanrikulu I. Development and validation of the preschool peer bullying scale-teacher form. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*. 2021. Vol. 31 (1). P. 46–62. doi:10.1017/jgc.2021.1
2. Ferguson T. Empowering Teachers through Environmental and Sustainability Education: Meaningful Change in Educational Settings. *Australian Journal of Environmental Education*. 2021. 1-3. doi:10.1017/ae.2021.27
3. Hafour M. The effects of MALL training on preservice and in-service EFL teachers' perceptions and use of mobile technology. *ReCALL*. 2022. 1-17. doi:10.1017/S0958344022000015
4. Kawano T., Chang M. Applying Critical Consciousness to Dance/Movement Therapy Pedagogy and the Politics of the Body. *American Journal of Dance Therapy*. 2019. Vol. 41. P. 234–255. <https://doi.org/10.1007/s10465-019-09315-5>
5. Nami F. Developing in-service teachers' pedagogical knowledge of CALL through project-oriented tasks: The case of an online professional development course. *ReCALL*. 2022. Vol. 34 (1). P. 110–125. doi:10.1017/S0958344021000148
6. Oliver A. Reflecting on reflection: Prospect theory, our behaviors, and our environment. *Behavioural Public Policy*. 2021. 1-11. doi:10.1017/bpp.2021.31

7. Андрющенко О. О. Сутність феномену «рефлексивні вміння педагога». *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. Вип. 51 (104). Запоріжжя, 2016. С. 67–73.
8. Бех І. Д. Рефлексія у духовному «Я» особистості. *Рідна школа*. 2011. № 8-9. С. 9–14.
9. Гавриш Н., Желанова В. Зрозуміти іншого, щоб наблизитися до себе. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2009. № 6. С. 7–13.
10. Гавриш Н., Желанова В. Навчання педагогів аналізувати педагогічні ситуації в контексті коучингового підходу. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2009. № 11. С. 23–32.
11. Галузьяк В. М., Добровольська К. В. *Розвиток професійної самосвідомості студентів вищих навчальних закладів*: монографія. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2015. 256 с.
12. Головіна О. *Професійний розвиток вчителів: як це відбувається у Фінляндії*. 2019. URL: <https://nus.org.ua/articles/profesijnyj-rozvytok-vchyteliv-yak-tse-vidbuvayetsya-u-finlyandiyi/> (Дата звернення: 01.04.2022).
13. *Групові форми методичної роботи з педагогами в сучасному дошкільному закладі* / за заг. ред. К. Л. Крутії. Запоріжжя: ТОВ «ЛППС» ЛТД, 2004. 144 с.
14. Желанова В. В. Розвиток рефлексивної компетентності та суб'єктності як ознак обдарованої особистості майбутнього педагога у ВНЗ. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Педагогічні науки*. Вип. 2 (88). 2017. С. 118–122.
15. Кондратець І. В. *Розвиток рефлексивної культури педагогів дошкільних навчальних закладів у системі післядипломної освіти*: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Слов'янськ, 2017. 22 с.
16. Максименко С. Д. Рефлексія – шлях до продуктивного самовизначення. *Психолог*. 2005. № 1. С. 19–22.
17. *Про затвердження професійного стандарту «Вихователь закладу дошкільної освіти»*. Наказ Міністерства економіки України № 755-21 від 19 жовтня 2021 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-profesijnogo-standartu-vihovatel-zakladu-doshkilnoyi-osviti> (Дата звернення: 12.04.2022).
18. Сас Н. М. *Тенденції професійної підготовки майбутніх керівників навчальних закладів до інноваційного управління (теоретико-методологічний аспект)*: дис... д-ра пед. наук: 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти. Черкаси. 2015. 558 с.
19. Смірнова Я. В. Тенденції розвитку педагогічної рефлексії в системі професійної освіти. *Наукові записки кафедри педагогіки*. Вип. XXXI. Харків, 2013. С. 257–263.
20. Ульянич І. В. Рефлексивна компетентність у педагогічній діяльності. *Практична психологія та соціальна робота*. 2009. № 2. С. 49–51.

References

1. Besnili, Z., & Tanrikulu, I. (2021). Development and validation of the preschool peer bullying scale-teacher form. *Journal of Psychologists and Counsellors in Schools*, 31(1), 46–62. doi:10.1017/jgc.2021.1
2. Ferguson, T. (2021). Empowering Teachers through Environmental and Sustainability Education: Meaningful Change in Educational Settings. *Australian Journal of Environmental Education*, 1-3. doi:10.1017/ae.2021.27
3. Hafour, M. (2022). The effects of MALL training on preservice and in-service EFL teachers' perceptions and use of mobile technology. *ReCALL*, 1-17. doi:10.1017/S0958344022000015
4. Kawano, T., & Chang, M. (2019). Applying Critical Consciousness to Dance/Movement Therapy Pedagogy and the Politics of the Body. *American Journal of Dance Therapy*, 41, 234–255. <https://doi.org/10.1007/s10465-019-09315-5>
5. Nami, F. (2022). Developing in-service teachers' pedagogical knowledge of CALL through project-oriented tasks: The case of an online professional development course. *ReCALL*, 34(1), 110–125. doi:10.1017/S0958344021000148
6. Oliver, A. (2021). Reflecting on reflection: Prospect theory, our behaviors, and our environment. *Behavioural Public Policy*, 1-11. doi:10.1017/bpp.2021.31
7. Andriushchenko, O. O. (2016). Sutnist fenomenu «refleksyvnii vminnia pedahoha» [The essence of the phenomenon «reflexive skills of the teacher»]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh – Pedagogy of creative personality formation in higher and general education schools (Zaporizhzhia)*, 51(104), 67–73 [in Ukrainian].
8. Bekh, I. D. (2011). Refleksiiia u dukhovnomu «la» osobystosti [Reflection in the spiritual «I» of the individual]. *Ridna shkola – Native school*, 8-9, 9–14 [in Ukrainian].
9. Havrysh, N., & Zhelanova, V. (2009a). Zrozumity inshoho, shchob nablyzytysia do sebe [Understand the other in order to get closer to yourself]. *Vykhovatel-metodyst doshkilnoho zakladu – Educator-methodologist of preschool institution*, 6, 7–13 [in Ukrainian].
10. Havrysh, N., & Zhelanova, V. (2009b). Navchannia pedahohiv analizuvaty pedahohichni sytuatsii v konteksti kouchynhovoho pidkhodu [Teaching teachers to analyze pedagogical situations in the context of a coaching approach]. *Vykhovatel-metodyst doshkilnoho zakladu – Educator-methodologist of preschool institution*, 11, 23–32 [in Ukrainian].

11. Haluziak, V. M., & Dobrovolska, K. V. (2015). *Rozvytok profesiinoi samosvidomosti studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv* [Development of professional self-awareness of students of higher educational institutions]. (Monohrafiia). Vinnytsia: TOV «Nilan LTD» [in Ukrainian].
12. Holovina, O. (2019). *Profesiinyi rozvytok vchyteliv: yak tse vidbuvaietsia u Finliandii* [Professional development of teachers: how it happens in Finland]. Retrieved from <https://nus.org.ua/articles/profesiynij-rozvytok-vchyteliv-yak-tse-vidbuvayetsya-u-finlyandiya/> [in Ukrainian]
13. Krutii, K. L. (Red.). (2004). *Hrupovi formy metodychnoi roboty z pedahohamy v suchasnomu doshkilnomu zakladi* [Group forms of methodical work with teachers in a modern preschool institution]. Zaporizhzhia: TOV «LIPS» LTD [in Ukrainian].
14. Zhelanova, V. V. (2017). Rozvytok refleksyvnoi kompetentnosti ta subiektnosti yak oznak obdarovanoi osobystosti maibutnoho pedahoha u VNZ [The development of reflective competence and subjectivity as signs of a gifted personality of a future teacher at a university]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. Pedagogichni nauky – Bulletin of Zhytomyr State University named after Ivan Franko. Pedagogical sciences*, 2(88), 118–122 [in Ukrainian].
15. Kondratets, I. V. (2017). *Rozvytok refleksyvnoi kultury pedahohiv doshkilnykh navchalnykh zakladiv u systemi pisliadyplomnoi osvity* [Development of reflexive culture of teachers of preschool educational institutions in the system of postgraduate education]. (Avtoref. PhD). Sloviansk [in Ukrainian].
16. Maksymenko, S. D. (2005). Refleksiiia – shliakh do produktyvnoho samovyznachennia [Reflection is the path to productive self-determination]. *Psykholog – Psychologist*, 1, 19–22 [in Ukrainian].
17. *Pro zatverdzhennia profesiinoho standartu «Vykhovatel zakladu doshkilnoi osvity»* [On approval of the professional standard “Educator of preschool education”] (2021). Nakaz Ministerstva ekonomiky Ukrainy № 755-21 vid 19 zhovtnia 2021 r. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-profesijnogo-standartu-vihovatel-zakladu-doshkilnoyi-osviti> [in Ukrainian].
18. Sas, N. M. (2015). *Tendentsii profesiinoi pidhotovky maibutnikh kerivnykiv navchalnykh zakladiv do innovatsiinoho upravlinnia (teoretyko-metodolohichni aspekt)* [The trends in the training of the future managers of education institutions for innovation management (theoretical and methodological aspect)]. (DSc thesis). Cherkasy [in Ukrainian].
19. Smirnova, Ya. V. (2013). Tendentsii rozvytku pedagogichnoi refleksii v systemi profesiinoi osvity [Trends in the Development of Pedagogical Reflection in the System of Vocational Education]. *Naukovi zapysky kafedry pedahohiky – Scientific notes of the department of pedagogy* (Kharkiv), 31, 257–263 [in Ukrainian].
20. Ulianich, I. V. (2009). Refleksyvna kompetentnist u pedagogichnii diialnosti [Reflective competence in pedagogical activity]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota – Practical Psychology and Social Work*, 2, 49–51 [in Ukrainian].

УДК 378.016:81

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/31-38

Svitlana Tanana

Candidate of Pedagogical Sciences, Assistant Professor,
Assistant Professor at the Department of Foreign Linguistics, Translation
and Methods of Education

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

tananasvetlana@gmail.com

[https://orcid.org: 0000-0002-6088-0738](https://orcid.org/0000-0002-6088-0738)

PECULIARITIES OF THE USE OF INNOVATION MEANS OF TEACHING IN PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE TEACHER-PHILOLOGISTS: METHODICAL ASPECT

The article deals with the importance and advantages of using innovation methods in the teaching of foreign languages, which provides the development of communicative, professional and creative competences and stimulates the need for a future specialist's self-education. The implementation of innovation means of teaching of foreign languages have a positive effect at motivation of students and the end result of learning – the level of language acquisition is detected in it. The formation of readiness to innovation activity of future teachers-philologists is one of the main tasks of the educational process of the higher school is accented attention.

The conceptual approaches of formation of professional competence of teacher-philologists are analyzed; socioculture bases, it contributes of formation and developments of personality specialist are grounded in it. The theoretical aspects of problem of readiness to innovation activity are analyzed, the meaning of «interactive methods», «innovation means», «preparation».

Professional development of the future teacher of philological subjects - the process is complicated and lengthy. Theoretical and practical study is a necessary part of future teacher's master of system or research knowledge in the branch of philological subjects in conjunction with general professional training. The problem of using interactive methods in preparation of teacher-philologists of higher school is considered in the article.

The readiness to innovation teaching activities – especially personal status of the teacher, which implies the presence of a motivation-value attitude to the professional activity. Therefore, the analysis of the scientific and methodological literature has shown that innovation interactive methods, in contrast to traditional teaching methods, are more effective. As a result, there is not only a transformation of goals, from teaching a foreign language to learning speaking a foreign language, but also rethinking the role of teacher and student. The systematical use in the educational process of the project method makes it possible to teach of future teachers-philology of the establishment of higher education independently acquire of new knowledge and use its in practice for solve of professional problems in future professional activities.

Key words: professional preparation, readiness, innovation methods, innovation technologies, teacher-philologists, effectiveness of studies, interactive methods.

Світлана Танана

кандидат педагогічних наук, доцент,

доцент кафедри іноземної філології, перекладу, методики навчання

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

tananasvetlana@gmail.com

[https://orcid.org: 0000-0002-6088-0738](https://orcid.org/0000-0002-6088-0738)

(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ-ФІЛОЛОГІВ: МЕТОДИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто важливість і переваги використання інноваційних засобів у навчанні іноземних мов, що забезпечує розвиток комунікативних, професійних і творчих компетенцій та стимулює потребу майбутнього учителя-філолога у самоосвіті. Встановлено, що впровадження інноваційних засобів навчання іноземних мов позитивно впливають на мотивацію студентів і на кінцевий результат навчання – рівень володіння мовою. Звертається увага на формування готовності до інноваційної освітньої діяльності майбутніх учителів-філологів, що є одним із головних чинників освітнього процесу закладу вищої освіти. Проаналізовано концептуальні підходи формування професійної компетентності вчителів-філологів, обґрунтовано соціокультурні чинники, що сприяють формуванню та розвитку особистості фахівця. Проаналізовано теоретичні аспекти проблеми готовності до інноваційної діяльності, розглянуто зміст понять «інтерактивні методи», «інноваційні засоби», «підготовка».

Професійне становлення майбутнього вчителя філологічних дисциплін – процес складний і тривалий процес. Серед його обов'язкових складових – теоретичне й практичне навчання, під час якого майбутні вчителі оволодівають системою наукових знань і вмінь у поєднанні із загальнопрофесійною підготовкою. У статті розглянуто проблему використання інноваційних засобів навчання при підготовці вчителів-філологів закладів вищої освіти. Визначено роль інтерактивних методів навчання у професійній підготовці майбутніх учителів-філологів у педагогічній діяльності; окреслено сутнісні характеристики змісту інноваційних процесів у сучасній освіті; обґрунтовано предмет тема і завдання освітньої інноватики у закладі вищої освіти. Доведено, що систематичне використання в освітньому процесі методу проєктів, дає змогу навчати майбутніх учителів-філологів закладу вищої освіти самостійно здобувати нові знання та застосовувати їх на практиці для розв'язання професійних проблем у майбутній професійній діяльності.

Ключові слова: професійна підготовка, готовність, інноваційні засоби, новітні технології, викладач-філолог, ефективність навчання, інтерактивні методи.

Research problem. The Ukrainian Innovation Development Strategy for 2010-2020 years, in the context of globalization trends and modern challenges, Ukrainian higher education should professional prepare people for life in the information society, society of knowledge and innovation, to form a person with innovation thinking, innovative culture, and ability to innovation activity. The globalization and integration country, of world association and European community contributes of to the rapid growth of the role of quality education for the futher development of society, and in accordance its intensive reform. Given this problem actualized improve the quality of process of preparation the future teachers, including of future teachers of English for increase their competitiveness, it require of process to effective realization of competence approach. Effective deciding of these tasks possible for conditions by the improvement of educational content and its procedural-methodical using on innovation basis. The quality of professional preparation of future teachers depends of the content of modern education, it should include of full orientation on purchase by students' of system the competencies and permanent by improving the mechanisms and their using in everyday practice (Tanana, 2020).

The educational process of today requires constant improvement, as there is a change of priorities and in social values: scientific and technological progress is increasingly recognized as a means of achieving the level of production that most closely meets the needs of constantly increasing human development of the spiritual wealth of the individual. Therefore, the current situation in the training of specialists requires a fundamental change in the strategy and tactics of teaching in higher education (Bahno Y. M., Serhiichuk O. M., Tanana S. M., Tkachenko L. V., 2021).

Over the last decade, interest in foreign language learning has increased significantly in our country, and the fact that many faculties where foreign language is taught as a specialty and the long-term demand that these specialists use are a confirmation of this.

Innovations in methodology used in the educational process of higher institutions are connected with the new technologies. Interactive training as a new methodological approach to the foreign languages teaching gives a chance to solve communicative-cognitive tasks through foreign languages communication (Алієва, 2019).

Analysis of the recent research and publications. The problem of using interactive methods of foreign language at the higher educational institutions were also studied by Blair R., Liakhovetskii J., Berman I. Bim, Martinelli S., Konoplianyk L., Siutkina O., Shubin E., Stern H., Polat Ye., Taylor M., Shapran O., Tanana S. and others. The current contradiction between the growing requirements for the level of foreign language proficiency by specialists in different specialties and their real low level of knowledge, the inability to practically use a foreign language in the professional field proves the need to solve problematic issues in teaching a foreign language students of different specialties and explaining.

The purpose of this article is to consider the use of innovative technologies in the study of English by students of pedagogical university and there by prove their expediency in teaching foreign languages and high efficiency in the learning process.

Methods and Techniques of the Research. The methodological basis of the research is general scientific methodological provisions, theory of cultural linguistics, communication studies, intercultural communications, and complex approach to the material: axiological, cultural.

Presentation of the basic material. Innovations in the methodology used in the educational process of higher institutions are connected with the use of new technologies. Interactive training as a new methodological approach to the foreign languages teaching gives a chance to solve communicative-cognitive tasks through foreign language communication (Алієва, 2019). Interactive teaching is this kind of learning and cognition activity, which is realized in the form of a dialogue (student, teacher, student-student) with continuous modification of the learning content according to the analysis of activity of the subject of teaching. It is a condition of the use of interactive methods in the teaching process that almost all students participate in the learning process. The purpose of interactive methods in the process of learning a foreign language is to create of learning conditions in which all students' interaction with among ourselves.

Thus, in terms of methodology, the meaning of a category of interactive training will be considered as: a) dialogue training in the course of which interaction between a teacher and a students occurs; b) training the purpose of which tackles linguistic, communicative and action tasks. Interactive training activity involves the organization and development of dialogue speech aimed at mutual understanding, interaction, solving of modern and general but significant tasks for everyl participants of the educational process (Richard, 2017).

The main principles of cooperative learning within the interactive training system are:

- 1) positive interdependence – when each students performs his (her) job well, the group succeeds;
- 2) individual responsibility – when working together in a group each student has a different job;
- 3) equal participation – each student is given the same amount of time to speak or complete a task;
- 4) simultaneous interaction – when all students are involved at the same time (Cononelos & Oliva, 2013).

In the process of dialogue training the students learn: to solve complex problems on the basis of analyzing the circumstances and corresponding information, to consider alternative views, to take well-considered decisions, to engage in discussions, to connect with different people.

It's necessary to organize of different forms of activity at the foreign language group that is individual, pair, and team. Among the most well-known form of pair and group work the following types should be mentioned: inside (outside) circles, brain storm, lines, jigsaw reading, think-pair-sharing, debating, and paired interviews and so on. e.g., reading is an activity jigsaw that involves splitting text into different parts or using different texts on the same text. The sections are given to

different learners to read. They must communicate with each other in order to discover the whole message or different points of view on the subject (Blair R., 2019).

It needs to be noted that all types of interactive training mentioned above are efficient in case a problem is discussed as a whole as students have previous experience and ideas that they have gained earlier in their classes or during their lives private. . In the process of carrying out work the teacher should take into account the fact that the topics to be discussed in class should not be limited or very narrow. One of the most common peculiarities of the interactive forms is those in which these types of training stimulate the student not only to express his or her own opinions but after some debate by them partners in the process of working to change the perspective (Ãóíüêî, 2017).

The following advantages of interactive cooperative learning are determined:

- friendly atmosphere and relationships between learner are formed;
- learners have the opportunity to be more independent and self-confident; they are not afraid to make mistakes;
- it will help learners overcome problems of language barrier, confidence and fear of making mistakes;
- learners talking time is longer, it's good for communication;
- teacher doesn't dominate;
- a teacher has the opportunity to give each student the task. All learners are involved in the work;
- it is good for individual work;
- learners can use their background knowledge (Êàì³ĩñüêà).

The language is a social product, and as a form of existence of human intellectual activity it embraces all spheres of individual and social life. Perhaps one of the most essential pedagogical principles of language teaching is one that emphasizes the study of language in a cultural context. One of the main tasks of learning foreign languages is to delve into the culture of the peoples who are taught their language, into the system of their perception of the world. The language is the result of theoretical and practical activity of an individual and society. People's culture, the social conditions of life and the language are inseparably connected (Tanana, 2021).

The project method requires special skills and training from the teacher. The role of teacher and student is changing significantly. Teachers should not only conduct classes in the form of lectures, but they need to be flexible, to an extent artistic, interesting, and interested in a subject . The teacher should always keep up with the times and give as much current information as possible and help students in mastering the subject. In the context of this method, students play a leading role, and the teacher is only a navigator on this huge ship sailing to knowledge (Íîâê, 2019).

There are different types of projects. The project's choice is determined by a communicative task. Everything depends on the purpose and the tasks that need to be solved during the work. The type of project determines a structure, methods, sources of information and reporting form:

1. Group project – research is conducted by a group and each student studies a particular aspect of the topic;
2. Mini-project – research consists of conducting interviews;
3. Individual project – research involves reading up for interesting topic for the student and suitable for individual work.

The method of project is a game method, and the result is achieved through joint group activity and the final product is developed of collectively and presented publicly. Therefore, the development of competence speech is developing, which is particularly important for foreign language learning. Group work contributes to improving students' communicative skills, and the project activity itself makes it possible to select assignment and topics according to students' individuality and interests (Tsiguleva, 2014).

While preparing for the project students get acquainted with the peculiarities of behavior in a specific communicative situation, get experience in public speaking, and develop the ability to express their position openly on a particular topic, learn new lexical and grammatical units, and activate using of language cliches.

The work on the project takes place in several stages; it is more convenient to represent the stages by the example of individual project assignments.

Name of Project: «Great Britain».

Purpose: To learn the history, culture, traditions of the country, assimilate vocabulary and grammar, experience public speaking, work in a group, develop communication skills.

Nulminating Products and Performances: Create mental map of chosen region of the country, which reflects the main, interesting and most memorable elements of culture. Create the presentation and perform it publicly.

Stages of preparation for the project:

- definition and development of the topic: learning vocabulary, grammatical structures, listening and reading texts on the topic, activating the material in lexical and grammatical exercises;
- discussion of the project topic: search for answer to problematic issues;
- development of the project plan;
- distribution of task, roles: the formation of creative groups, each group must be responsible for a certain region of Great Britain (Ireland, Wales, Scotland and England), the distribution of tasks between group;
- discover additional information: search and selectin of material in various sources, using of authentic materials (at least 1) for greater reliability of data;
- design the project in Power Point.

Project Presentation. Present a project using the basic vocabulary and grammar for the topic.

Discussion of the project and summary: Reflection. After the project presentations, a general discussion is required, in accordance with the plan prepared by the teacher.

Name of Project: «Back in Days».

Purpose: To form students' understanding of possible ways to realize themselves in live, learning of vocabulary, grammatical structures, listening and reading texts on the topic, activating the material in lexical and grammatical exercises, develop the skill of oral presentation and working in group.

Culminating Products and Performances: With the experience of older generation, helping of students with a difficult choice of their future life path. Students publish a collection of stories in which specific family stories of related to growing up and professional development are told.

Stages of project's preparation:

- definition and development of the topic: learning of vocabulary, grammatical structures, listening and reading texts on the topic, activating the material in lexical and grammatical exercises;
- discussion of the project topic: each student creates a story using journalistic research methods, such as interviews and documentary research. They solve specific questions that help to understand how their family members went through the stages of growing up and how they chose this or that profession.
- development of the project plan;
- distribution of tasks, roles: the groups is divided into little groups of 3 to 5 (depending on the number of students), each group is entrusted with creating a collection of short stories in English;
- discover additional information: search and selection of material in various sources; questioning, interview;
- design the project in Power Point.

Project Presentation: publish a thoughtful collection of narrative factual writing in which students tell specific family stories about growing up. Present a project using the basic vocabulary and grammar for the topic (Tanana, 2017).

Discussion of the project and summary: reflection. After the presentation of the project, a general discussion is required, according to the plan prepared by the teacher. The best stories from collections of short stories are published in the university' newspaper.

The idea of implementing a project method is justified by the fact that its using leads to the development of communicative competence and aims to create a sustainable incentive for learning English. Interesting and unusual tasks create conditions for successful language learning, as students

participate in the educational process. However, do not assume that the project approach may exist in isolation from all other teaching methods. Only in combination with all pedagogical methods and techniques can we can achieve positive results (Новак, 2019).

Skype allows you to send files, keep a notebook, receive news, attend various conferences. It should be noted that this program is easy to implement and economically viable.

Students can chat with native speakers or participate in group classes run by native speakers. The well-known fact of immersion in the language environment in the process of learning a foreign language. But not everyone can afford to stay in the country where the language will be studied for a long time. Skype allows you to communicate with native speakers of foreign languages. Students can observe gestures, facial expressions, interlocutor intonation, as well as observe correct pronunciation and intonation movements, pay attention to the phrase accents in the interlocutor's speech. The great merit of the scap is that the communication comes with a native English speaker who is a first language.

On the Internet, there are «language exchange» clubs, where you can register and communicate with people who speak the language being taught, and instead help in learning of the Ukrainian language. Also, a good way to find interest-based communication is form foreign social networks (Wynn, 2016).

Skype is also a means of replenishing the vocabulary with spoken phrases that have not yet entered the academic vocabulary and are essentially neologism. Interesting expressions and jargon of youth jargon type: *He is a very-together guy. He is a very nice kid.*

None of the best vocabulary provides information about such phrases and expressions. All of these factors highlight the benefits of Skype and transform it into one of the important tools for independent foreign language learning. It should be agreed that teachers need to master the new philosophy of education and pedagogy in information technology. Certainly, skype can be attributed to such technologies (Khmelnyska O. S., Bahno Y. M., Serhiychuk O. M., Tanana S. M., Tkachenko L. V., 2021).

The use of e-mail and blogs is also advisable in the learning process. The latest information technologies in education allow to make more active use of the scientific and educational potential of leading universities and institutes, to einvolve the best teachers in the creation of distance learning courses, and to widen the student audience. The use of Internet resources in education is already extensive due to the fact that on the global networks can find the right information. The Global Internet offers many useful resources for foreign language teachers. These are special foreign language training programs, as well as authentic material that the teacher can choose on his own and adapt to specific learning tasks. Incorporating network materials in the content of the lesson is one of the main uses of the Internet (Khomenko O; Buhiniska T; Terleska L; Hladkoskol L; Tanana S., 2021).

Conclusions and prospects for further research. As research shows in the fields of use of educational resources for educational purposes and media education, the use of new information and innovation technologies in the educational process allows: to show teaching materials in a foreign language not only in print, but also in print graphics, sound, animated form, which gives many students a real opportunity to master the subject at a higher level; automate the process of assimilation, consolidation and application of educational material, taking into account the interactivity of many electronic manuals; to differentiate and individualize learning; significantly increase interest in foreign language learning, which also determines the quality of learning; organize independent educational work; to provide distance learning opportunities to those who need it.

The interactive teaching methods give the foreign language teachers the possibility to master some new communicative methods of foreign language training. Strategy of innovative teaching implies: the change of knowledge, function and organization ways of creative process; emphasizing of social goals of teaching and personality development.

Список використаних джерел і літератури

1. Bahno, Y. M., Serhiichuk O. M., Tanana S. M, Tkachenko L. V. (2021). Practice in the System of Training the Future Educator: *Opportunities and Advantages. Linguistics and Culture Review.* 5 (S4). P. 311-326. <https://doi.org/10.37028/lingcure.v5nS4.1583>.

2. Blair, R. (2019). *Innovation approaches to language teaching*. New York: Newbury House, 252 p.
3. Celce-Murcia, M. (2017). *Teaching English as a Second or Foreign Language*. Boston, MA : Heinle & Heinle. 584 p.
4. Cononelos, T. & Oliva, M. (2013). Using computer networks to enhance foreign language/ culture education. *Foreign Language Annals*. 26(4). P. 527-534.
5. Formation of Linguistic Competence of a Foreign Teacher (On The Example of Language) (2021). In *The System of Lifelong Learning By: Khomenko, O; Buhiniska, T; Terleska, L; Hladkoskol, L; Tanana, S. Laplage Em Revista*, v.7 n. Extra-C: May/Aug. Conhecimento científico: certezas e incertezas, p. 518-527.
6. Khmelnytska, O. S., Bahno, Y. M., Serhiychuk, O. M., Tanana, S. M., Tkachenko, L. V. (2021). Features of Pedagogical Practice in the Process of Professional Training of a Future Teacher. *Geintec. Gestao, Inovacao e Tecnologias*. P. 2049-2065.
7. Richards, Jack C. & Rodgers, Theodore S. (2017). *Approaches and Methods in Language Teaching : A Description and Analysis*. Cambridge ; London : Cambridge University Press. VIII, 171 p. (Cambridge language teaching library).
8. Tanana, S. (2020). Modern aspects of innovation teaching of foreign language in the establishment of higher educational. VIII International Science Group «Modern problems in science». Prague, Czech Republic. P. 547-551.
9. Tanana, S. M. (2021). Implementation of innovation teaching means of foreign language as a guarantee of effective of professional training of future teachers-philologists. *Innovation pedagogics*. Vol. 32. Т. 2. P. 199-203.
10. Tanana, S. M. (2017). Psychological peculiarities the development of professional competence in future teachers of higher school in process of professional preparation. *Psycholinguistics: collection of scientific work SHEE «Pereiaslav-Khmelnytskyi state pedagogical university named after Hryhoriy Skovoroda»*. Vol. 20 (1). P. 190-197.
11. Tsiguleva, O.V. (2014). Foreign languages as a tool of development professional mobility of a future specialist, *International Journal of Multidisciplinary Thought*. Volume 04, Number 02, Copyright by UniversityPublications.net. P. 89-95.
12. Wynn, M. J. (2016). *Creative Teaching Strategies: A Resource Book for K-8*. Teaching Method Series. Delmar Publisher. 485 p.
13. Гунько, Н. А. (2014). Сучасне інформаційно-освітнє середовище як фактор удосконалення професійно-педагогічної підготовки майбутнього викладача. *Наукові записки ТНПУ. Серія: Педагогіка*. № 3. С. 43-48.
14. Дубасенюк, О. А. (2011). Упровадження освітніх інновацій в системі вищої освіти. *Інновації у вищій освіті: проблеми, досвід, перспективи : монографія / за ред. П. Ю. Сауха*. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка. 444 с.
15. Камінська А. В. Формування готовності майбутніх викладачів до інноваційної діяльності у вищому навчальному закладі. URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN13/11kavvzn.pdf>.
16. Козак, Л. В. (2012). Інноваційне навчання як основа розвитку інноваційної особистості майбутнього викладача. *Розвиток особистості в умовах трансформаційного суспільства: матеріали Міжнародної наук.-практ. конфер. (13 грудня 2012 р.) / заг. ред. В. О. Огнев'юка*. Київ: Київський ун-т імені Бориса Грінченка. С. 36-42.
17. Новак, О. М. (2019). Використання методу проєктів у професійній підготовці майбутніх викладачів професійної освіти (охорони праці) у педагогіці професійної освіти. *Суспільство. Документ. Комунікація*. № 6/2. С. 151-170.

References

1. Bahno, Y. M., Serhiichuk, O. M., Tanana, S. M, Tkachenko, L. V. Practice in the System of Training the Future Educator: *Opportunities and Advantages. Linguistics and Culture Review*, 5(S4), p. 311-326. .
2. Blair, R. *Innovation approaches to language teaching*. New York: Newbury House, 2019. 252 p.
3. Celce-Murcia, M. *Teaching English as a Second or Foreign Language*. Boston, MA : Heinle & Heinle, 2017. 584 p
4. Cononelos, T. & Oliva, M. (2013). Using computer networks to enhance foreign language/ culture education. *Foreign Language Annals*, 26(4), p. 527-534.
5. Dubasenyuk, O. A. (2011). *Uprovadhennya osvitynikh innovatsiy v systemi vyshchoyi osvity* [Introduction of educational innovations in the system of higher education]. *Innovatsiyi u vyshchii osviti: problemy, dosvid, perspektivy : monohrafiya / za red. P. Yu. Saukha – Innovations in higher education: problems, experience, prospects: monograph / ed. by P. Yu. Saukha*. Zhytomyr [in Ukrainian].
6. Formation of Linguistic Competence of a Foreign Teacher (On The Example of Language) In *The System of Lifelong Learning By: Khomenko, O., Buhiniska, T., Terleska, L., Hladkoskol, L., Tanana, S. Laplage Em Revista*, v.7 n. Extra-C (2021): May/Aug. Conhecimento científico: certezas e incertezas, p. 518-527.
7. Hun'ko, N. A. (2014). Suchasne informatsiyno-osvitnye seredovyshe yak faktor udoskonalennya profesiiyno-pedahohichnoyi pidhotovky maybutn'oho vykladacha [Modern information and educational environment as a factor in improving the professional and pedagogical training of future teachers]. *Naukovi zapysky TNPU. Seriya: Pedagogika – Scientific notes of TNPU. Series: Pedagogy*, 3, 43-48 [in Ukrainian].

8. Kamins'ka, A. V. *Formuvannya hotovnosti maybutnikh vykladachiv do innovatsiyanoi diyal'nosti u vyshchomu navchal'nomu zakladi* [Formation of readiness of future teachers for innovative activity in a higher educational institution]. URL: [in Ukrainian].
9. Khmelnytska, O. S., Bahno, Y. M., Serhiychuk, O. M., Tanana, S. M., Tkachenko L. V. (2021). *Features of Pedagogical Practice in the Process of Professional Training of a Future Teacher*. Geintec. Gestao, Inovacao e Tecnologias. P. 2049-2065.
10. Kozak, L. V. (2012). *Innovatsiyne navchannya yak osnova rozvytku innovatsiyanoi osobystosti maybutn'oho vykladacha* [Innovative teaching as a basis for the development of innovative personality of the future teacher] *Rozvytok osobystosti umovakh transformatsiynoho suspil'stva: materialy Mizhnarodnoyi nauk.-prakt. Konfer.* (13 hrudnya 2012 r.). [Development of personality in the conditions of transformational society: materials of the International scientific-practical. Conference (December 13)]. Kyiv [in Ukrainian].
11. Novak, O. M. (2019). *Vykorystannya metodu proektiv u profesiyniy pidhotovtsi maybutnikh vykladachiv profesiynoyi osvity (okhorony pratsi) u pedahohitsi profesiynoyi osvity* [Using the project method in professional training of future lecture in professional education (occupational safety and health) through the course on pedagogy of higher education]. *Suspil'stvo. Dokument. Komunikatsiya – Society. Document. Communication*, 6/2, 151-170 [in Ukrainian]
12. Richards, Jack C. & Rodgers, Theodore S. (2017). *Approaches and Methods in Language Teaching : A Description and Analysis*. Cambridge ; London : Cambridge University Press, VIII, 171 p. (Cambridge language teaching library).
13. Tanana, S. M. (2017). Psychological peculiarities the development of professional competence in future teachers of higher school in process of professional preparation. *Psycholinguistics: collection of scientific work SHEE «Pereiaslav-Khmelnytskyi state pedagogical university named after Hryhoriy Skovoroda»*. Pereiaslav-Khmelnytskyi : FOP Dombrovska Ya. M. Vol. 20 (1). P. 190-197.
14. Tanana, S. (2020). Modern aspects of innovation teaching of foreign language in the establishment of higher educational. VIII International Science Group «Modern problems in science». Prague, Czech Republic. P. 547-551.
15. Tanana, S.M. (2021). Implementation of innovation teaching means of foreign language as a guarantee of effective of professional training of future teachers-philologists. *Innovation pedagogics*. Vol. 32. T. 2. P. 199-203.
16. Tsiguleva, O. V. (2014). Foreign languages as a tool of development professional mobility of a future specialist. *International Journal of Multidisciplinary Thought*. Volume 04. Number 02. Copyright by University Publications. net. P. 89-95.
17. Wynn, M. J. (2016). *Creative Teaching Strategies: A Resource Book for K-8*. Teaching Method Series. Delmar Publisher, 485 p.

УДК 378.147:[37.011.3-051]:001.895

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/39-48

Наталія Онищенко

доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Університету Григорія Сковороди в Переяславі

Onischenkon@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7794-8949>

Researcher ID: CAJ-2763-2022

(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

МОДЕЛЮВАННЯ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ВИХОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розкрито сучасні концептуальні засади моделювання процесу підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики. Визначено критерії (мотиваційна і цільова спрямованість, системність знань, усвідомленість власних можливостей, продуктивна технологічність і креативність), структурні компоненти (мотиваційно-орієнтаційний, когнітивно-рефлексивний, креативно-практичний) і показники готовності майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності; основні принципи організації практики, недоліки її проведення, шляхи вдосконалення. Розроблено авторську концепцію професійної підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності в процесі педагогічної практики на основі трьох взаємопов'язаних концептів (методологічного, теоретичного, методико-технологічного). Визначено методологічні підходи до проблеми дослідження: системний, діяльнісний, компетентнісний, аксіологічний, акмеологічний, контекстний, середовищний, студентоцентрований. Запропоновано дві групи педагогічних умов, а саме: організаційно-педагогічні, що відповідають забезпеченню зовнішніх умов організації педагогічної практики, і психолого-педагогічні, що забезпечують внутрішні умови підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики. Розроблено концептуальну модель професійної підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності в процесі педагогічної практики. Усі блоки моделі взаємопов'язані, а сама модель стала основою для апробації розвивальної програми формування досліджуваного феномена (аксіологічний, квазіпрофесійний, практичний етапи). Ефективність упровадження розвивальної програми професійної підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності в процесі педагогічної практики доведена шляхом порівняння результатів констатувального й формувального експериментів, визначення її позитивної динаміки за допомогою методів математичної статистики.

Ключові слова: професійна підготовка майбутнього педагога до виховної діяльності, інноваційна діяльність у сфері виховання, готовність учителя до інноваційної виховної діяльності, інноваційно-виховна компетентність, інноваційне виховне середовище вищої школи, педагогічна практика, сучасні концептуальні засади моделювання підготовки майбутніх учителів.

Nataliia Onyshchenko

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of General Pedagogy and Higher School Pedagogy, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,

Onischenkon@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7794-8949>

Researcher ID: CAJ-2763-2022

(30, Sukhomlynskooho Str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine, 08401)

MODELING OF PREPARATION OF FUTURE TEACHERS FOR INNOVATIVE EDUCATIONAL ACTIVITY

The article reveals the modern conceptual principles of modeling the process of preparing future teachers for innovative educational activities in the process of pedagogical practice. Criteria (motivational and target orientation, system of knowledge, awareness of own possibilities, productive manufacturability and creativity), structural components (motivational-orientation, cognitive-reflexive, creative-practical) and indicators of readiness of future teachers for innovative educational activity are determined; basic principles of organization of practice, shortcomings of its implementation, ways to improve. The author's concept of professional training of future teachers for innovative educational activities in the process of pedagogical practice is developed on the basis of three interrelated concepts (methodological, theoretical, methodological and technological). Methodological approaches to the research problem are determined: systemic, activity, competence, axiological, acmeological, contextual, environmental, student-centered. Two groups of pedagogical conditions are proposed, namely: organizational and pedagogical, corresponding to the external conditions of pedagogical practice, and psychological and pedagogical, providing internal conditions for preparing future teachers for innovative educational activities in the process of pedagogical practice. A conceptual model of professional training of future teachers for innovative educational activities in the process of pedagogical practice has been developed. All blocks of the model are interconnected, and the model itself became the basis for testing the development program for the formation of the studied phenomenon (axiological, quasi-professional, practical stages). The effectiveness of the development program of professional training of future teachers for innovative educational activities in the process of pedagogical practice is proved by comparing the results of ascertaining and formative experiments, determining its positive dynamics using the methods of mathematical statistics.

Key words: *professional training of future teachers for educational activities, innovative activities in the field of education, teacher readiness for innovative educational activities, innovative educational competence, innovative educational environment of higher education, pedagogical practice, modern conceptual principles of modeling future teachers' training.*

Постановка проблеми. У законах України «Про вищу освіту», «Про фахову передвищу освіту», «Про професійну (професійно-технічну) освіту», «Про інноваційну діяльність», проєкті Закону України «Про підтримку та розвиток інноваційної діяльності», Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2021-2031 роки та інших нормативно-правових актах наголошується на розвитку наукової та інноваційної діяльності в освіті, підвищенні якості освіти на інноваційній основі, професійному розвитку академічного персоналу вищої школи з використанням інноваційних технологій. Це зумовлює необхідність інноваційної виховної діяльності у закладах загальної середньої освіти та формування готовності майбутніх учителів до сприйняття прогресивних змін, оскільки лише вчитель із творчими здібностями та інноваційним потенціалом здатний до ефективної професійної діяльності. Актуальність теми дослідження зумовлена також тим, що саме педагогічна практика є однією із дієвих форм практичної підготовки у вищій школі, зокрема сприяє ефективному застосуванню знань в освітньому процесі для безпечної життєдіяльності, охорони здоров'я, захисту довкілля, оскільки ґрунтується на професійних знаннях, забезпечує оволодіння способами планування, організації й здійснення майбутньої професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та зарубіжній педагогіці приділяється велика увага освітній інноваційній діяльності, зокрема теоретичним питанням педагогічної інноватики (Л. Ващенко, І. Гавриш, Л. Даниленко, В. Доучаєва, К. Завалко, О. Ігнатівич, С. Лісова, О. Огієнко та ін.), інноваційним педагогічним технологіям (І. Дичківська, Т. Дем'янюк, О. Дубасенюк, Л. Іванечко, Г. Кособуцька, С. Моїсеєв, Н. Савінова, О. Шапран та ін.), упровадженню педагогічних технологій у практику роботи закладів вищої освіти (А. Алексюк, І. Богданова, П. Воловик, В. Зайцев, Н. Заячківська, О. Пехота, Г. П'ятакова,

Г. Селевко, С. Сисоева та ін.). Різні аспекти організації і проведення педагогічної практики розглядаються у працях зарубіжних науковців (М. Azzi, М. J. Jacobson, Н. Kwiatkowska, J. Lee, Т. Lewowicki, Н. Lossman, S. Pathak, Н.-J. So, Т. Teo, R. H. P. Cheung та ін.).

Усі вищезазначені наукові праці становлять безсумнівний вклад у вирішення проблеми дослідження, проте вони не розв'язують тих завдань, що стосуються обґрунтування концептуальних засад моделювання ефективної підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики. Особлива увага саме до інноваційної виховної діяльності зумовлена також тим, що ця проблема для будь-якого суспільства була й залишається актуальною, адже універсальної формули успішного виховання не знайдено, пошуки оптимальних шляхів здійснення виховного процесу тривають.

Метою статті є розкриття сучасних концептуальних засад моделювання процесу підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пріоритетним напрямом професійної підготовки сучасного вчителя є процес виховання, який спрямований на розвиток педагога-професіонала із високим рівнем культури, широким колом інтересів і вмінь, інноваційним особистісним світоглядом і сформованими професійними якостями. На сучасному етапі розвитку вищої освіти процес професійної підготовки майбутнього вчителя складається із таких основних компонентів: загальна підготовка (методологічно-розвиваюча); спеціально-професійна (психолого-педагогічна, методична); особистісна підготовка (самовиховання особистості майбутнього педагога, його самовизначення). Зрозуміло, що важливе місце в змісті професійної підготовки вчителів належить дисциплінам психолого-педагогічного і методичного циклів. Виділяємо окремо загальну педагогічну підготовку як елемент базової, спеціально-професійної та особистісної підготовки майбутнього педагога.

Професійну підготовку майбутнього педагога до виховної діяльності ми розглядаємо як процес отримання ним теоретичних знань, практичних умінь і навичок із психолого-педагогічних дисциплін, педагогічної практики і виховних заходів, що характеризується певним рівнем розвитку особистості у системі різноманітних взаємодій, взаємовідносин в аудиторній і позааудиторній роботі.

Результатом професійної підготовки майбутнього педагога до виховної діяльності є його готовність до цього виду діяльності. У останні роки в науковій літературі психолого-педагогічного спрямування все частіше зустрічаються поняття «інноваційна спрямованість діяльності», «інноваційна виховна діяльність». Різні аспекти інноваційної педагогіки висвітлюються у працях таких вчених як Л. Даниленко, В. Докучаєва, Н. Ріпний, В. Химинець, В. Ягоднікова, W. Helsper, F.-U. Kolbe та ін.

Отже, можна зробити висновок, що інноваційна педагогічна діяльність спрямована на створення цінностей, важливих для формування особистості. Характерним для інноваційної педагогічної діяльності є творчий підхід до справи, генерування нових ідей, ефективне проведення експериментальних досліджень, втілення інновацій у педагогічну практику.

Таким чином, у нашому дослідженні інноваційну діяльність у сфері виховання розглядаємо як цілеспрямовану творчу діяльність щодо вдосконалення і оновлення практики виховної роботи шляхом створення, розповсюдження та освоєння нових ефективних методів і технологій виховання.

Для нашого дослідження має значення інноваційна компетентність майбутнього вчителя. Теоретико-методологічні аспекти вивчення інноваційної компетентності наведені в працях таких вчених як І. Гавриш, І. Дичківська, В. Докучаєва, Н. Клокар, Є. Макагон, О. Подимова, В. Сластьонін, Н. Федорова та ін. Створення виховного середовища передбачає внутрішні процеси, пов'язані з вибором пріоритетів педагогічної діяльності, і зовнішні, що передбачають освоєння спільнотою вихованців та дорослих оточуючого середовища (Жаровська, 2016: с. 64). Таким чином, виховне середовище повинно мати творчу спрямованість, спиратися на внутрішні і зовнішні процеси його організації, створювати передумови для самореалізації, саморозвитку

особистості і підвищення рівня її моральної вихованості. У нашому дослідженні інноваційне виховне середовище вищої школи розглядаємо як систему об'єктивних зовнішніх впливів і духовно-матеріальних умов формування особистості в закладі вищої освіти, що відкриває нові можливості для організації виховної роботи, самореалізації, самовдосконалення студентів, розвитку їх особистісних і професійних якостей.

Підсумовуючи сказане вище, пропонуємо авторське визначення поняття «інноваційно-виховна компетентність» – це інтегрована особистісна якість майбутніх учителів, що проявляється у готовності до інноваційної виховної діяльності від прогнозування до впровадження нововведень на основі сформованої у них системи мотивів, знань, умінь, навичок, професійно-особистісних якостей, досвіду виховної роботи.

Щодо компонентних складових готовності майбутніх учителів до інноваційної діяльності як конкретне узагальнення можна запропонувати судження В. Харагірло: «За структурою це складне інтегративне утворення, що охоплює різноманітні якості, властивості, знання, навички особистості. Як один із важливих компонентів професійної готовності, вона є передумовою ефективної діяльності педагога, максимальної реалізації його можливостей, розкриття творчого потенціалу. Джерела готовності до інноваційної діяльності сягають проблематики особистісного розвитку, професійної спрямованості, професійної освіти, виховання й самовиховання, професійного самовизначення педагога» (Харагірло, 2018: с. 34). Отже, ґрунтовний аналіз компонентного складу готовності майбутніх учителів до інноваційної діяльності доводить, що всі вчені у структурі досліджуваного феномена виділяють мотиваційну складову, або мотиваційно-аксіологічний, мотиваційно-орієнтаційний чи ціннісно-мотиваційний компоненти. У більшості структур також присутні операційний компонент, або пізнавально-операційний, операційно-діяльнісний, змістовно-операційний, що вказує на володіння майбутніми вчителями способами і прийомами діяльності, необхідними знаннями, навичками, вміннями; оцінний, або рефлексивно-аналітичний, оцінно-результативний, оцінно-рефлексивний, який передбачає здатність до рефлексії інноваційної педагогічної діяльності, самоконтролю та професійної самооцінки. Менш поширеними в структурі готовності майбутніх учителів до інноваційної діяльності є когнітивний, або змістовий, когнітивно-інформаційний; вольовий чи емоційно-вольовий компоненти. У деяких авторів присутні в якості структурних складових такі компоненти досліджуваної дефініції як психофізіологічний, науково-дослідницький, креативний.

Готовність учителя до інноваційної виховної діяльності ми визначаємо особливим станом особистості, який відображує його професійні знання, вміння та навички, загальну культуру, ціннісні орієнтації та морально-психологічну готовність для ефективного забезпечення виховної діяльності в закладах освіти.

На основі аналізу наукових праць українських (О. Бабенко, Т. Белан, А. Волощук, Т. Денищич, Н. Загрязкіна, Ю. Іванова, Н. Казакова, Г. Кіт, М. Козій, Г. Корхова, Н. Ляшова, Л. Надкернична, У. Новацка, О. Олексюк, С. Помирча, В. Проскурін та ін.) і зарубіжних (М. Azzi, (M. J. Jacobson, H. Kwiatkowska, J. Lee, T. Lewowicki, H. Lossman, S. Pathak, H.-J. So, T. Teo, R. H. P. Cheung) учених нами визначено, що діяльність студентів у період педагогічної практики є аналогом професійної діяльності вчителя, вона організовується у реальних умовах роботи освітніх закладів.

К. Діхнич констатує, що поняття «практика» походить від грецького слова «праксіс» і в перекладі означає «діяння», «активність», «діяльність». Філософи доводять, що практика повинна бути відокремлена від такої більш широкої категорії як діяльність, оскільки діяльність є практикою лише тоді, коли в ході її здійснення народжуються знання або перевіряється їхня істинність (Діхнич, 2018: с. 35). Отже, походження слова «практика» засвідчує його діяльнісний і активний характер.

Педагогічна практика, як зазначається у термінологічному словнику «Педагогічна інноватика», «невід'ємна складова освітньо-професійних і освітньо-наукових програм підготовки фахівців педагогічних спеціальностей, що спрямована на формування загальних і фахових компетентностей здобувачів вищої освіти, закріплення теоретичних знань, набуття і

удосконалення практичних умінь і навичок» (Педагогічна інноватика, 2019: с. 244). Таким чином, у довідковій літературі поняття «педагогічна практика» тлумачиться як складова освітньо-професійних і освітньо-наукових програм, освітнього процесу вищої школи. Отже, педагогічна практика виступає певною формою організації професійної підготовки майбутніх учителів, що передбачає закріплення теоретичних знань, набуття й удосконалення практичних умінь і навичок, формування певних компетентностей, виховання професійно значущих якостей, а також – самовдосконалення.

Під час проходження педагогічної практики в студентів формуються різні вміння і навички, а саме: конструктивні (планування роботи; вибір ефективних методів і форм виховного впливу); комунікативні (гармонійна комунікативна взаємодія із оточуючими людьми), організаторські (залучення студентів до різних видів діяльності й організації діяльності колективу), дослідницькі (критично оцінювати здобуті наукові результати та визначати перспективи організації дослідження); реалізуються можливості осмислення педагогічних явищ і фактів, закономірностей і принципів навчання і виховання, оволодіння професійними вміннями, досвідом практичної діяльності. Зазначено, що саме під час проходження педагогічної практики студенти вперше починають ідентифікувати себе з соціальною роллю «вчитель» та набувають навичок самостійної роботи в школі.

Нами у дослідженні виокремлено принципи організації педагогічної практики – педагогічна спрямованість, комплексний характер, диференціація й індивідуалізація, етапність і безперервність, наступність і систематичність, креативність і співтворчість, адекватність оцінювання, рефлексивність, результативність, що визначають її ефективність і успішне проведення.

Педагогічна практика у закладах вищої освіти є тривалою та безперервною, що забезпечує фундамент для формування основних педагогічних умінь і навичок у майбутніх учителів та виконання таких функцій: адаптаційної (ознайомлення студентів із різними типами загальноосвітніх навчальних закладів, особливостями навчально-виховної роботи з учнівською молоддю); навчальної (актуалізація, поглиблення та застосування теоретичних знань, формування педагогічних умінь і навичок); виховної (формування позитивної мотивації до педагогічної професії, професійно значущих якостей особистості вчителя, розуміння необхідності самоосвіти та самовиховання); розвивальної (розвиток педагогічних здібностей студентів, педагогічного мислення); діагностичної (перевірка рівня особистісних і професійних якостей майбутнього вчителя, професійної придатності та готовності до педагогічної діяльності).

У контексті моделювання процесу підготовки майбутніх учителів нами у дослідженні визначено критерії, структурні компоненти і показники готовності майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності, а саме: критерії – мотиваційна і цільова спрямованість, системність знань, усвідомленість власних можливостей, продуктивна технологічність і креативність; структура досліджуваного феномена – мотиваційно-орієнтаційний компонент (спрямованість на освоєння інновацій; потреба в саморозвитку в виховній сфері); когнітивно-рефлексивний компонент (знання та розуміння сутності, специфіки інноваційної виховної діяльності; здатність до рефлексії інноваційної педагогічної діяльності, самоконтролю та професійної самооцінки), креативно-практичний компонент (уміння і навички володіння технологіями інноваційної педагогічної діяльності; накопичення досвіду виховної роботи у процесі педагогічної практики; здатність до оригінального розв'язання виховних ситуацій).

Ґрунтуючись на гуманістичній парадигмі та враховуючи здобутки сучасної теорії і методики професійної освіти нами визначено такі методологічні підходи до підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики, які забезпечують оптимізацію цього процесу, а саме: системний, діяльнісний, компетентнісний, аксіологічний, акмеологічний, контекстний, середовищний, студентоцентризований.

У дослідженні нами запропоновано дві групи педагогічних умов, а саме: організаційно-педагогічні, що відповідають забезпеченню зовнішніх умов організації педагогічної практики і психолого-педагогічні, що забезпечують внутрішні умови підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики.

До організаційно-педагогічних умов формування досліджуваного феномена нами віднесено наступні: збільшення тривалості практики підготовки майбутніх учителів під патронатом досвідчених наставників; запровадження у процес професійної підготовки дуальної форми навчання; удосконалення програмно-методичної складової професійної підготовки майбутніх учителів; посилення зв'язків між вищою й середньою школами, і роботодавцями у процесі проходження практики; запровадження проходження практики студентами бакалаврату в одному освітньому закладі.

До групи психолого-педагогічних умов підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики нами зараховано такі положення: актуалізація ціннісно-мотиваційної сфери студентів на освоєння інновацій і успіх у майбутній виховній діяльності; забезпечення інтегрованого практико-орієнтованого і виховного характеру змісту процесу професійної підготовки майбутніх учителів, можливість підвищення їх рівня знань за рахунок вибіркового навчальних дисциплін; розвиток рефлексивного усвідомлення студентами готовності до майбутньої виховної діяльності в процесі практичної підготовки; наближення професійної підготовки майбутніх учителів до реальних умов майбутньої педагогічної діяльності на основі активного застосування особистісно і практико-орієнтованих педагогічних технологій; активізація проходження різних видів педагогічної практики, врахування результатів виробничої практики під час державної атестації випускників.

У процесі дослідження пропонуємо концептуальну модель професійної підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності в процесі педагогічної практики (рис. 1).

Розроблена модель виступає умовною схемою цілеспрямованого формування готовності майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності на основі таких базових цінностей: любов до людей (гуманність); повага людської гідності; доброта і милосердя; справедливість і взаєморозуміння, моральна активність, партнерство. Модель складається із трьох блоків: методологічно-цільового, процесуально-технологічного та діагностично-результативного.

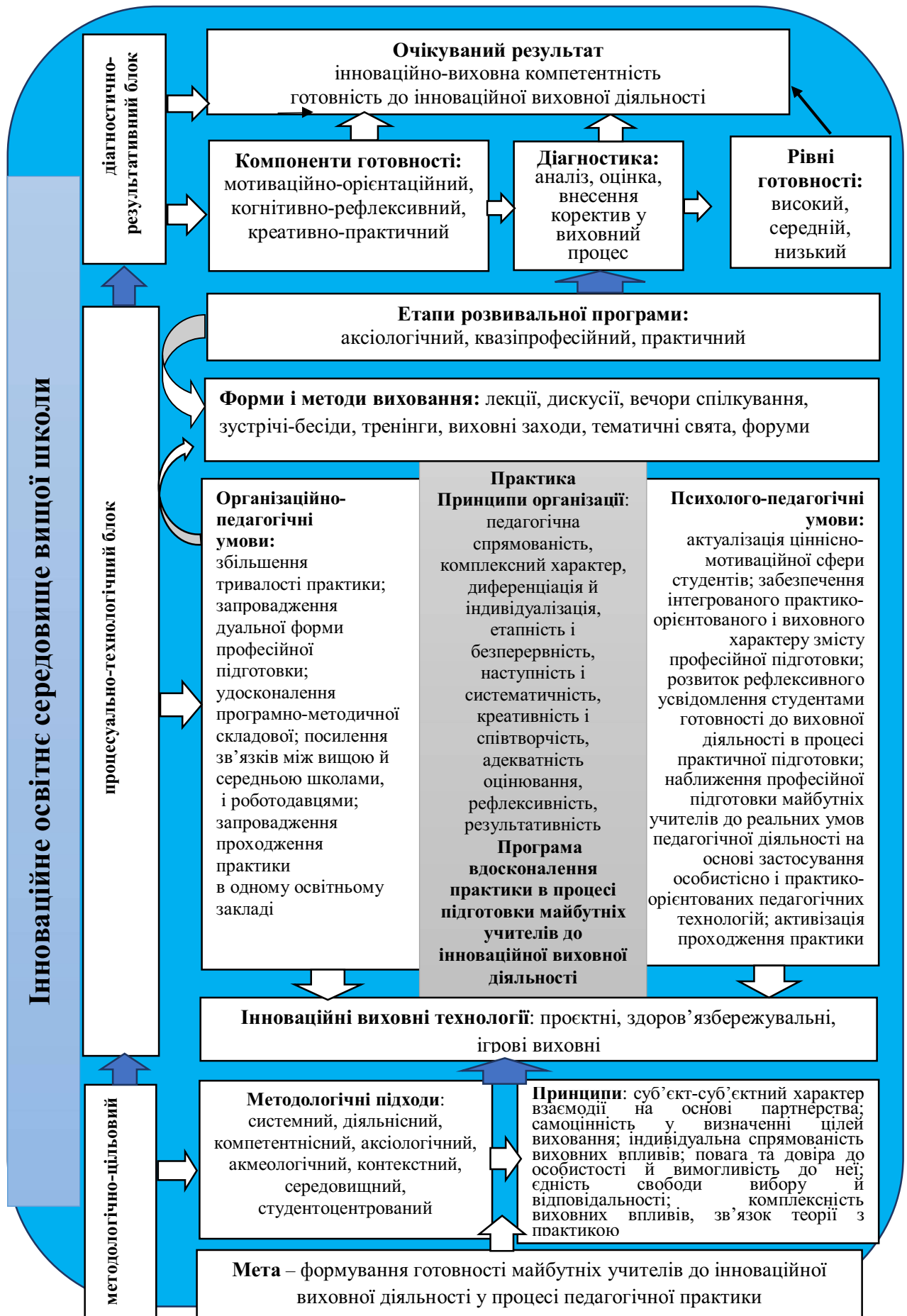

Рис. 1. Концептуальна модель професійної підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики.

Взаємодія вказаних блоків у інноваційному освітньому середовищі спроектована як цілеспрямований і послідовний вплив на ефективність професійної підготовки майбутніх учителів через поєднання взаємопов'язаних складників: мети; методологічних підходів, принципів дослідження; педагогічних умов (організаційно-педагогічних, психолого-педагогічних), організації педагогічної практики на основі конкретних принципів, методико-технологічного інструментарію організації виховної діяльності студентів (інноваційні виховні технології, форми і методи виховання, етапи проведення розвивальної програми формування досліджуваного феномену; критерії і показники готовності майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності та її рівні, що визначені на основі діагностики; досягнення прогнозованого результату). Усі блоки моделі – взаємопов'язані, а сама модель стала основою для апробації розвивальної програми формування досліджуваного феномена.

Дослідно-експериментальна робота з підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики нами проводилася на базі Університету Григорія Сковороди в Переяславі, Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, Мукачівського державного університету. Експериментальною роботою було охоплено 398 майбутніх учителів, 203 вчителів закладів загальної середньої освіти, 120 викладачів закладів вищої освіти. Усього у дослідженні на різних етапах брали участь 721 особа.

Відповідно до структури досліджуваного феномена було підібрано діагностичні методики для визначення рівнів сформованості готовності майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності: при дослідженні мотиваційно-орієнтаційного компонента (спрямованість на освоєння інновацій; потреба в саморозвитку в виховній сфері) використано «Методику вивчення мотиваційного профілю особистості (Ш. Річі і П. Мартін), «Діагностику реалізації потреби у саморозвитку» (М. Фетіскін, В. Козлов, Г. Мануйлов); когнітивно-рефлексивного компонента (знання та розуміння сутності, специфіки інноваційної виховної діяльності; здатність до рефлексії інноваційної педагогічної діяльності, самоконтролю та професійної самооцінки) – застосовано авторську діагностичну методику «Знання виховних особливостей впливу на школярів»; «Діагностику сформованості педагогічної рефлексії» (О. Калашнікової); креативно-практичного компонента (уміння і навички володіння технологіями інноваційної педагогічної діяльності; накопичення досвіду виховної роботи в процесі педагогічної практики; здатність до оригінального розв'язання виховних ситуацій) – використано авторський опитувальник «Педагогічна практика очима студентів», результати оцінювання педагогічних практик, діагностичну методику «Ваш творчий потенціал» (модифікований варіант тесту С. Медніка).

Визначені показники обумовили високий, середній і низький рівні сформованості готовності майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності.

Розвивальна програма формування досліджуваного феномена реалізовувалася в експериментальних групах в три етапи: аксіологічний етап – формування ціннісних орієнтацій майбутніх учителів, їх мотивації; квазіпрофесійний етап – професійна підготовка майбутніх учителів у педагогічних закладах вищої освіти зі застосуванням виховних ситуацій, що наближують процес навчання до професійної діяльності; практичний етап – організація і ефективно проведення різних видів педагогічних практик.

Зокрема, на аксіологічному етапі розвивальної програми нами використовувалися різні методи і форми роботи, а саме: вправи щодо розвитку ціннісно-мотиваційної сфери студентів («Відчуття потоку», «Джерела і пішаки», «Створення нарису-самохарактеристики», «Правила створення нарису фіксованої ролі», «Без маски»); конкурси професійної майстерності («Я у професії», «Мій виховний потенціал», «Кращий за фахом», «Сходінками до педагогічної майстерності» тощо); інтелектуальні ігри («Щасливий випадок», «Що? Де? Коли?», «Відгадай мелодію»); творчі конкурси («Наші таланти», «День професії», неділя музики, конкурси кращого малюнку); різнопланові проекти розв'язання нагальних проблем у студентському молодіжному середовищі (з екології, зі здорового способу життя, зайнятості молоді, покращення побутових умов проживання в гуртожитках); організація та проведення теоретичних і науково-практичних

конференцій, тематичні «круглі столи»; організація конкурсів, фестивалів, соціальних акцій; співпраця органів студентського самоврядування різних вітчизняних і зарубіжних закладів вищої освіти (проведення наукових конференцій, вивчення досвіду роботи, організація спільних заходів – літні школи, освітні проекти) тощо.

Другий – квазіпрофесійний етап розвивальної програми професійної підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики передбачав використання у педагогічних закладах вищої освіти виховних ситуацій, що наближують процес навчання до професійної діяльності, сучасних виховних технологій, оновлення змісту освітніх програм тощо. Розвивальна програма професійної підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності включала рольові і ділові ігри («Загальношкільні батьківські збори», «Педагогічний консилиум», «На педагогічній раді», «Учнівський концерт», «В оздоровчому таборі»); «ток-шоу» та ігрові дискусії («Виховні поради для учнів», «Методичні рекомендації для батьків у вихованні дітей», «Виховний марафон»); квести (реальні, персональні, сіті-квести, екшн-квести, квести-перформанси); проектні технології (творчі, дослідницькі, телекомунікаційні, інформаційні); інтерактивні технології («Зміни позицію», «Безперервна шкала думок», «Коло ідей», «Метод ПРЕС», «Дискусія в стилі телевізійного ток-шоу», «Дебати», «Снігова куля», «Зроби логічний висновок»); здоров'язбережувальні технології (залучення студентів до спортивних секцій та гуртків, організація спортивних змагань, проведення «Днів здоров'я», «Тижнів здорового способу життя», заходів боротьби з палінням, з туберкульозом, з наркоманією та СНІДом); тренінгові вправи («Я – реальний і Я – ідеальний», «Людина на своєму місці», «Життєвий та професійний кодекс педагога») тощо.

На практичному етапі розвивальної програми здійснювалася робота щодо безпосередньої організації і проведення різних видів педагогічних практик.

Таким чином, отримані емпіричні результати після проведення формуального експерименту засвідчили несуттєву динаміку високого, середнього й низького рівнів прояву готовності майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності в контрольних (відповідно від 11,93 %, 58,72 % і 29,35 % до 13,30 %, 62,38 % і 24,32 %) і суттєву – в експериментальних (відповідно від 10,56 %, 58,33 % і 31,11 % до 23,33 %, 61,11 % і 15,56 %) групах. Результативність реалізованої на практиці моделі і розвивальної програми формування готовності майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності доведена статистичними методами.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, у нашому дослідженні подано нове розв'язання, сучасне узагальнення й авторське сприйняття проблеми підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики на основі обґрунтування її концептуальних засад. Зокрема, вивчення наукової літератури з теми дослідження дало змогу здійснити ґрунтовний аналіз проблеми професійної підготовки майбутніх учителів та здійснити авторське тлумачення таких понять «професійна підготовка майбутнього педагога до виховної діяльності», «інноваційна діяльність у сфері виховання», «готовність учителя до інноваційної виховної діяльності», «інноваційно-виховна компетентність». У роботі виокремлено критерії, структурні компоненти, показники та охарактеризовано рівні готовності майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики. З'ясовано сучасні принципи організації педагогічної практики як передумови ефективної підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності; охарактеризовано інноваційне виховне середовище закладу вищої освіти та визначено його основні елементи. Обґрунтовано педагогічні умови професійної підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики; розроблено та експериментально апробовано концептуальну модель і розвивальну програму підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики та доведено результативність професійної підготовки майбутніх учителів до інноваційної виховної діяльності у процесі педагогічної практики. Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми дослідження. Перспективним може бути дослідження формування готовності до інноваційної виховної діяльності майбутніх учителів різних спеціальностей.

Список використаних джерел і літератури

1. Діхнич К. (2018). Педагогічна практика майбутніх учителів початкової школи в умовах реалізації концепції Нової української школи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. № 4 (78). С. 32–43.
2. Жаровська О. П. (2016). Освітньо-виховне середовище педагогічного університету як засіб патріотичного виховання майбутніх педагогів. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. Серія: Психологія. Педагогіка. № 26. С. 63–67.
3. Педагогічна інноватика: термінологічний словник (2019) / авт. кол. за заг. ред. О. І. Шапран. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.): Домбровська Я. М. 384 с.
4. Харагірло В. (2018). Сутність і структура готовності до інноваційної діяльності педагогічних працівників закладів професійно-технічної освіти. *Імідж сучасного педагога*. № 1 (178). С. 34–38.

References

1. Dikhnych, K. (2018). *Pedahohichna praktyka maybutnikh uchyteliv pochatkovoyi shkoly v umovakh realizatsiyi kontseptsiyi Novoyi ukrayins'koyi shkoly* [Pedagogical practice of future primary school teachers in the conditions of realization of the concept of the New Ukrainian school]. *Pedahohichni nauky: teoriya, istoriya, innovatsiyini tekhnolohiyi – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 4 (78), 32-43 [in Ukrainian].
2. Zharovska, O. P. (2016). *Osvitn'o-vykhovne seredovyshche pedahohichnoho universytetu yak zasib patriotychnoho vykhovannya maybutnikh pedahohiv* [Educational environment of the Pedagogical University as a means of patriotic education of future teachers]. *Pedahohichna osvita: teoriya i praktyka – Pedagogical education: theory and practice*. Seriya: Psykholohiya. Pedahohika, 26, 63-67 [in Ukrainian].
3. *Pedahohichna innovatyka* [Pedagogical innovation] (2019): terminolohichnyy slovnyk / avt. kol. za zah. red. O. I. Shapran. Pereyaslav-Khmel'nyts'kyi (Kyiv. obl.): Dombrovs'ka Ya. M. [in Ukrainian].
4. Kharahirlo, V. (2018). *Sutnist' i struktura hotovnosti do innovatsiyanoi diyal'nosti pedahohichnykh pratsivnykiv zakladiv profesiyno-tekhnichnoyi osvity* [The essence and structure of readiness for innovative activity of pedagogical workers of vocational education institutions]. *Imidzh suchasnoho pedahoha – The image of a modern teacher*, 1 (178), 34-38 [in Ukrainian].

УДК 378.147 : 338.46-051

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/49-55

Yuliia Lukeshevych

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of Professional Preparation
Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav
lukashevichy1551@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8336-3904>
(30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine, 08401)

FORMATION OF READINESS OF FUTURE SPECIALISTS OF SERVICE SECTOR TO DIALOGUE COMMUNICATION IN PROFESSIONAL ACTIVITY

The pedagogical conditions of formation of readiness of the future specialists of service sector to dialogue communication in professional activity are determined and described in the article. The communication is an important of socio-psychological aspect of any activity, because as in process and only through communication, it is the true essence is revealed personality is proved in it. It was found that the readiness for dialogue communication is integrative quality of the personality of the professional (specialist of service sector), which consists in the active formation of the necessary theoretical knowledge, practical skills and abilities and provides the effectiveness of the formation of dialogue communication. In the structure of readiness of future specialists of service sector highlighted of motivational (positive attitude and interest to the professional communication), cognitive (theoretical knowledge about the essence and features of dialogue communication), communicative (possession of a specialist of communicative competence, which provides communicative, linguistic, professional skills) components that served as a basis for defining of criteria, indicators, levels formation of readiness of future specialists of service sector. The combination of different activities of future specialists of service sector is the integration such kinds of activities as educational-speech, communicative and tourist, its complement each other, mutually reinforce, interpenetrate each other and thus create conditions for the formation of readiness for dialogic communication.

Key words: pedagogical conditions, motivation, integration, future specialists of service sector, modeling, language personality, dialogue communication.

Юлія Лукашевич

кандидат історичних наук,
доцент кафедри професійної освіти
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
lukashevichy1551@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8336-3904>
(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СФЕРИ ОБСЛУГОВУВАННЯ ДО ДІАЛОГОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті визначено та описано педагогічні умови формування готовності майбутніх фахівців сфери обслуговування до діалогової комунікації у професійній діяльності. Доведено, що спілкування є важливим соціально-психологічним аспектом будь-якої діяльності, оскільки саме у цьому процесі виявляється справжня сутність людини. Виявлено, що готовність до діалогової комунікації виступає інтегративною якістю особистості професіонала (фахівця сфери обслуговування), яка полягає в активному формуванні необхідних теоретичних знань,

практичних умінь і навичок, забезпечує результативність формування даної комунікації. У структурі готовності майбутнього фахівця сфери обслуговування виділено мотиваційний (позитивне ставлення й інтерес до професійного спілкування), когнітивний (теоретичні знання про сутність і особливості ділової комунікації), комунікативний (володіння фахівцем комунікативною компетентністю, яка передбачає комунікативні, лінгвістичні, професійні уміння) компоненти, що слугували підґрунтям для визначення критеріїв, показників, рівнів сформованості готовності в майбутніх фахівців сфери обслуговування.

Поєднання різних видів діяльності майбутнього фахівця сфери обслуговування полягає в інтеграції таких видів діяльності, як навчально-мовленнєва, комунікативна і туристична, які взаємодоповнюють, взаємопідсилюють, взаємопронизують одна одну і таким чином створюють умови для формування готовності до діалогової комунікації.

***Ключові слова:** педагогічні умови, мотивація, інтеграція, майбутні фахівці сфери обслуговування, моделювання, мовна особистість, діалогова комунікація.*

Introduction. The globalization and integration country, of world association and European community contributes of to the rapid growth of the role of quality education for the further development of society, and in accordance its intensive reform. Given this problem actualized improve the quality of process of preparation the future teachers, it requires of process to effective realization of competence approach. Effective deciding of these tasks possible for conditions by the improvement of educational content and it methodical using on innovation basis. The quality of professional preparation of future specialists of service sector depends of the content to modern education, it should include of full orientation on purchase by students' of system the competencies and permanent updating by improving the mechanisms and their using in everyday practice. In the Constitution of Ukraine, the Law «About Education», «About Higher Education», «National Strategy for the Development of Education in Ukraine until 2021» and in other public document, the goals and vector for reforming the education are coupled with the need to create the education quality assessment system, to ensure the systematic monitoring and analysis of the current issues arising in the education area and their solution.

Ukraine wishes to commit to the European dimension of higher education by adopting measures from the Bologna Declaration. At the same time, certain issues relating to the Bologna Process objectives remain to be addressed. One of the issues is to develop learners' professional language competence.

Modern labour market requirements caused by the socio-economic changes that are taking place in the development of our country indicate the need to prepare a competitive, qualified specialist capable of effective solving the non-standard professional problems. Speech training is an integral part of the professional preparation of specialists, because the ability to orient oneself in any communicative situations, successfully apply the language skills, to possess by the necessary for speaking abilities and skills lead to the successful professional activity of a specialist.

Analysis of the recent researches and publications. The problems of formation the professional speech of future specialists were investigated by such scientists as D. Cordeanu, L. Glynn, I. Drozdova, O. Dyshko, N. Vasylyshyna, E. Zeer, N. Voyyytik, D. Ruchen, O. Klimov, L. Palamar, M. Pentyliuk, Y. Pradid, I. Radomskyi, L. Romanova, O. Yurchuk, K. Pletsan, A. Sala, S. Tanana, et al.

In the system of modern education, research of the professional training of future specialists of service sector is becoming increasingly relevant, in particular its communicative aspect, since communication with consumers of a tourism product is the main tool of the professional activity of a specialist in the tourism industry.

The professional dialogical communication was investigated by H. Ivanyshyn, L. Kravets, I. Klymenko, L. Matsko, S. Khadzshiraieva, F. Khmil, N. Chernenko, S. Tanana, S. Shevchuk. However, the problem of professional dialogic speech formation of tourism managers requires more thorough research. The researchers emphasize that the increase in the quality of education in general, and in the higher pedagogical education in particular, will be impossible without using the educational assessment as a tool to ñññtrñl this process. The future technologies and drawing teachers preparation to the quality

educational assessment is presented in the research as a multidimensional phenomenon that requires an integrated approach to its realization as the personal and professional quality that determines the educational activity.

The purpose of the article is to identify the pedagogical conditions necessary for formation the readiness of the future specialists of service sector for dialogue communication in their professional activity.

Methods and Techniques of the Research. The methodological basis of the research is general scientific methodological provisions, theory of cultural linguistics, communication studies, intercultural communications, and complex approach to the material: axiological, cultural.

Presentation of the basic material. The relevance of the article is due to the modern social requirements for tourism managers with high professional level of language training. This, in turn, requires updating of the educational process in higher school and defining of the pedagogical conditions that will contribute to the effective formation of the future tourism managers' readiness for dialogue communication in their professional activities and thereby improve the quality of their professional language education.

The article is based on the research of famous scientists in psychology, linguistics, lingvodidactic, in particular, I. Drozdova, M. Pentyliuk, N. Levitova, I. Yakovleva, who note that certain circumstances, which are called pedagogical, play a major role in the construction of a linguistic-educational model of teaching. In order to substantiate the pedagogical conditions that will contribute to the formation of readiness for dialogue communication in future tourism managers, it is necessary to clarify the concept of «pedagogical conditions».

During the educational process at the Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav was found, that process of professional formation of students as future specialists of service proved in some way, ineffective owing the lack of awareness and motivation of students don't have an active life position).

On the basis of theoretical analysis of the researched problem, the system of *pedagogical conditions* of professional formation of future specialists of service sector in the higher school is determined:

- integration of modern educational technologies in the educational process of future specialists of service sector (interactive, information, project, problematic) teaching methods, appreciating of students' academic achievements and readiness of teachers to implement of competent and student-centered approaches;
- comprehensive motivation of students' educational activity in the process of studying as a special and choice disciplines;
- taking into account by teachers the level of development of the psychological components of professional competence and formation of professional important qualities in the future specialists of service sector already at the stage of study in the establishments higher education (personality-oriented educational activity of the future specialist; the development of certain personal and professional qualities in the tourism industry) (Tanana S., 2017).

From a psychological point of view, the condition is understood as a set of phenomena of the external or internal environment, which probably influences the development of a particular mental phenomenon, which is mediated by the activity of the individual or a group of people (Glynn, 2017). It is important to take into account the characteristics of the tourism industry in shaping the readiness of the future tourism manager.

The first feature of professional development of future specialist of service sector is the final self-determination of the student as a specialist in the chosen speciality. A professional's professional chart should be considered as a system of attributes describing a particular profession and also include a list of rules and requirements for the profession or specialty of the employee; which may include a list of psychological characteristics (professionally important qualities) that representatives of specific professional groups must meet; and it can combine leadership qualities, efficiency, independence, self-confidence, stress resistance, responsibility, tolerance, reflexivity, activity in the tourism business; awareness of the level of my own achievements and motivation.

The second feature of the professional development of service sector professionals is the acquisition of special knowledge and skills required in professional tourism. These include: mastery of oratory skills, ability to make telephone calls (ability to work with clients); personal efficiency: self-presentation technique, managing oneself in a stressful situation, effective time management, communication techniques, ability to counteract manipulative influence, the ability to persuade, master the language of business communication, the ability to use IT technologies and more.

The third feature of professional formation of service sector professionals is the professional knowledge of students: the basics of psychology (social and cognitive, personality psychology); basics of sales techniques and features of tourism business (presentation of tourist product, understanding of patterns of tourism business development and foreign language skills, legal, economic aspects of tourism business) (Sala, 2009).

Identification and creation of pedagogical conditions, which significantly influence the process of training and acquisition of the professionally important knowledge, abilities and skills, is based on the important factors connected with formation the readiness for dialogue communication of future tourism managers. These include: the organization of the educational process, the individual qualities of the future specialist's personality, the importance of professional activity.

On the basis of the analysis of scientific sources (Corodeanu D., 2015; Ruchen D., 2013) we determined the pedagogical conditions of formation the readiness to dialogue communication of the future tourism manager as a set of external and internal circumstances necessary and sufficient for profound and qualitative mastery by professional dialogue communication.

To pedagogical conditions that contribute to the successful formation of the readiness for dialogue communication of the future specialists of service sector we relate: the development of the future specialists of service sector motivation to study the dialogue communication; integration of the different kinds of activities: training and speech, communicative, tourist; modeling in the educational process of the real professional communicative situations; organization of a favorable educational and upbringing environment for the development of the future tourism manager's linguistic personality.

The first condition, as we have identified, is the development of the motivation of future specialists of service sector to study the dialogue communication. The driving force behind the professional development of a specialist are the internal contradictions between the growing needs and the possibilities of satisfying them, that is, the motivation that affects a person as a whole, as well as certain aspects of his or her activity or behavior. Motivation is the driving force behind the behavior of the individual, which permeates all its components: orientation, activity, emotions, character and abilities.

Formation of motivation occurs under the influence of the external and internal conditions. External conditions include the content of training, teaching methods, logistics, psychological climate in the group, etc. Among the internal conditions of motivation formation are the readinesses for activity, for various forms of interaction and communication with others, the active position of the subject in different activities and communication, the directness of the individual quality (Pletsan, 2018).

In order to increase the future specialists of interest in study of the dialogue communication, we have taken into account some factors such as interest and novelty of the material on which the teaching is based; the personality of the teacher and the methodical techniques used by him; students' awareness of the practical need for knowledge in the subject, the forms of study.

The decisive role in the development of future specialist of service sector motivation belongs to the teacher, since motivation does not arise arbitrarily, and its successful support – a sign of the active activity and skills of the teacher. We believe that it is important to find material that would interest the future professionals and enable to use the knowledge in both professional and daily communication (e.g. communication strategies and tactics, non-verbal means of communication). The selection of educational material was based on a professionally oriented approach (Drozdova I., 2010).

The development of future specialists of service sector of motivation is realized through the use of the method of business games, the method of projects that increase cognitive interest and allow the use of various forms of interaction, application of knowledge in practice, the ability to cooperate, show mutual respect, tolerance, and listen for the opinions of others (Corodeanu, 2015).

Consequently, motivation is one of the fundamental factors of the educational process and development of dialogue communication, because communicative activity meets the need of a person in communication, aims at achieving a communicative goal in the professional activity. The second condition, we defined as the integration of the different types of activities of the future tourism manager: training and speech, communicative, tourist. The combination of different activities in future tourism manager means integration of such activities as speech and learning, communication, and tourism, which complement, reinforce, interpenetrate each other, and thus create the conditions for the formation of readiness to dialogue communication. Let's try to consider each of activities.

Speech and learning activity involves the creation of conditional, artificial situations that prepare the students for real, natural communication. This is sometimes called «pseudo communication». Its mission is to «bridge» between educational and real communication, develop the ability to construct messages and stimulate to the independent speech activity. Speech and learning activity is implemented in learning and speech situations, which are an effective means for developing reasoning skills and competences (Dyshko O., 2015).

The communication activity is a purposeful process of information exchanging if the feedback exists. It is the basis of human activity, the emergence and development of interpersonal relationships. The success of the future specialists of service sector in communication activity depends on the availability of appropriate abilities, such as: the ability of the individual to interact effectively at the own level of education, based on humanistic personal traits (sociability, sincerity, tact, empathy, reflection, etc.) with taking into account the communicative capabilities of the interlocutor.

As for tourist activity, we treat it as a process of providing services to consumers of tourism product in order to achieve the goal of professional activity. The tourist activity in the educational process is ensured by the use of appropriate vocabulary, reproduction of real situations of professional activity of a tourism manager, conducting of classes in the conditions of Tourist Company (Pletsan, 2018).

Integration of speech and learning, communication and tourism activities means to use knowledge of linguistic and professional (tourism) disciplines in order to ensure the communicative activity of professionals. Thus, students' speaking skills are supplemented with tourist knowledge to develop communicative skills for dialogue communication.

The following condition of formation in future tourism managers the readiness for dialogue communication is defined as modeling in the educational process of real professional communicative situations.

Modeling foresees the reproduction of the content of any person's professional activity and the content of relationships between people in the performance of this activity. Creation of professional situations occurs on the basis of educational material distributed in the form of problem situations, which transfer students to the real conditions of their professional activity. As the examples of such conditions are the following situations: «Booking a hotel room», «Booking a tourist tour», «Departure from the hotel», «Conflict resolution with a dissatisfied client», «Exotic recreation tours».

The main characteristics of communicative situations for professional communication include: 1) modeling of artificially created situations, which are as close as possible to the real process of professional communication; 2) the role positions of the subjects of communication, their tolerant relationships, creation of a favorable microclimate in the group; 3) to use of professionally directed material (tourism) in communication acts; 4) adherence to the culture of speech, etiquette communication according to the communicative situation (Drozdova, 2010).

Modeling of professional communicative situations is aimed at understanding by future tourism managers of the role of dialogue communication in the professional formation of their personality, mastering of its basics for effective activity.

The fourth condition is the organization of a favorable educational environment for the development of the linguistic personality of the future tourism manager.

An important influence on the development of student's personality has the environment as «the environment which he perceives, to which he responds, with which he comes into contact and interacts»

(Vasylyshyna, 2016), such reality in terms of which the development of the individuality takes place. Creating of a favorable educational environment will facilitate the effective professional development of the specialist's linguistic personality.

By educational environment we mean the set of conditions of the educational process which contribute to professional development of a linguistic personality of a specialist, ensure his personal and professional development and self-development, and facilitate the free choice of subjective position and the adoption of vital values and priorities.

The linguistic personality is a native speaker, possesses linguistic knowledge and a high level of communication skills, and cares for the beauty and development of his own speech (Voytik, 2017).

The linguistic personality of a tourism specialist is characterized by such qualities as: adherence to linguistic norms, proficiency in language culture, and availability of professional and communicative skills to communicate in the conditions of professional activity, the ability to solve communicative tasks in difficult and unpredictable situations of professional communication.

To our opinion the main factors that form a favorable educational environment include: favorable psychological microclimate, collective interaction, co-creation and cooperation of a teacher and student, pedagogical support, friendly style of relationships between the all subjects of pedagogical process, the use, of pedagogical methods and problem learning based on the modern educational technologies.

The main condition as to formation of a favorable educational environment for the development of the linguistic personality of tourism manager is the active involvement of students in communication in the form of collective discussion regarding urgent problems of the tourism industry, various presentations of the tourist product, conducting interviews, discussions, negotiations, meetings with specialists. The speech personality of a specialist in the field of tourism is characterized by such qualities as observance of linguistic norms, possession of a language culture, the presence of professional communication skills in terms of professional activity, the ability to solve communication problems in complex and unpredictable situations of professional communication (Dyshko, 2017).

The main factors that forming a favorable environment, we attributed of the favorable psychological microclimate, collective interaction, creation and cooperation between the teacher and the student, pedagogical support, friendly style of relations between all subjects of the pedagogical process, the use of active methods and problem-based learning based on modern educational technologies.

Conclusions. Thus, the communication important of socio-psychological aspect of any activity, because as in process and only through communication, it is the true essence is revealed personality. We consider the proposed complex of psychological-pedagogical conditions and means of their application to be appropriate for shaping the willingness of future specialists of service sector to engage in dialogue communication in their professional activity, since they were distinguished in accordance with the nature of the phenomenon under study and the modern requirements concerning training of a specialist in service sector.

Perspective for further scientific researches in this direction we consider in determining the ways of implementing the pedagogical conditions for the formation of the readiness of future specialists of service sector to dialogue communication in professional activities in the educational process of institutions higher educational of Ukraine.

Список використаних джерел і літератури

1. Corodeanu D., Agheorghiesse T. Teacher and future managers, specialists in the tourism industry to the challenges of ethical dilemmas: 4th International Conference on Globalization and Higher Education in Economics and Business Administration. GEBA, 2015. P. 131-138.
2. Glynn L. The Development of Education in Canada: Report of Canada. In response to the International survey in Preparation for the 46 session of the International Conference on Education. The Council of Ministers of Education: Geneva. (September, 5-8), 2017. 15 p.
3. Дроздова І. (2010). Наукові основи формування українського професійного мовлення студентів немовних спеціальностей вищих навчальних закладів : монографія. Харків: ХНАМГ. 320 с.
4. Дишко О. (2015). Формування готовності бакалаврів туризму до професійної взаємодії зі споживачами туристичних послуг. *Наука і освіта*. № 5. С. 25-30.

5. Дишко О. (2017). Використання віртуальних спільнот для формування готовності бакалаврів із туризму до професійної взаємодії зі споживачами туристичних послуг. *Інформаційні технології та засоби навчання*. № 58 (2). С. 79-87.
6. Василишина Н. (2016). Пріоритети розвитку туристичної вищої освіти та набуття іншомовних комунікативних здібностей як складової підготовки фахівців в Україні та Туреччині. *Наука та освіта*. № 10. С. 150-156.
7. Войтик Н. (2017). Вербальне спілкування та професійна етика (мораль) фахівця сфери обслуговування та туризму. *Мова і культура*. № 35. С. 117–126.
8. Vasylyshyna N. (2016). Priorities of tourism higher education advancement and acquiring foreign language communication abilities as a component of training specialists in Ukraine and Turkey. *Science and education*. № 10. P. 150-156.
9. Voytik N. (2017). Verbal communication and professional ethics (morality) of a specialist in service and tourism. *Language and culture*. № 35. P. 117–126.
10. Ruchen D. (2013). Professional Competencies for a Successful Life and a Well-Functioning Society. Hogrefe & Huber Publishers, Germany. 206 p.
11. Танана С. М. (2017). Психологічні особливості розвитку фахових компетенцій майбутніх педагогів вищої школи у процесі професійної підготовки. *Психолінгвістика: збірник наукових праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. Переяслав-Хмельницький, № 21 (1). С. 161-170.

REFERENCES

1. Corodeanu, D., Agheorghiese, T. (2015). Teacher and future managers, specialists in the tourism industry to the challenges of ethical dilemmas: 4th International Conference on Globalization and Higher Education in Economics and Business Administration. GEBA. P. 131-138.
2. Glynn, L. (2017). The Development of Education in Canada: Report of Canada. In response to the International survey in Preparation for the 46 session of the International Conference on Education. The Council of Ministers of Education: Geneva. (September, 5-8). 15 p.
3. Drozdova, I. (2010). *Naukovi osnovy formuvannya ukrayinskoho profesiynoho movlennya studentiv nemovnykh spetsialnostey vyshchyykh navchalnykh zakladiv : monohrafiya [Scientific fundamentals of formation of Ukrainian professional speech of students of higher educational institutions of non- specialties: monograph]*. Kharkiv: KHNAMG [in Ukrainian].
4. Dyshko, O. (2015). Formuvannya hotovnosti bakalavriv turyzmu do profesiynoyi vzayemodiyi zi spozhyvachamy turystychnykh posluh [Forming readiness of bachelors of tourism for professional interaction with consumers of tourism service]. *Nauka i osvita – Science and education*, 5, 25-30 [in Ukrainian].
5. Dyshko, O. (2017). Vykorystannya virtualnykh spilnot dlya formuvannya hotovnosti bakalavriv iz turyzmu do profesiynoyi vzayemodiyi zi spozhyvachamy turystychnykh posluh [The use of virtual communities for formation of the readiness of bachelors of tourism to professional interaction with consumers of tourism services]. *Informatsiyi tekhnolohiyi ta zasoby navchannya – Information technologies and learning tools*, 58 (2), 79-87 [in Ukrainian].
6. Vasylyshyna, N. (2016). Priorytety rozvytku turystychnoyi vyshchoyi osvity ta nabuttya inshomovnykh komunikativnykh zdibnostey yak skladovoyi pidhotovky fakhivtsiv v Ukrayini ta Turechchyni [Priorities of tourism higher education advancement and acquiring foreign language communication abilities as a component of training specialists in Ukraine and Turkey]. *Nauka ta osvita – Science and education*, 10, 150-156 [in Ukrainian].
7. Voytik, N. (2017). Verbalne spilkuvannya ta profesiyna etyka (moral) fakhivtsya sfery obsluhovuvannya ta turyzmu [Verbal communication and professional ethics (morality) of a specialist in service and tourism]. *Mova i kultura – Language and culture*, 35, 117–126 [in Ukrainian].
8. Ruchen, D. (2013). Professional Competencies for a Successful Life and a Well-Functioning Society. Hogrefe & Huber Publishers, Germany. 206 p.
9. Pletsan, K. (2018). Formation of professional competence of a specialist of tourism in the search for a new paradigm in the socio-cultural environment. National academy of managerial staff culture and arts herald, Latvia. № 2. P. 118-123.
10. Sala, A. (2009). Pedagogical Conditions for the Development of Student Research Competences in Tourism Studies. International Scientific Conference on Society, Integration, Education: SOCIETY, INTEGRATION, EDUCATION, PROCEEDINGS, Latvia. P. 192-198.
11. Tanana, S. M. (2017). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku fakhovykh kompetentsiy maybutnikh pedahohiv vyshchoyi shkoly u protsesi profesiynoyi pidhotovky [Psychological peculiarities the development of professional competence in future teachers of higher school in process of professional preparation]. *Psykhoholohivistyka: zbirnyk naukovykh prats DVNZ «Pereiaslav-Khmelnytskyi derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni Hryhoriya Skovorody» – Psycholinguistics: collection of scientific works SHEE «Pereiaslav-Khmelnytskyi state pedagogical university named after Hryhoriy Skovoroda»*. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 20 (1), 190-197 [in Ukrainian].

УДК 378.011.3-051:796

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/56-62

Ольга Палієнко

кандидат історичних наук, доцент кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
olgapalienko03@gmail.com
(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ВПРОВАДЖЕННЯ ІННОВАЦІЙНИХ ЗАСОБІВ ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ НА УРОКАХ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті висвітлені сучасні проблеми зміцнення і збереження здоров'я дітей та підлітків. Проаналізовані пріоритетні напрямки у галузі фізичного виховання, використання інноваційних засобів фізичної культури з оздоровчою метою, так як недоліки в організації фізичного виховання у загальноосвітніх школах не відповідають нормі, яка б забезпечувала оптимальний рівень здоров'я школярів. Окреслені напрямки сучасної концепції фізичного виховання, які полягають у досягненні більш вагомих результатів рухової підготовленості на основі реалізації принципово нових підходів, засобів і технологій. Прораховані вікові особливості, які стали основою для побудови диференційованої системи роботи з фізичного виховання, раціонального планування фізичних навантажень, підбору засобів та методів. Проаналізовані та практично доведені результати впровадження експериментальної програми Степанової І. на заняттях з фізичної культури серед дівчат-підлітків 13-14 років з використанням степ-аеробіки, які свідчать про комплексний позитивний вплив експериментальної програми на організм школярів, а саме – підвищення рівня розвитку аеробних можливостей, зміцнення серцево-судинної і дихальної систем, розвиток сили, гнучкості, координації рухів, тренування загальної та силової витривалості, підвищення рівня фізичної підготовленості. Доведено ефективність використання елементів степ-аеробіки і можливості їх широкого застосування без особливих умов та дорогого обладнання. Окреслені перспективи подальших досліджень: розробка науково обґрунтованої методики проведення уроків фізичної культури з використанням засобів степ-аеробіки для дівчат та хлопців середнього та старшого шкільного віку; вивчення особливостей адаптації організму школярів до фізичного навантаження під впливом занять степ-аеробікою для досягнення високого рівня здоров'я підлітків різних регіонів України; розробка програм відповідної підготовки вчителів фізичної культури.

Ключові слова: фізичне виховання, підлітковий вік, степ-аеробіка, експериментальна програма, стретчинг, фізичне здоров'я, фізична підготовленість.

Olga Palienko

Candidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the Department
of Medical and Biological Disciplines and Valeology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
olgapalienko03@gmail.com
(30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine, 08401)

PREPARATION OF FUTURE TEACHERS FOR INTRODUCTION OF INNOVATIVE MEANS OF PHYSICAL EDUCATION IN PHYSICAL CULTURE LESSONS

The article outlines the problems of strengthening and maintaining public health. The deteriorating health of children and adolescents is of particular concern. Despite numerous studies aimed at finding ways to improve the effectiveness of physical education, the main challenge is to find innovative approaches to the organization of physical education classes, taking into account the interests and age characteristics of children. The effectiveness of step aerobics, which has a positive

effect on physical condition, is that classes have a complex effect on the body: strengthen all muscle groups, develop joint mobility, improve ligament and tendon elasticity, increase the level of aerobic capacity, strengthen the cardiovascular and respiratory systems, develop strength, flexibility, coordination of movements, train general and strength endurance, contributing to increasing the level of physical fitness, enrich the motor arsenal. The health-improving effect of step aerobics is a general physiological effect on the body, increasing metabolism, activating the body's immune system, as well as prevention of cardiovascular disease, posture correction, prevention of diseases of the musculoskeletal system, improving psycho-emotional well-being, and promoting creativity. Given the value of step-aerobics as a means of increasing the level of physical fitness and health in the process of physical education of students and its application is relevant. The lack of a scientifically based methodology requires experimental research in this area. Despite the popularity of step aerobics, the literature does not define the most effective programme of health-enhancing step aerobics. Existing developments based on basic aerobics do not include recommendations for the use of different variations of physical fitness exercises in the school curriculum. The use of traditional methods does not increase children's motor activity, which encourages the need to find new means of physical education for schoolchildren. Therefore, the problem of developing a scientifically-based approach to the use of step-aerobics in the classroom is relevant.

Key words: *physical education, adolescence, step aerobics, experimental program, stretching, physical health, physical fitness.*

Постановка проблеми. Важливою проблемою на сучасному етапі розвитку суспільства є зміцнення і збереження здоров'я населення. Особливу тривогу викликає погіршення здоров'я підлітків. Це період статевого дозрівання, він є критичним періодом у розвитку людини і потребує нових та ефективних методів виховання та навчання (Палієнко О.А., Гостар А.І., 2021).

Аналіз змісту програми для основної школи представлено тільки базовими видами спорту, які найчастіше не враховують інтереси дітей, їх бажання займатися сучасними формами фізкультурно-оздоровчої роботи. З-поміж засобів, які підвищують мотивацію до занять фізичної культури дівчат-підлітків, багато спеціалістів рекомендують використовувати вправи оздоровчо-кондиційної спрямованості: ритмічної гімнастики, шейпінгу, аеробіки, фітнесу, йоги тощо.

Ефективність використання новітніх технологій, які позитивно впливають на фізичний стан дівчат-підлітків, полягає в комплексному впливі на організм: зміцнення м'язових груп, розвиток рухливості суглобів, підвищення рівня розвитку аеробних можливостей, зміцнення серцево-судинної і дихальної систем, розвитку сили, гнучкості, координації рухів, тренування загальної і силової витривалості, сприяння підвищення рівня фізичної підготовленості, збагачення рухового арсеналу (Круцевич Т. Ю., 2003).

Оздоровчий ефект полягає в загально-фізіологічному впливі на організм, підвищенні обміну речовин, активації імунних сил організму, а також профілактиці серцево-судинних захворювань, корекції постави, профілактиці захворювань опорно-рухового апарату, покращенні психоемоційного самопочуття тих, хто займається, сприянні творчій активності (Палієнко О.А., Гостар А.І., 2021).

Однак застосування новітніх технологій у фізичній культурі, які були б адаптовані до різних вікових груп, потребує глибокого науково-методичного обґрунтування. Тому актуальною є проблема розробки науково обґрунтованого підходу до використання засобів навчання в урочних формах занять з дівчатами 13 та 14 років.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні фізкультурно-спортивна активність школярів із року в рік знижується, здійснюючи при цьому негативний вплив на їх фізичний стан і здоров'я. Тому виникає потреба розробки більш ефективних методів первинної профілактики недостатньої фізичної активності підлітків, оскільки спроби вирішити проблему формування у школярів позитивного ставлення до фізкультурно-спортивної діяльності на основі повсякденних уявлень і традиційних методів не дають необхідного ефекту. Необхідні принципово нові підходи.

На думку С. В. Хрушова, С. Д. Полякова, І. Г. Корнєєва (2008) необхідно обґрунтувати такі науково-технологічні підходи до створення національних систем фізичного виховання дітей і підлітків, які відповідали б потребам сучасної цивілізації в формуванні нової генерації людей з високим рівнем культури життєдіяльності, що забезпечена ефективним засвоєнням і діяльністю, реалізацією цінностей різних форм фізичної активності.

Сучасні спеціалісти рекомендують використовувати серед засобів, що підвищують мотивацію до занять фізичною культурою дівчат-підлітків вправи сучасних видів гімнастики оздоровчо-кондиційної спрямованості: ритмічної гімнастики, шейпінгу, аеробіки, фітнесу, йоги. У загальноосвітніх школах традиційна форма організації занять з фізичної культури не вирішує своєї основної і найважливішої задачі – зміцнення стану здоров'я і фізичної працездатності учнів на високому рівні.

У навчальній програмі для основної школи (5-9 класи) представлено тільки базові види спорту. Використання сучасних систем фізичних вправ можливо як в обов'язковому уроці, так і в варіативній частині програми, що знайшло своє відображення в авторських роботах Ю. В. Коричко (2010), О. Г. Сайкіної (2011), О. Г. Ваніної (2012) І. П. Куценко (2016) та ін.

Вченим Ю. В. Коричко (2010) розроблена ефективна методика використання засобів ритмічної гімнастики в різних частинах уроку для 5-7 класів. Програма виключає більшість вправ ритмічної гімнастики з вказівками дозування і рекомендацій до музичного супроводу. Автор рекомендує використовувати засоби ритмічної гімнастики в основній частині уроку для учнів 5 класів, протягом всього уроку (в варіативній частині програми) для учнів 6 класів, а в підготовчій частині – для учнів 7 класів.

О. Г. Ваніна (2012) розробила комплексний підхід до застосування засобів видів гімнастики з оздоровчою направленістю на уроці фізичної культури зі школярками 5-7 класів. Ця авторська програма доповнює зміст комплексної програми з фізичної культури, є її варіативною частиною і включає засоби дихальної гімнастики, аеробіки, спортивних танців, ушу, стретчингу, йоги, атлетичної і лікувальної гімнастики, а також коригуючі вправи. У роботі дуже детально викладена методика застосування запропонованих засобів: зазначені дозування (кількість повторень і однієї серії і кількість серій), темп, тривалість (час) і інтенсивність (за числом серцевих скорочень) вправ, що виконуються, залежно від віку; є схема поурочного розподілу матеріалу.

І.П.Куценком, Г.Я.Соколовим і Н.В.Васильєвою (2012) розроблена варіативна частина програми для старшокласниць «Оздоровча аеробіка для дівчат 10-11 класів». Програма включає окрім танцювальних комплексів вправи на підлозі, вправи на розтягування (стретчинг).

Навчальна програма з танцювально-ритмічної гімнастики розроблена О.Г.Сайкіною (2016), включає елементи йоги та ушу. Програма розроблена для школярок 9-11 класів, в ній детально описується методика використання засобів танцювально-ритмічної гімнастики лише в підготовчій і заключній частинах уроків ігрової і легкоатлетичної спрямованості.

У зв'язку з вищезазначеним зростає необхідність продовжувати розробляти програми, які спрямовані на удосконалювання базових координаційних здібностей засобами оздоровчої аеробіки для використання як в урочний, так і в позаурочний час. Вибір вправ аеробіки у якості засобів фізичного виховання обґрунтовується, як уже зазначено, зростанням їх популярності не тільки серед жінок, але і серед дівчат-підлітків завдяки широкій пропаганді і активній рекламі по телебаченню, радіо, в спортивно-популярних журналах та інших засобах масової інформації.

Метою статті є обґрунтування змісту уроків фізичної культури з пріоритетним використанням новітніх технологій для підвищення рівня фізичного (соматичного) здоров'я та фізичної підготовленості дівчат 13 та 14 років.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією із найбільш ефективних і сучасних фітнес-програм для покращення показників серцево-судинної, дихальної систем і роботоздатності людини є аеробіка, зокрема степ-аеробіка, яка вносить новизну і різноманітність у рухову діяльність підлітків на основі поєднання фізичних вправ з музичним супроводом.

Останні дослідження свідчать, що фізичні вправи з музичним супроводом знайшли своїх

прихильників серед молоді різного віку Степ-аеробіка приваблює структурою та змістом вправ, оригінальністю, емоційністю, красою рухів, доступністю, ефективністю оздоровчого впливу на фізичний стан (Голобородько А. П., 1997).

У степ-аеробіці використовуються вправи середньої і великої інтенсивності, які виконуються на основі аеробного механізму енергозабезпечення. Досягнення очікуваного оздоровчого ефекту під час аеробного уроку можливо при використанні контролю рівня інтенсивності вправ і оцінки змін показників ЧСС (Палієнко О. А., Гостар А. І., 2021).

Однією з найбільш важливих сторін фізичної підготовленості в степ-аеробіці є силове тренування і стретчинг. Силове тренування сприяє корекції фігури під час занять фітнесом. Від здатності до прояву сили залежить здатність людини до виконання багатьох соціально-значимих функцій у процесі життєдіяльності (Москаленко Н. В., 2007).

Враховуючи оздоровчий і навіть лікувальний ефект стретчингу, слід звернути увагу на доступність цих вправ не лише дітям і підліткам, але й людям старшого віку. Стретчинг реалізує природний принцип м'язової діяльності, в основі якої лежить чергування напруження і релаксації. Заняття вимагають глибокого зосередження, яке досягається шляхом концентрації думки та волі в поєднанні з рухами й особливим диханням, що значно покращує механізми регуляції функції організму, підвищує розумову та фізичну працездатність. Проведені дослідження показали, що ці вправи оптимізують діяльність кори головного мозку позитивно впливають на функцію серцево-судинної системи.

Доведено, що гімнастичні вправи, які виконуються у даному виді рухової активності, є переважними і доцільними для дівчат, бо вони формують правильну поставу, розвивають силу, витривалість, збільшують рухливість у суглобах, поліпшують координацію рухів. Властива цим фізичним вправам динамічність, цілісність, танцювальність, позитивна емоційність і естетична забарвленість, можливість проявити при їх виконанні пластичність найбільш адекватні фізіологічним особливостям жіночого організму. Це проявляється в суб'єктивному поліпшенню стану здоров'я і зниженні захворюваності, позитивному впливі на функціональний стан серцево-судинної, дихальної систем, підвищенні рівня фізичної підготовленості і позитивному впливі на психоемоційний статус дівчат (Палієнко О. А., Гостар А. І., 2021).

Проведені дослідження показали, що аеробні режими є найбільш ефективними для зниження жирової маси тіла, тому що вони характеризуються високою енергоємністю і забезпечують сприятливі біохімічні зрушення в організмі осіб з надмірною вагою тіла. Однак необхідно мати на увазі, що нормалізація ваги тіла і зниження його жирової маси не можливі без регулювання раціону харчування (головним чином зниження його калорійності).

Заняття аеробікою, незважаючи на високе фізичне навантаження, не мають негативного впливу на показники розумової діяльності, а навпаки, дещо покращує їх, позитивно впливаючи на функціональний стан рухової сфери, нервової системи і психологічний стан.

Для вивчення інтересів, потреб, цінностей дівчат 13 та 14 років, їх ставлення до занять фізичною культурою ми використали анкетування, за даними якого найбільш популярні у дівчат 13 та 14 років: плавання (32 %), аеробіка, степ-аеробіка (28 %), спортивні ігри (23 %), шейпінг (8 %), теніс (5 %), східні одноборства (4 %). Тому, на наш погляд, використання степ-аеробіки в системі урочних форм занять для дівчат 13 та 14 років, підвищить інтерес до занять фізичною культурою.

Степ-аеробіка має широкі можливості для різноманіття існуючих комплексів вправ за рахунок використання степ-платформи. Однак застосування новітніх технологій у фізичній культурі потребує глибокого науково-методичного обґрунтування.

Планування та розробка методики уроків фізичної культури з використанням степ-аеробіки передбачає розробку найбільш ефективних і раціональних засобів і методів тренування, які базуються на інформації про значимі фактори, які впливають на успішність рішення оздоровчих завдань фізичного виховання.

Аналіз науково-методичної літератури, практичний досвід проведення занять зі степ-аеробіки за авторською методикою (І. В. Степанової, 2007) дав можливість визначити основні

положення проведення занять: комплексний підхід до навчання рухових дій і розвитку фізичних якостей, розвиток рухових якостей на кожному уроці здійснювався з чітким дозуванням параметрів фізичних навантажень; диференційований підхід до планування фізичних навантажень в залежності від рівня статевої зрілості, при плануванні фізичних навантажень враховувались тип тілобудови, рівень фізичної підготовленості, фізичний стан дітей, контроль за фізичним станом дівчат, тестування та визначення функціонального стану з розрахунку параметрів навантаження, спостереження за тенденціями в змінах основних показників; підбір вправ у силовій частині заняття на розвиток м'язів тулуба, рук, ніг; планувалися навантаження з урахуванням висоти степ-платформи, кількості підйомів та ваги тіла дівчат, що давало можливість розраховувати навантаження індивідуально для кожного учня.

Розроблений зміст уроків з використанням степ-аеробіки доповнював зміст державної програми з предмету «Основи здоров'я і фізична культура». Значну увагу в процесі занять приділялося раціональному плануванню навантажень з урахуванням: вікових особливостей, ступеня фізичного здоров'я, фізичної підготовленості.

Втілення експериментальної методики проходило у 3 основних етапи. Степ-аеробіка проводилася на уроках гімнастики 3 рази на тиждень з врахуванням змісту програмного матеріалу. Тривалість уроку становила 45 хвилин.

Із метою перевірки ефективності експериментальної методики степ-аеробіки в урочних формах занять проводився педагогічний експеримент. Мета експерименту полягала у виявленні змін показників фізичного стану дівчат 13 та 14 років під впливом запропонованої програми занять.

Дані констатувального експерименту показали, що більшість дівчат 13 та 14 років мають низький рівень соматичного здоров'я, показники фізичної підготовленості свідчили про низький рівень розвитку основних рухових якостей, таких як витривалість, сила м'язів тулуба та гнучкості. Це дало нам підставу для цілеспрямованого підбору фізичних вправ з метою їх розвитку засобами степ-аеробіки та спрямованих на вирішення оздоровчих завдань, які б підвищували рівень серцево-судинної та дихальної систем..

Для розв'язання цього завдання провели формувальний експеримент з використанням методики степ-аеробіки в урочних формах занять, так як однією із найпопулярніших форм фізкультурно-оздоровчої роботи серед дівчат 13 та 14 років є степ-аеробіка

За результатами дослідження у всіх показниках відбулися позитивні зміни. Однак виявлені різні темпи приросту показників розвитку фізичних якостей.

Найбільші зміни відбулися у розвитку таких фізичних якостей як сила м'язів рук, тулуба та ніг, гнучкість та витривалість. Найбільший приріст у дівчат 13 та 14 років спостерігалась у тестах «згинання і розгинання рук в упорі лежачи» відповідно – на 63,8 % та 43,7 %; «нахил тулуба вперед» – на 82,6 % та 76 %; «піднімання в сід за 1 хв.» – на 41 % та 33,1 %. Виражені темпи приросту у дівчат 13 та 14 років спостерігалися у показниках «стрибок у довжину з місця» (на 13,4 % та 13,8 %) та у тесті «біг 1500 м» (на 6,3 % та 5,47 %).

Незначні темпи приросту результатів тестування фізичної підготовленості дівчат було відзначено як у 13-річних, так і у 14-річних у тесті «біг 60 м», які збільшилися відповідно на 2,8 % та 3,8 %, у тесті «човниковий біг 4×9 м» – на 2,7 % та 3,4 %.

Тому можна стверджувати, що запропонована методика розвитку фізичних якостей засобами степ-аеробіки є ефективною і може рекомендуватися як один із варіантів підвищення рівня фізичної підготовленості учнів середніх класів.

Ефективність системи фізичного виховання дівчат 13 та 14 років може оцінюватися, з одного боку, рівнем розвитку фізичних якостей, з іншого, рівнем фізичного здоров'я школярів.

У результаті проведених досліджень було виявлено, що після експерименту показники маси тіла у дівчат 13 та 14 років зменшилася відповідно на 1,7 кг та 1,9 кг, що відповідає віковій нормі. За показниками довжини тіла та обводу грудної клітки спостерігався практично однаковий приріст результатів. Ваго-зростовий індекс Кетле знаходився у межах вікової норми (265-315 г/см) дівчат 13 та 14 років.

Аналізуючи зміни типів статури випробуваних за ознакою відповідності маси тіла до його довжини за методикою Г. Л. Апанасенко необхідно відзначити, що дівчата, які відносилися до групи «ожиріння» після експерименту перейшли до групи «загроза ожиріння», що свідчить про зменшення маси тіла та покращення фізичного розвитку.

Результати досліджень показників ЖСЛ свідчать про збільшення після експерименту у 13-річних дівчат на 348 мл (16,5 %), у 14-річних дівчат на 421 мл (19,24 %). Аналіз результатів кистьової динамометрії показав, що вони покращилися у 13-річних дівчат на 5,2 кг (29,2 %) права рука та на 2 кг (12,5 %) ліва рука; у 14-річних дівчат – 5 кг (25,4 %) та 2,5 кг (13,9 %), відповідно.

Тестування в кінці експерименту, показало зменшення ЧСС у дівчат 13 і 14 років. Аналіз показників ЧСС свідчить, що вони зменшились у на 5 уд./хв., відповідно на 6,6 %. Зниження показників ЧСС свідчить про сприятливий характер адаптації серцево-судинної системи дівчат до фізичних навантажень.

Аналіз показників проб Генчі і Штанге свідчить про вірогідні зміни у дівчат 13 та 14 років. Найбільші зміни зафіксовані в 14-річних дівчат: в показниках проби Штанге результат збільшився на 6,4 с. (15,8 %) та проби Генчі на 5,7 с. (35 %) та 13-річних дівчат відповідно – 5,3 с. (13 %) та 4,8 с. (27,9 %). Показники АТ у дівчат 13 і 14 років свідчать про незначне зниження показників АТ. Аналіз даних показує, що в групі 13-річних дівчат АТ сист. та АТ діаст. знизився на 4 мм рт ст., відповідно показники АТ дівчат 14 років свідчать про зниження АТ сист. на 5 мм рт ст, АТ діаст. також на 3 мм рт ст.

У результаті проведених досліджень нами був оцінений рівень соматичного здоров'я (URL:), який показав підвищення показників силового індексу на 42-57 %, життєвого індексу (у 13-річних дівчат – 19,9 %, у 14-річних – 23,5 %), зниження показників індексу Робінсона та Руф'є (13-річних дівчат – 15,7 % та 14-річних дівчат – 17 %).

Порівнюючи середні величини деяких показників фізичного стану дівчат, необхідно відзначити, що показники життєвого індексу, силового та індексу Робінсона в групах у дівчат 13 та 14 років знаходяться у межах норми для даної вікової групи. Підсумкова оцінка рівня фізичного здоров'я випробуваних свідчить про ефективність запровадженої методики.

Таким чином, наші дослідження підтвердили думку про те, що чим нижчим є індекс Робінсона у спокої і чим вище є показники життєвого і силового індексів, тим вищий рівень соматичного здоров'я індивіда і тим менш вірогідним є розвиток хронічних соматичних хвороб.

Отже, отримані результати свідчать про ефективність експериментальної методики проведення уроків фізичної культури для дівчат 13 та 14 років з пріоритетним використанням засобів степ-аеробіки і може рекомендуватися як один із варіантів застосування даної методики вчителями фізичної культури для підвищення рівня фізичної підготовленості учнів середніх класів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, пріоритетним напрямком у галузі фізичного виховання є використання інноваційних засобів фізичної культури з оздоровчою метою, так як недоліки в організації фізичного виховання у загальноосвітніх школах не відповідають нормі, яка б забезпечувала оптимальний рівень здоров'я школярів. Один із напрямків сучасної концепції фізичного виховання полягає у тому, щоб досягти більш вагомих результатів рухової підготовленості на основі реалізації принципово нових підходів, засобів і технологій та впровадження їх у навчально-виховний процес школи. Урахування вікових особливостей є основою для побудови диференційованої системи роботи з фізичного виховання, раціонального планування фізичних навантажень, підбору засобів та методів. Саме заняття степ-аеробікою комплексно впливають на організм: зміцнюють всі м'язові групи, розвивають рухливість суглобів, підвищують еластичність зв'язок і сухожилів, підвищують рівень розвитку аеробних можливостей, зміцнюють серцево-судинну і дихальну системи, розвивають силу, гнучкість, координацію рухів, тренують загальну і силову витривалість, сприяючи підвищенню рівня фізичної підготовленості, збагачують руховий арсенал. Оздоровчий ефект занять аеробікою полягає в загально-фізіологічному впливі на організм, підвищенні обміну речовин, активації

імунних сил організму, а також профілактиці серцево-судинних захворювань, корекції постави, профілактиці захворювань опорно-рухового апарату тощо. Цінність використання елементів степ-аеробіки полягає у можливості їх широкого застосування без особливих умов та дорогого обладнання.

Перспективи подальших досліджень: розробка та впровадження учителями у навчальний процес науково обґрунтованої методики проведення уроків фізичної культури з використанням засобів степ-аеробіки для дівчат та хлопців середнього та старшого шкільного віку; вивчення особливостей адаптації організму школярів до фізичного навантаження під впливом занять степ-аеробікою для досягнення високого рівня здоров'я дітей та підлітків, які проживають у різних регіонах України; розробка програм відповідної підготовки вчителів фізичної культури.

Список використаних джерел і літератури

1. Голобородько А. П. (1997). Формирование понятия здорового образа жизни в учащихся основной школы: Автореф. дисс... канд. пед. наук. Харьков. 17 с.
2. Куц А. С. (1997). Организационно-методические основы физкультурно-оздоровительной работы со школьниками, проживающими в условиях повышенной радиоактивности: Автореф. дис... д-ра пед. наук. Киев. 44 с.
3. Москаленко Н. В. (2007). Фізичне виховання молодших школярів: Монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Інновація». 252 с.
4. Палієнко О. А., Гостар А. І. (2021). Пошук ефективних шляхів підвищення рухової активності та фізичної підготовленості підлітків. Theory and practice of modern science: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference (Vol. 2), April 23. Kraków, Republic of Poland: European Scientific Platform. P. 152–156.
5. Степанова І. (2007). Вплив занять степ-аеробікою на морфо-функціональні показники дівчат 13-14 років в залежності від рівня статевої зрілості. Молода спортивна наука України: Зб. наук. праць в галузі фізичної культури та спорту. Львів. Вип. 10. Т. 1. С. 165–168.
6. Круцевич Т. Ю. (2003). Теорія та методика фізичного виховання. Київ: Олімпійська література. Т. 1. 423 с.
7. URL: <https://uu.edu.ua> > upload > Osvita > 2

Refereces

1. Goloborodko, A. P. (1997). *Formirovanie ponyatiya zdorovogo obraza zhizni v uchashchihysya osnovnoy shkolyi: Avtoref. diss... kand. ped. nauk [Formation of the concept of a healthy lifestyle in primary school students: Abstract of the thesis. diss ... cand. ped. Sciences]*. Harkov [in Ukrainian].
2. Kuts, A. S. (1997). *Organizatsionno-metodicheskie osnovyi fizkulturno-ozdorovitelnoy raboty so shkolnikami, prozhivayuschimi v usloviyah povyishennoy radioaktivnosti: Avtoref. dis...d-ra ped.nauk [Organizational and methodological foundations of physical culture and health-improving work with schoolchildren living in conditions of increased radioactivity: Abstract of dissertation ... Dr. Ped.]*. Kiev [in Ukrainian].
3. Moskalenko, N. V. (2007). *Fizychne vykhovannya molodshykh shkolyariv: Monohrafiya [Physical education of junior schoolchildren: Monohrafiia]*. Dnipropetrovsk: Vyd-vo «Innovatsiia» [in Ukrainian].
4. Palienko, O. A., Hostar, A. I. (2021). *Poshuk efektyvnykh shlyakhiv pidvyshchennya rukhovoyi aktyvnosti ta fizychnoyi pidhotovlenosti pidlitkiv [Finding effective ways to increase motor activity and physical fitness of adolescents]*. Theory and practice of modern science: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the I International Scientific and Theoretical Conference Kraków, Republic of Poland: European Scientific Platform. Vol. 2, April 23, 152–156 [in Ukrainian].
5. Stepanova, I. (2007). *Vplyv zanyat step-aerobikoyu na morfo-funktsionalni pokaznyky divchat 13-14 rokov v zalezhnosti vid rivnya statevoyo zrilosti [The impact of step aerobics on the morfo-functional indicators of girls aged 13-14, depending on the level of puberty]*. *Moloda sportyvna nauka Ukrayiny – Young sports science of Ukraine*. Lviv, 10 (1), 165–168 [in Ukrainian].
6. Krutsevych, T. Yu. (Ed.). (2003). *Teoriia ta metodyka fizychnoho vykhovannya [Theory and methods of physical education]* Kyiv: Olympyiskaia lyteratura [in Ukrainian].
7. URL: <https://uu.edu.ua> > upload > Osvita > 2

УДК 378.147:502/504

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/63-70

Олена Дзюбенко

кандидат біологічних наук, доцент,
доцент кафедри біології, методології та методики навчання
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
alena_dzybenko2008@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0127-150X>
Researcher ID: DGX-7694-2022
(вул. В. Сухомлинського 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

Тамара Андрєєва

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти,
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
andreeva.tamar.t@gmail.ua
0000-0002-5923-1589
Researcher ID: DPH-9105-2022
(вул. В. Сухомлинського 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

ОСНОВНІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ В РЕАЛІЯХ СЬОГОДЕННЯ

У статті розглянуто теоретичні підходи до формування екологічної свідомості у українських реаліях сьогодення. Мета статті – дослідити особливості формування екологічної свідомості у майбутніх педагогів в реаліях сьогодення. Наведено історичні факти наслідків споживацького ставлення до природних ресурсів. З'ясовано, що в даний час екологічна криза в світі погіршується, і особливо це помітно в Україні, про що говорять конкретні факти. Виявлено, що одним з важливих завдань для подолання екологічної кризи є формування екологічної свідомості. Для цього необхідно докорінно змінити світоглядну парадигму з антропоцентричної на природоцентричну, звернутися до багатовікового досвіду гармонійного природокористування українського народу. Розглянуто теорію справедливості обміну, який трактується як можливості кожного покоління бути включеними в позитивний діахронний обмін: допомогу, яку молоде покоління отримує після народження (адже дитина народжується повністю безсилою і вищою мірою безпомічною) та в період дорослішання, пізніше воно «повертає» через допомогу літнім, які перейшли у фазу третього покоління. Також важливим поняттям у формуванні ставлення до природного довкілля є ідея коригуючої справедливості, яка націлює сприймати природу як спільну власність людства, що належить кожному поколінню, а всередині покоління кожному індивіду рівною мірою. З'ясовано, що якщо колективна екологічна свідомість у більшості членів українського соціуму перебуває на достатньому рівні, то індивідуальна все ще потребує значних зрушень, тому формування екологічної свідомості є найважливішим завданням природничої освіти та екологічного виховання, які слід починати з перших років життя. Доведено, що для формування екологічної свідомості майбутніх поколінь винятково важливою є роль педагогів, починаючи з вихователів закладів дошкільної освіти і закінчуючи викладачами закладів вищої освіти, особливо педагогічного спрямування. На сучасному етапі актуальним є формування у свідомості кожного члена суспільства бажання оберігати і примножувати природні угруповання, тобто відноситися до них з позицій моралі. Сучасна педагогіка має взяти на озброєння нові підходи і методи екологічної підготовки фахівців з урахуванням соціальних реалій і потреб сьогодення. Поряд з традиційними засобами навчання доцільно поширювати і активно впроваджувати підходи освіти для збалансованого розвитку

через екологізацію усіх дисциплін та формування екологічної свідомості. Запропоновані авторські курси сприятимуть підвищенню ефективності процесу формування еколого зорієнтованої особистості у процесі професійної підготовки. Тому поширення і розвиток екологічної освіти є не тільки важливим для сьогодення, а має стати пріоритетом державної політики, запорукою екологічної безпеки держави.

Ключові слова: екологічна свідомість, екологічне мислення, екологічна освіта, професійна підготовка, педагога, екологічна безпека.

Olena Dziubenko

Doctor of Philosophy in Pedagogy (Ph.D), Associate Professor Associate Professor of the Department of biology, methodology and teaching methods
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
alena_dzybenko2008@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0127-150X>
Researcher ID: DGX-7694-2022
(Sukhomlynskyi Str. 30, Pereiaslav, Kyiv Region, 08401, Ukraine)

Tamara Andreeva

Doctor of Philosophy in Pedagogy (Ph.D), Associate Professor Associate Professor of the Department of psychology and pedagogy of preschool education,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
andreeva.tamar.t@gmail ua
0000-0002-5923-1589
Researcher ID: DPH-9105-2022
(Sukhomlynskyi Str. 30, Pereiaslav, Kyiv Region, 08401, Ukraine)

MAIN STAGES OF FORMATION OF ECOLOGICAL CONSCIOUSNESS IN FUTURE TEACHERS IN THE REALITIES OF TODAY

The article considers theoretical approaches to the formation of ecological consciousness in the Ukrainian realities of today. The purpose of the article is to investigate the peculiarities of the formation of environmental awareness in future teachers in today's realities. The historical facts of the consequences of consumer attitude to natural resources are given. It has been found that the current ecological crisis in the world is deteriorating, and this is especially noticeable in Ukraine, as evidenced by specific facts. It was found that one of the important tasks for overcoming the ecological crisis is the formation of ecological consciousness. To do this, it is necessary to radically change the worldview paradigm from anthropocentric to nature-centric, to turn to the centuries-old experience of harmonious nature management of the Ukrainian people.

The theory of fairness of exchange is considered, which is interpreted as the possibility of each generation to be included in a positive diachronic exchange: the help that the younger generation receives after birth (because the child is born completely powerless and highly helpless) and in adulthood, later it «returns» through helping the elderly. Which have entered the third generation phase. Also an important concept in shaping the attitude to the natural environment is the idea of corrective justice, which aims to perceive nature as a common property of mankind, belonging to each generation, and within the generation to each individual equally. It was found that if the collective ecological consciousness of most members of Ukrainian society is at a sufficient level, the individual still needs significant changes, so the formation of ecological consciousness is the most important task of natural education and environmental education, which should begin in the first years of life. It is proved that the role of teachers is extremely important for the formation of ecological consciousness of future generations, starting from educators of preschool education institutions and ending with

teachers of higher education institutions, especially pedagogical ones. At the present stage it is important to form in the minds of every member of society a desire to preserve and multiply natural groups, ie to treat them from a moral standpoint. Modern pedagogy must adopt new approaches and methods of environmental training, taking into account the social realities and needs of today. Along with traditional teaching aids, it is advisable to disseminate and actively implement approaches to education for sustainable development through the greening of all disciplines and the formation of environmental awareness. The offered author's courses will help to increase the efficiency of the process of formation of ecologically oriented personality in the process of professional training. Therefore, the spread and development of environmental education is not only important for today, but should become a priority of public policy, a guarantee of environmental security of the state.

Key words: *ecological consciousness, ecological thinking, ecological education, professional training, teachers, environmental safety.*

Постановка проблеми. Панування у сучасному світі споживацького ставлення до природи, антропогенний вплив на довкілля, який людина здійснює своїм безвідповідальним ставленням до навколишнього середовища та безмежним бажанням збагачення будь-яким способом, призводять до порушення природної гармонійної рівноваги, яка існувала впродовж мільйонів років, великомасштабних біологічних катастроф та погіршення стану здоров'я населення. Усе це актуалізує проблему посилення екологічного виховання нової генерації, створення нової освітньої парадигми орієнтованої на формування та становлення екологічно вихованої особистості. Пріоритетність наряду виховання екологічної культури людини, формування її гармонійних відносин з природою підтверджують нормативні документи, зокрема Державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)» (Державна національна програма, 1993: 2–12) «Концепція виховання дітей та молоді у національній системі освіти» (Концепція виховання, 1997), «Концепція екологічної освіти України».

Швидкий розвиток науково-технічного прогресу в наш час характеризується значним посиленням антропогенного впливу на оточуюче середовище. Своїм споживацьким ставленням люди вже завдали природі незворотних збитків. Сучасні масштаби екологічних змін становлять реальну загрозу для життя людей. Забруднення навколишнього середовища технологічними відходами у багатьох містах (та й не лише – містах) України досягло критичного рівня. В кінці XX століття людство опинилося на порозі екологічної кризи, яка поглиблюється і різко негативно впливає на суспільний розвиток, економіку та культуру і, в першу чергу, на стан здоров'я людини. Сьогодні проблема збереження здоров'я є глобальною для всього світу. Це стосується і України, в якій здоров'я молоді перебуває в катастрофічному стані. Таким чином, незворотне руйнування природного базису стає реальною небезпекою для суспільства, негативно впливає на здоров'я кожного. Тому однією з головних проблем збереження здоров'я дітей є формування в них екологічної культури, в основі якої лежить реалістична екологічна свідомість. Цей процес повинен підводити кожну людину до розуміння того, що вона є не лише мешканцем свого села, міста, своєї країни, але й жителем планети, і що це накладає на неї велику відповідальність за збереження природно-ресурсного потенціалу Землі. Потрібно формувати у дітей інтерес до природи та потребу до активної практичної роботи з охорони навколишнього середовища, прагнення до спілкування з природою, до пізнання її таємниць, здатність переживати глибокі етичні та естетичні почуття. А тому пошук шляхів розв'язання цих завдань в Україні, з урахуванням досвіду інших країн, є актуальним (Завгородня, 2013).

Суспільство на сьогодні вимагає від здобувачів вищої освіти забезпечення максимального розвитку інтелектуальних здібностей і формування загальнолюдських якостей особистості, якій притаманний екологічний спосіб мислення та екологічна культура.

Тому за сучасних умов екологічна свідомість при підготовці фахівців для закладів дошкільної освіти та школи, має належати головна роль у формуванні екологічного мислення. Екологічна освіта і виховання повинні орієнтуватись на активну взаємодію людини з природою, побудовану на науковій основі, на оцінюванні людини як частини навколишнього середовища.

Екологічні знання, доповнені ціннісними орієнтаціями, повинні стати підґрунтям екологічної культури та екологічного мислення. Вони мають сприяти усвідомленню цінностей, допомагати вирішенню комплексних екологічних проблем, що стоять перед людством, забезпечити комфортність його проживання у майбутньому, зберегти та примножити унікальну різноманітність усієї біоти і, зокрема, рослинного і тваринного світу (Олійник, 2009). Формування екологічної культури починається вже з дошкільного віку. Відповідальна роль покладена на вихователя, завданням якого є сформувати у дітей сукупність наступних компонентів: екологічні знання – екологічне мислення – екологічна поведінка – екологічний світогляд – екологічна етика – екологічна культура.

Тому, сьогодні виникає нагальна проблема домогтися відповідності змісту професійної підготовки здобувачів вищої освіти до вимог сучасного життя. Підготовка майбутніх учителів біології до екологічної освіти школярів має здійснюватися за принципами діяльнісного та усвідомленого засвоєння знань: навчити когось і передати знання про щось іншій людині можливо, якщо ти сам володієш цими знаннями і вмієш їх самостійно використовувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В освітньому аспекті про взаємозв'язок та взаємодію людини і природи дане питання розкрито у працях В. Вербицького, О. Вишневського, Е. Гірусова, Г. Данилової, І. Звереві, І. Зязюна, В. Крисаченка, Н. Лисенка, Л. Марченко, Н. Ничкало, Г. Пустовіту.

Марченко Л. зазначає, що «реалії сьогодення вимагають кардинальні зміни в галузі професійної підготовки здобувачів вищої освіти. Основною метою професійної освіти має стати підготовка компетентного, вільно володіючого своєю професією і орієнтованого в суміжних галузях діяльністю, готовністю до постійного професійного росту фахівця, що забезпечує максимальний запит особистісного потенціалу кожного випускника ЗВО, свідоме визнання оточуючих, як і його самого, особистої значущості. Автор вказує, що в умовах сучасної екологічної ситуації, яка склалася в багатьох регіонах України та у світі в цілому, стає актуальним включення в структуру як професійної компетентності спеціаліста, так і громадянської компетентності людини екологічної складової, яка б дозволила своєчасно знаходити правильні (з точки зору мінімального ризику для здоров'я людини і якості навколишнього середовища) вирішення проблемних екологічних ситуацій» (Марченко, 2010).

Якого б рівня не досягла наукова технічна думка, людство все необхідне для підтримання життєдіяльності отримує від природи. Тобто, природа може існувати без людини, але людина без природи за межами екологічного оптимуму, може існувати досить обмежений час. Тому так важливо не вступати в конфлікт з природним довкіллям, підтримувати екологічну рівновагу. Дані питання є предметом досліджень як зарубіжних філософів Г. Йонаса, Б. Коммонера, В. Хесле, А. Швейера, так і українських М. Кисельова, В. Крисаченка, І. Огородника. Українські психологи В. Скребець та І. Шлімакова наголошують на важливості врахування психологічних особливостей нашого народу при вирішенні екологічних проблем (Скребець, 2014). Формуванню природодоцільної поведінки присвячені праці педагогів О. Вишневського, В. Сухомлинського та ін. Але в реаліях сьогодення потрібно оперативно і наполегливо шукати дієві шляхи формування екологічної свідомості, адже ситуація в Україні стабільно погіршується. Серед несприятливих факторів, викликаних господарською діяльністю людини можна виділити кліматичні зміни, які характеризуються нестабільністю і нехарактерністю температурного режиму відповідно до сезонів, поява природних явищ, яких в Україні раніше не було (пиллові бурі), забруднення ґрунтів пестицидами і отрутохімікатами, підвищення радіаційного фону. Великих збитківносять державі і суспільству неумисні і умисні дії людей, які порушують біогеоценози пожежами. На сході країни внаслідок воєнних дій теж порушуються природні угруповання. Вчені відмічають, що приблизно за 6 місяців кожного року людство витрачає і споживає ресурси, які природа може відновити, наступний період року споживання йде з невідновлювальних ресурсів.

У своїх працях І. Добронравов, В. Крисаченко, Л. Сидоренко, К. Корсак, Л. Нечипоренко, розкривають, що «основи гармонійного взаємозв'язку людини й природи, дбайливого ставлення

до її надр, намагаючись відобразити образ планети Землі як однієї та єдиної інстанції для людського існування, котру потрібно оберігати».

Якщо в минулому цивілізації виникали і існували локально, то в даний час, біосфера, яка стала тотожною з ноосферою, зазнає негативних впливів в грандіозних масштабах, що призводить до зникнення окремих біоценозів повністю, зміни інших, вимирання багатьох особин і видів живих організмів. Допомогти в вирішенні даної ситуації може систематична планомірна робота по формуванню екологічної свідомості починаючи з дитячого віку на засадах науковості та звернення до багатотисячного народного досвіду існування в природному довкіллі.

Мета статті – дослідити особливості формування екологічної свідомості у майбутніх педагогів у реаліях сьогодення.

Матеріал і методи дослідження. У процесі дослідження застосовано наступні методи: аналіз, порівняння, узагальнення та систематизація.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті стрімких процесів світової та європейської інтеграції освіта України покликана виховувати та навчити громадян постійно дбаючи про збереження і відновлення біосфери. Виконати це завдання можливо за умов високого рівня екологічної відповідальності кожної людини, тому діяльність усіх ланок системи неперервної освіти має бути зорієнтована на пошук ефективних способів екологічної підготовки суб'єктів виховного та педагогічного процесу, що регламентована положеннями Національної доктрини розвитку освіти України у XXI столітті, Законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», Державної програми «Вчитель», Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки та ін.

Як зазначають автори, учитель повинен зосередитися на вихованні ціннісного ставлення дитини до природи, учити берегти довкілля і піклуватися про його чистоту. Ефективність зазначеного процесу вимагає відповідної підготовки майбутнього фахівця дошкільної освіти та вчителів середньої школи під час навчання у вищій школі.

Змістовні знання з формування індивідуальної екологічної свідомості викладені у авторському курсі «Основи природознавства з методикою ознайомлення дітей дошкільного віку з природою» для фахівців з дошкільної освіти – бакалаврський рівень. В курсі розкриваються елементи екологічної свідомості, а саме: психологічні стани, суб'єктивні оцінки, ціннісні орієнтації – компетенції екологічного виховання, яке бажано здійснювати не лише у дошкільному та шкільному віці.

Що стосується здобувачів вищої освіти, а саме вчителів біології та основ здоров'я, їм пропонується авторський курс «Біосферний рівень організації життя». У результаті вивчення курсу студент формує такі освітні і професійні компетентності: розуміє предметну область і базову специфіку професійної діяльності, застосовує знання в практичних ситуаціях в біології; застосовує критичне мислення, раціональну аргументацію, аналіз та синтез під час розв'язання еколого-біологічних завдань; використовує загальні та професійні інформаційні та комунікаційні технології з біології для отримання, обробки і презентації інформації; визначає, формулює і пропонує шляхи вирішення професійних теоретичних і практичних проблем з екології та біології; знає й застосовувати під час виконання завдань еколого-біологічні закони.

Мусієнко Т. зауважує, що «Екологія – «комплексна наука, що вивчає відносини рослинних і тваринних організмів та їх угруповань між собою і навколишнім середовищем». Екологічну свідомість визначають як «глибоке розуміння нерозривного зв'язку людини природою, залежності благополуччя людей від цілісності та екологічної рівноваги середовища життя на Землі, переконаність у необхідності дбайливого ставлення до природи, розуміння важливості раціонального природокористування та збагачення природних ресурсів»» (Мусієнко та інші, 2002).

Протягом історичного поступу людства кожний етнос напрацьовував свою модель ставлення до природи, яка і слугувала основою формування екологічної свідомості. В глобальному масштабі є дві протилежні світоглядні парадигми, які фундаментально відрізняються, і завдяки їм і формується екологічна свідомість кожного члена соціуму.

Антропоцентрична світоглядна парадигма сформувалася на Заході під впливом християнства, її основними положеннями є впевненість у винятковому праві людини розпоряджатися всіма природними багатствами. Людина вбачається на вершині картини світу, все інше створене і існує для задоволення її потреб. Людині дозволено все, що сприятиме її благу. Природу слід охороняти лише для забезпечення її благами наступних поколінь. Таким чином антропоцентричний тип екологічної свідомості – це система знань і уявлень про світ, для якої характерні протиставлення людини як господаря природи і природи як об'єкта для задоволення потреб людини.

На Сході з найдавніших часів побутує природоцентрична світоглядна парадигма, яка проголошує «Природа – міра всіх речей». Звідси витікає шанобливе ставлення до всіх форм життя, врахування потреб не тільки людини, але і природних угруповань та інших живих організмів. Природоцентричному типу екологічної свідомості притаманні переконання у самоцінності природи і прагнення зберегти її незалежно від міри корисності в даний момент для людини.

Звернення до прадавніх слов'янських вірувань дає нам можливість побачити українські традиційні підходи до природокористування. Крім головних богів пантеону (Дажбога, Рода, Перуна, Сварога) існувало багато різних духів та демонів, пов'язаних переважно з самою людиною, її життєвим простором. Це русалки, польовики, нечиста водяна сила тощо. Народ заселив воду, ліси, гори ніжними духами і напівдухами.

Навіть дерева наділялися антропоморфними властивостями і могли впливати на долі людей. Вся народна творчість показує злитність існування людини з природою, коли вона ніби розуміє настрій людей і налаштовується на нього. Народні легенди, повір'я, забобони регламентували поведінку людини в доквіллі, сприяли гармонійним відносинам в системі «людина – природа», така ж думка про одухотвореність природи простежується і в творах Данила Андреева.

У даний час науковці розглядають поняття колективна і індивідуальна екологічна свідомість. Вони взаємопов'язані, адже індивідуальна екологічна свідомість засвоює надбання колективної і також впливає на її формування і функціонування. Велике значення для формування екологічної свідомості поряд з традиційними узвичаєними народними поглядами мають наукові факти. «Дискусія про тісний зв'язок між розширенням наших знань про світ з одного боку, і ростом самосвідомості та самоконтролем суб'єкта пізнання, з іншого боку, не є ані випадковою, ані периферійною. Процес розширення сфери індивідуальної свідомості є типовим прикладом розгортання сіх типів ситуативно зумовленого знання, тобто знання не як результату простого накопичення інформації про факти та їхні каузальні зв'язки, а як результат внутрішньої взаємозалежності життєвого процесу. Цей процес, що уможлиблює самоосягнення і розширення наших знань про світ навколо нас, є важливим не лише для індивідуального самопізнання, а й для самопізнання групи» (Мангайм, 2008).

Індивідуальна екологічна свідомість починає формуватися у дитини з раннього віку, творчо засвоюючи положення колективної екологічної свідомості. На емоційно-почуттєвому рівні дитина повинна засвоїти знання про цілісність людини з природним довкіллям, його цінність і неповторність, можливість людини втручатися в біогеоценози, що призводить до їх руйнації. Основне положення, яке повинна засвоїти дитина – що всі живі організми мають однакове право на життя. Вона теж має певні права. «Більшу частину прав людини можна реконструювати, виходячи з трьох груп трансцендентальних інтересів людини як тілесної живої істоти, як істоти, наділеної мовою і здатністю мислити, та як соціальної істоти, здатної до співпраці» (Філософія, 2012). В цьому контексті розглядаються теорія справедливості обміну, який трактується як можливість кожного покоління бути включеними в позитивний діяхронний обмін: допомогу, яку молоде покоління отримує після народження (адже дитина народжується повністю безсилою і вищою мірою безпомічною) та в період дорослішання, пізніше воно «повертає» через допомогу літнім, які перейшли у фазу третього покоління.

З позицій парадигми обміну можна розглядати і таке актуальне питання як захист природного середовища, адже «все те, що людина змінює в природі, може розглядатися в

контексті теорії обміну, тобто з позицій коригуючої справедливості, наприклад, скорочення ресурсів, створення нових ризиків у процесі подолання природних небезпек. Оскільки природне середовище є життєво важливою реальністю і те, яким воно зазвичай залишається у спадок наступним поколінням, суттєво впливає на їхні можливості та ризики, то в угоді між поколіннями має бути врахований не тільки простий обмін. Тому справедливий обмін між поколіннями передбачає також розважливе ставлення до цієї складової генераційної структури життя людей. Попереднє покоління має передати у спадок наступному іпотеку, для якої не існує жодних відповідних гарантій» (Філософія, 2012).

Науковці зазначають, що ще в 60-х роках ХХ століття виникла глобальна екологічна криза. «Людина, яка одночасно є як суб'єктом, так і об'єктом екологічної кризи, як бачимо, відріклася від ідеалу мудрості, бо мудрість тяжіє до гармонії, але не до руйнування. Винуватцем екологічної кризи була сама людина, так як ніякому іншому біологічному виду не вдавалося до цих пір знищити настільки велику кількість інших видів, не зворотно змінити екологічну ситуацію на нашій планеті.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, на сучасному етапі актуальним є формування у свідомості кожного члена суспільства бажання оберігати і примножувати природні угруповання, тобто відноситися до них з позицій моралі. Сучасна педагогіка має взяти на озброєння нові підходи і методи екологічної підготовки фахівців із урахуванням соціальних реалій і потреб сьогодення. Поряд із традиційними засобами навчання доцільно поширювати і активно впроваджувати підходи освіти для збалансованого розвитку через екологізацію усіх дисциплін та формування екологічної свідомості. Запропоновані авторські курси сприятимуть підвищенню ефективності процесу формування еколого зорієнтованої особистості у процесі професійної підготовки. Тому поширення і розвиток екологічної освіти є не тільки важливим для сьогодення, а має стати пріоритетом державної політики, запорукою екологічної безпеки держави.

Список використаних джерел і літератури

1. Державна національна програма «Освіта» (Україна – ХХІ століття) (1993). *Освіта*. № 44–46. С. 2–12.
2. Енциклопедія освіти (2008). Акад. пед. наук України; головний редактор В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер. 1040 с.
3. Завгородня Т. (2013). Екологічна освіта як умова формування культури здоров'я молодших школярів : вітчизняний та зарубіжний досвід. *Порівняльно-педагогічні студії*. № 4(18). С. 39–44.
4. Концепція виховання дітей та молоді у національній системі виховання (1997). Молодь і закон : зб. нормат. док. з проблем виховання студентської молоді / за ред. Н. І. Косаревої. Київ : ІЗМН. 352 с.
5. Мангайм Карл (2008). Ідеологія та утопія. Пер з нім. Київ: Дух і Літера. 370 с.
6. Марченко Л. І. (2010). Екологічна компетентність як показник екологічної освіти та як складова життєвої компетентності. *Проблеми освіти : науково-методичний збірник*. № 64. С. 92–95.
7. Мусієнко М. М., Серебряков В. В., Брайон О. В. (2002). Екологія. Охорона природи. Словник-довідник. Київ: Товариство «Знання» КОО. 56 с.
8. Олійник Л. (2009). Екологічна освіта як складова навчально-виховного процесу. *Імідж сучасного педагога*. Науково-практичний освітньо-популярний журнал. Полтава : Тов «АСМІ». № 8/9. С. 13–19.
9. Скребець В. О. (2014). Екологічна психологія: підручник. Київ: Видавничий Дім «Слово». 456 с.
10. Філософія прав людини (2008). За редакції Госепата Ш. та І. Ломанна. пер з нім. Пер. з нім. О. Юдіна. Київ: Ніка-Центр. 320 с.

References

1. *Derzhavna natsionalna prohrama «Osvita» (Ukrayina – XXI stolittya) [State National Program «Education» (Ukraine – XXI century)]* *Osvita*. (1993), 44–46, 2–12 [in Ukrainian].
2. *Enyklopediya osvity [Encyclopedia of Education]* (2008). Akad. ped. nauk Ukrayiny; holovnyy redaktor V. H. Kremen. Kyuyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
3. Zavorodnya, T. (2013). Ekolohichna osvita yak umova formuvannya kultury zdorovya molodshykh shkolyariv : vitchyznyanyu ta zarubizhnyu dosvid [Environmental education as a condition for the formation of a culture of health of primary school children: domestic and foreign experience]. *Porivnyalno-pedahohichni studiyi – Comparative and pedagogical studies*. 4(18), 39–44 [in Ukrainian].

4. *Kontsepsiya vykhovannya ditey ta molodi u natsionalniy systemi vykhovannya [The concept of education of children and youth in the national education system]* (1997). *Molod i zakon [Youth and the law]: zb. normat. dok. z problem vykhovannya students'koyi molodi / za red. N. I. Kosaryevoyi.* Kyiv : IZMN [in Ukrainian].
5. Manhaym, Karl (2008). *Ideolohiya ta utopiya [Ideology and utopia]*. Per z nim. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
6. Marchenko, L. I. (2010). Ekolohichna kompetentnist yak pokaznyk ekolohichnoyi osvity ta yak skladova zhyttyevoyi kompetentnosti [Environmental competence as an indicator of environmental education and as a component of life competence]. *Problemy osvity – Problems of education: naukovy-metodychnyy zbirnyk*, 64, 92–95 [in Ukrainian].
7. Musiyenko, M. M., Serebryakov, V. V., Brayon, O. V. (2002). *Ekolohiya. Okhorona pryrody [Ecology. Conservation]*. Slovnyk-dovidnyk. Kyiv: Tovarystvo «Znannya» KOO [in Ukrainian].
8. Oliynyk, L. (2009). Ekolohichna osvita yak skladova navchalno-vykhovnoho protsesu [Environmental education as a component of the educational process]. *Imidzh suchasnoho pedahoha – The image of a modern teacher.* Naukovy-praktychnyy osvitho-populyarnyy zhurnal. Poltava : Tov «ASMI», 8/9, 13–19 [in Ukrainian].
9. Skrebets, V. O. (2014). Ekolohichna psykholohiya [Environmental psychology]: pidruchnyk. Kyiv: Vydavnychy Dim «Slovo», 456 (in Ukr.).
10. *Filosofiya prav lyudyny [Philosophy of human rights]* (2008). Za redaktsiyi Hosepata Sh. ta I. Lomanna. per z nim. Per. z nim. O. Yudina. Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].

УДК 502.1(1-751.3)(477.62)

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/71-77

Юрій Козубенко

кандидат історичних наук, доцент кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

bbbiru@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5037-15594>

Researcher ID: W-6177-2018

(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

**ПРИРОДООХОРОННІ АСПЕКТИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ
«СВЯТІ ГОРИ»: МИНУЛЕ ТА СУЧАСНІСТЬ**

У статті здійснено аналіз досліджень національного природного парку «Святі гори» від минулого до сучасності. Описано природний заповідний фонд парку, рідкісні види рослин. Встановлено, що рослинність національного природного парку «Святі гори» має величезну наукову цінність. На площі 40,5 тисяч гектарів росте майже половина видів вищих рослин, які коли-небудь спостерігалися на Південному Сході України, зокрема: 943 види, в тому числі з них 27 видів – дерева, 63 – чагарники і 853 – трав'янисті рослини. Рослинність «Святих Гір» містить багато унікальних асоціацій різного таксономічного рангу, які підлягають особливій охороні як рідкісні, ендемічні, реліктові, а також еталонні і деградуючі під впливом людської діяльності. Штучні ліси, що займають велику площу в національному природному парку, дуже різноманітні і представляють науковий інтерес як досвід створення культур фітоценозів за участю аборигенних та інтродукованих видів. Основні типи рослинності представлені так: ліси займають понад 91 % площі парку, луки – близько 1,5 %, болота – 2,5 %. Встановлено, що на території парку живуть 256 видів тварин, із них 50 занесені в Червону книгу України. Фауна налічує 43 види ссавців, 194 – птахів, 10 – плазунів, 9 – земноводних, 40 – риб. З'ясовано, що у ході досліджень видатних українських ботаніків В. І. Талієва та М. І. Котова, проведених ними на території майбутнього національного природного парку на початку ХХ століття, ними було встановлено важливість надання даній території статусу природоохоронного об'єкту. Також у статті розглянуто стан досліджуваної території в умовах сьогодення. Зокрема встановлено, що в ході російської агресії національному природному парку «Святі гори» завдано непоправних збитків і його подальша доля залишається незрозумілою. Адже частина заповідників і національних парків сьогодні перебуває на лінії фронту, яка також не стоїть на місці та зміщується за ходом бойових дій. Унаслідок боїв і масових обстрілів знищуються не лише міста, а й заповідні території.

Ключові слова: заповідник, охорона природи, рослини, національний природний парк, дослідження.

Yuri KozubenkoCandidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the Department
of Medical and Biological Disciplines and Valeology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,

nibbbiru@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5037-15594>

Researcher ID: W-6177-2018

(30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine, 08401)

**ENVIRONMENTAL ASPECTS OF THE HOLY MOUNTAINS NATIONAL NATURE PARK:
PAST AND PRESENT**

The article analyzes the research of the Holy Mountains national nature park from the past to the present. The nature reserve fund of the park, rare species of plants are described. It has been

established that the vegetation of the Holy Mountains national nature park is of great scientific value. Almost half of the species of higher plants that have ever been observed in the South-East of Ukraine grow on an area of 40.5 thousand hectares, in particular: 943 species, including 27 species - trees, 63 - shrubs and 853 - herbaceous plants. The vegetation of the Holy Mountains contains many unique associations of various taxonomic ranks, which are subject to special protection as rare, endemic, relict, as well as reference and degrading under the influence of human activity. Artificial forests, which occupy a large area in the national nature park, are very diverse and are of scientific interest as an experience of creating crops of phytocenoses with the participation of aboriginal and introduced species. The main types of vegetation are presented as follows: forests occupy more than 91% of the park area, meadows - about 1.5%, swamps - 2.5%. It was established that 256 species of animals live on the territory of the park, 50 of them are listed in the Red Book of Ukraine. The fauna includes 43 species of mammals, 194 - birds, 10 - reptiles, 9 - amphibians, 40 - fish. It was found that in the course of research of prominent Ukrainian botanists V.I. Taliev and M.I. Kotov, conducted by them on the territory of the future national nature park in the early twentieth century, they found it important to give the area the status of a nature reserve. The article also considers the state of the study area in today's conditions. In particular, it was established that during the Russian aggression the Holy Mountains national nature park suffered irreparable damage and its future remains unclear. After all, some reserves and national parks today are on the front line, which also does not stand still and shifts in the course of hostilities. As a result of fighting and mass shelling, not only cities but also protected areas are being destroyed.

Key words: reserve, nature protection, plants, national nature park, research.

Постановка проблеми. Збереження природного різноманіття завжди займало чільне місце серед важливих проблем українського суспільства. Велика кількість унікальних природних об'єктів зазвичай використовувалася для відпочинку, з господарською метою тощо. Одним із таких місць здавна були Святі гори – крейдянні виступи на правому березі Сіверського Дінця поблизу міста Святогірськ Донецької області. Надзвичайно важливим питанням було надання статусу природоохоронного об'єкта даній місцевості. Нині не менш важливим залишається збереження природних об'єктів у ході російського військового вторгнення на територію України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження доволі вузько висвітлена у працях науковців. Зокрема, першим, хто дослідив і запропонував надати статус природоохоронного об'єкту Святим горам був В. І. Талієв (Талиев В. И., 1914). Активним дослідженням території майбутнього заповідника займався М. І. Котов, свої спостереження він описав у кількох працях (Котов М. И., 1937), (Котов М. И., 1928), (Котов М. И., 1927). Інформацію щодо сучасного стану національного природного парку було проаналізовано у статтях О. Овчиннікова (Овчинников О.) та М. Григоренко (Григоренко М. В.).

Метою статті є на основі доступних джерел і літератури висвітлити історію досліджень та сучасний стан національного природного парку «Святі гори» в Донецькій області України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як унікальний куточок природи, крейдянні гори здавна привертали увагу вчених. Вперше їх описав у 1774 році академік Й. Гюльденштедт, вказуючи, що вони простягаються від розташованого там монастиря до села Маяки. Він перший звернув увагу на те, що саме тут сосна росте на крейдянному субстраті.

У 1895 році відомий український ботанік В. І. Талієв писав: «... в Святих горах сосна утворює прекрасні чисті насадження, причому, поверхня ґрунту в них захована під моховим покривом» (Козубенко Ю. Л., 2012).

Вперше пропозиція створити національний парк у Святих горах була опублікована саме В. І. Талієвим у 1913 році у Бюлетенях Харківського товариства любителів природи. Вже за рік, пропозиція була також згадана у його праці як приклад природної території, що потребує охорони на Харківщині (Талиев В. И., 1914).

Видатні ботаніки Д. І. Літвінов та Б. М. Козо-Полянський вважали, що крейдянні бори є залишками дольодовикової рослинності кінця третинного періоду. У 1914 році В. І. Талієв

поставив питання про збереження даних борів як видатної пам'ятки природи. Вчені Е. М. Лавренко, М. І. Котов, М. І. Шалит називали ці місця «справжньою країною живих копалин».

У 1916 – 1923 рр. М. І. Котов здійснив кілька експедицій до Святих гір Артемівської округи. Зокрема, перші його виїзди відбулися 8 червня та 2 серпня 1916 р. Згодом дослідник повторно відвідав дану місцевість у період із 23 травня до 8 червня 1923 року (Козубенко Ю. Л., 2014).

М. І. Котов описує Святі гори як улюблене місце для екскурсій багатьох відпочиваючих та дослідників, яке славилася своєрідним крейдяним бором на правому березі річки Сіверський Донець. За свідченнями дослідника, до 1918 року в Святих горах був монастир, розташований на правому крейдяному березі Сіверського Дінця. Цей монастир у 1624 році відіграв важливу роль як аванпост, розташований за межами давньоруської держави, який захищав її від кочівників південно-східних степів. М. І. Котов зазначив, що Святогірський монастир було засновано ще в домонгольські часи. Завдяки його зручному розташуванню на крейдяних горах, монастир був свого роду чудово укріпленою фортецею з гарматами та стіною навколо.

На момент дослідження навколишньої території М. І. Котівим у 1916 р., будівля, яка колись була Святогірським монастирем використовувалася як «Будинок відпочинку» для робітників Донбасу (Котов М. І., 1928).

Після здійснених досліджень М. І. Котов дійшов думки, що Святі гори, розташовані на правому підвищеному березі річки Сіверський Донець у Слов'янському районі, Донецької області, були дуже цінним місцем для організації заповідника. Необхідність охорони досліджуваної території пояснювалася низкою фактів, встановлених у ході експедиції. Зокрема М. І. Котов встановив, що на крейдяних схилах Святих гір, які належали до Теплинського лісництва, на час дослідження ріс великий бір із крейдяної сосни (*Pinus cretacea* Kalen), який був одним із небагатьох, що уціліли в СРСР. У його підліску вчений знайшов багато скумнії (*Cotinus coggygria* Scop.), яка мала острівне поширення (Котов М. І., 1927).

На важливість збереження унікального куточка природи М. І. Котов неодноразово наголошував у своїх дослідженнях. Комплексний аналіз рослинності крейдяного бору на території Святих гір, який дослідник відвідував у різні роки дозволив дійти висновку щодо необхідності запровадження природоохоронних заходів. Зокрема, у 1916 році, М. І. Котов здійснив наступні спостереження. Ліси, які вкривали правий берег річки Сіверський Донець, простягалися з незначними перервами по обидва боки від монастиря. Краща ділянка крейдяного бору на крейдяному ґрунті нависала над правим берегом Сіверського Дінця – між монастирем і селом Богородичне. Дещо вище, де спостерігалася вкривання крейди більш товстим шаром ґрунту, сосну заміняв дуб із чагарниками, там же спостерігалася тіньова лісова рослинність. Проте до самого Богородичного сосновий бір не доходив; він переривався поздовжніми балками, а вже після перерви в лісі до самого села спостерігалася домінування дуба. Слід сказати, що біля села вчений виявив крейдяні оголення, де спостерігалася сосна. Через 1,5 – 2 км за Богородичним крейда змінювалася глиною, обриси схилів заокруглювалися і ліс тут уже складався виключно з листяних порід (Козубенко Ю. Л., 2011).

По інший бік монастиря крейдяний бір було дуже пошкоджено та засмічено. Це було пов'язано з випасанням худоби на досліджуваній території. З цього боку спостерігалася швидке закінчення лісу з його переходом у дрібний чагарник. Також було виявлено перехід крейдяного ґрунту в чорнозем і глину. Незначна кількість сосен залишалася біля каплички, згодом – церкви. Далі – по байраках у напрямку хутора Сидорова спостерігалися сосни на крейдяних відшаруваннях, що становили собою особливу наукову цінність (Котов М. І., 1928).

У 1921 році пожежі на території Святих гір знищили велику кількість лісів. У тому числі значних пошкоджень зазнали бори на лівому боці Дінця.

У 1923 році територією Святих гір пройшов ураган і завдав значних руйнувань і збитків природному фонду. Зокрема, було вирвано з корінням старі сосни, оголено байраки. Ті сосни, які залишилися, почали помітно сповзати до річки Сіверський Донець, а відшарування крейди

почали між ними збільшуватися. Лісова підстилка втратила свою зв'язаність і, як наслідок, у крейдяному бору стало надзвичайно сухо і його заповнили степові та крейдяні рослини.

Щодо збереження природи Святих гір М. І. Котов висловлювався наступним чином: «Треба вжити всіх заходів, щоб зберегти природу Святих гір і організувати тут заповідник з науково-біологічною станцією. Помешкання колишнього монастиря та гостинниці, що містяться біля самого крейдяного бору, дають можливість організувати тут станцію. Зараз становище якраз протилежне – природа Святих гір гине. Хоч у будинках колишнього монастиря і містяться «Будинок відпочинку для робітників Донбасу», але немає наукової установи, яка б зацікавилась Святими горами більше, ніж місцем для спочинку» (Котов М. І., 1927).

У 1927 році М. І. Котов виступив з ініціативою створення заповідника «Святі гори».

У своїй праці «Новые заповедники на Украине», яка вийшла в 1937 році М. І. Котов вже вкотре наголосив на важливості створення заповідника на території Святих гір. Учений відзначив унікальність наявного знаменитого бору на крейдяних горах. За його свідченнями, гірські сосняки були надзвичайно важливим об'єктом вивчення реліктової рослинності і дана місцевість здавна відома в ботанічній літературі у зв'язку із тривалою полемікою щодо давніх реліктів і походженням рослинності й флори крейдяних оголень, багатих на ендеміки та рідкісні види. Дослідник вказує на те, що тривалий час Святі гори відвідувалися лише окремими науковцями, головним чином, ботаніками, які робили лише короточасні заїзди, а роботи стаціонарного характеру не проводилися. Важливим чинником у створенні заповідника мало бути ґрунтовне вивчення його флори та фауни. М. І. Котов наголосив на важливості створення заповідників не лише в Донецькій і Харківській областях, а й на решті території України. Він зазначив наступне: «Наша країна повинна вкритися планомірною мережею заповідників обласного значення, не кажучи вже про заповідники республіканського і союзного значення» (Котов М. І., 1937).

У 1963 році Святі гори були оголошені пам'яткою природи, а в 1975 році державним ландшафтним заказником.

Національний природний парк «Святі гори» офіційно було створено року Указом № 135/97 в північній частині, зокрема в (11 957 га), (27 665 га) і районах.

У році крейдяні гори на території національного природного парку «Святі гори» потрапили в Топ-100 всеукраїнського конкурсу. Загальна площа парку – 40 589 га, із них у власності парку перебуває 11 878 га.

Значну цінність має раритетний фонд флори Святих гір: гісоп крейдяний, глід український, дрік донський, дзвінець крейдяний, жовтушник кринкський, гусяча цибуля борова, ранник крейдяний, пирій ковилolistий, підмаренник волинський, полин білоповстистий, смілка крейдяна, фіалка Лавренка. До Червоної книги України занесені 48 видів, серед яких 12 – до Європейського червоного списку, 123 види мають охоронний статус. У межах території національного парку виявлено 43 асоціації, які занесені до Зеленої книги України. Це перш за все крейдяні бори, дубові ліси з грабом і кленом татарським, кретофільні та степові фітоценози, водні угруповання сальвінії плаваючої. Слід також виділити і сфагнові болота-блюдоця, які у степовій зоні розташовані за крайньою південною межею свого суцільного ареалу.

У числі рослин, що охороняються на різних рівнях, 7 видів папороті, серед яких водяна папороть сальвінія плаваюча; багато видів ендемічної крейдяної флори, серед яких представники різних родин – сонццвіти крейдяний та звичайний, дворяник крейдяний, жовтушниця Талієва, дрік донський, китяки крейдяні, громовик донський, льонок крейдяний, дзвінець крейдяний, гісоп крейдяний, віхалка гілляста, пирій ковилolistий, костриця крейдяна, келерія Талієва; 9 видів ковили (Національний природний парк «Святі Гори»).

Сосна крейдяна відрізняється від сосни звичайної. У неї товстіша і коротша хвоя (3–5 см), кругліші та майже вдвічі менші шишки (2,5–3 см завдовжки), твердіша деревина, крупніший пилок, парасолькоподібна крона. У теперішній час сосна крейдяна збереглася тільки на окремих розрізнених ділянках на площі близько 85 га. Сосен у віці 70–100 і більше років за діаметром стовбура 25–80 см при висоті від 8 до 28 м нараховується на території парку не більше 700 шт.

Національний природний парк «Святі гори» і заповідник «Крейдова флора» – єдині місця в Україні, де збереглася сосна крейдова. Загальна площа крейдових борів складає біля 250 га. Ділянки сосни крейдової на території парку в Горах Артема є найбільшими, а також розташовані найпівденніше в Україні. Вивчення сосни крейдової допомагає відтворити історію формування рослинного світу Донбасу. Крейдові бори Сіверського Дінця – своєрідна ботанічна загадка, яка ще не розгадана до кінця і дотепер. Пожежі й урагани в 20-х роках ХХ століття, війни, хижацьке винищування реліктових лісів призвели до того, що у 60 % сосен було знайдено різні ушкодження та аномалії росту. Охорона, збереження сосни крейдової, відновлення крейдових борів є важливою задачею національного природного парку «Святі гори».

У різноманітних як типових, так і специфічних умовах рельєфу правобережжя ростуть плакорні та байрачні широколистяні ліси віком 90–110 років із переважанням дуба звичайного. Острівні плакорні дубові ліси на таких значних площах сформувалися завдяки рельєфним умовам Донецького кряжу і є унікальним явищем у степовій зоні. Діброви національного парку займають третину його загальної площі лісів. У лісовому фонді України на долю дубових насаджень припадає 27 %, а в Донецькій області – 57 % (Національний природний парк «Святі Гори»).

На території національного природного парку росте єдина в Донбасі значна за площею (більше 300 гектарів) природна заплавна діброва, де збереглися насінневі дуби віком 200–300 років і більше з середньою висотою 25 м, середнім діаметром – 81 см, максимальним – 152 см. На території парку зберігся дуб-патріарх 600-річного віку, що вражає своїми розмірами. При висоті 29 метрів, діаметр його досягає 2-х метрів, а обхват стовбура складає 6,3 метра.

У жорстких ґрунтово-кліматичних умовах Донецького степу дуб виконує кліматорегулюючі, водоохоронні, ґрунтозахисні, санітарно-гігієнічні, рекреаційні функції і визнаний головною породою в степовому лісорозведенні.

Великий вік, пошкодження воєнних років, високі рекреаційні навантаження призвели до того, що тільки 5 % 285-річних дерев дубового гаю не мають ушкоджень. У чверті дубів є ушкодження стовбура. Частина з них всихає, а загибель кожного дерева – непоправна втрата (Національний природний парк «Святі Гори»).

Святі гори разом із іншими об'єктами охорони природи вперше зазнали великої руйнації ще в 2014 році.

Деякі об'єкти природно-заповідного фонду пошкоджені обстрілом, зокрема національні парки «Святі гори», «Меотида», відділення «Кальміуське», «Крейдяна флора», регіональні ландшафтні парки «Донецький кряж» і «Слов'янський курорт». На території низки об'єктів природно-заповідного фонду зведено фортифікаційні споруди, у тому числі в національному парку «Дворічанський», що знаходиться на кордоні з росією в Харківській області, а також у філії Українського степового заповідника – «Крейдяна флора».

На території регіонального ландшафтного парку «Донецький кряж» поховано убитих солдатів. За межами зони дій, на території ландшафтного парку «» на Харківщині, а також на території національного парку «Святі гори» невідомі особи рубають ліс, пояснюючи, що деревина «потрібна для АТО». Користуючись відсутністю реального контролю, в деяких об'єктах природно-заповідного фонду, наприклад, у межах ландшафтного парку, самовільно розорано 100 га.

Дослідження пожеж на природних територіях в зоні бойових дій провели у 2014 році фахівці Міжнародної благодійної організації «Екологія-Право-Людина». Пожежі, викликані обстрілом, охопили 17 % лісів і 24 % степів у зоні АТО. У тому числі вогнем пошкоджені природно-заповідні об'єкти – філії Луганського заповідника «Провальський степ», «Трьохізбенський степ», регіональні ландшафтні парки «Донецький кряж», «Зуєвський», національний парк «Святі гори» і 13 заповідників. У національному парку «Святі гори» пожежа, викликана обстрілом, пройшла 1000 га лісу, від пожеж також постраждали заповідники в Луганській області – «Нагольчанський», «Волнухінський», «Білорічанський», «Луганський», «Перевальський» і «Піщаний». У 2014 р. у зоні бойових дій було зафіксовано 2901 випадок

пожеж на лісових і степових територіях, що в 14 разів більше, ніж поза зоною бойових дій. Вогнем було пройдено 36226 га лісів, 114 га пасовищ і сінокосів, 147 га орних земель. Від вогню постраждало 20 % усіх кам'янистих степів у межах України (Овчинніков О.).

Ще в січні 2022 року Держтуризму України назвало Святі гори одним із найкращих місць в країні для зимового еко-туризму. Парк розташований у Слов'янському та Краснолиманському районах. Тут можна помилуватися не тільки застиглою річкою Сіверський Донець, а ще й «інопланетними» крейдяними горами. Загальна площа цього парку – 40 гектарів. Природа цієї місцини та її околиць ще зберегла умови для існування багатьох рідкісних птахів, таких як скопа, тювик, зміїд та інші. Справжньою перлиною заповідника є печерні храми з Миколаївською церквою, яка була збудована в XVII ст. на крейдяній скелі. Ця унікальна споруда відтворює в камені традиції дерев'яної народної архітектури і є оригінальним витвором українського бароко (Григоренко М. В.).

24 лютого 2022 року після повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію України ситуація кардинально змінилася. Сьогодні 44 % площ усіх заповідників ті національних парків України знаходяться на тимчасово окупованих територіях або у зоні бойових дій. Вести природоохоронну діяльність тут практично неможливо ні державним органам влади, ні громадським організаціям.

За даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, до 900 природоохоронних територій сьогодні окуповані або ж на їхній території ведуться бойові дії.

На жаль, із високою ймовірністю ми втратимо національний парк «Святі гори», розташований вздовж річки Сіверський Донець. Основну його площу займають соснові бори, які сьогодні активно горять. Найближчим часом може вигоріти до 70 % території. Бойові дії тут продовжуються, тому зупинити поширення вогню неможливо. Частина національного парку займають штучні соснові насадження на пісках, пожежа через які проходить особливо швидко (Овчинніков О.).

Сучасні події навколо національного природного заповідника «Святі гори» варто розцінювати як екоцид російського агресора проти українського народу. Згідно із статтею 441 Кримінального кодексу України, екоцид – масове знищення рослинного або тваринного світу, отруєння атмосфери або водних ресурсів, а також вчинення інших дій, що можуть спричинити екологічну катастрофу.

Також такі дії є порушенням Статуту ООН та частини третьої статті 38 Протоколу Женевської конвенції, якою заборонено застосовувати методи або засоби ведення воєнних дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдадуть широкої, довгочасної і серйозної шкоди природному середовищу (Російський екоцид в Україні – умисне знищення лісів).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Із давніх-давен Святі гори з наукової точки зору були надзвичайно цікавим природним об'єктом зі своїм унікальним рослинним і тваринним світом. Багато дослідників відвідало дану територію, закликавши до створення пам'ятки охорони природи та заповідника. Важливу роль у цьому відіграли ботаніки В. І. Талієв і М. І. Котов. Завдяки їхнім зусиллям Святі гори набули статусу природоохоронного об'єкту на теренах УРСР. Уже в незалежній Україні ініціативу зі збереження природних багатств даної місцевості було продовжено і втілено у створенні національного природного парку «Святі гори». На жаль, нині парк під загрозою знищення в результаті варварських дій російських військ. Подальша його доля залишається під питанням.

Список використаних джерел і літератури

1. Григоренко М. В. Держтуризму назвали найкращі нацпарки України для еко-туризму взимку. УНІАН – інформаційне агентство. URL: <https://www.unian.ua/tourism/news/naykrashchi-nacionalni-parki-ukrajini-dlya-eko-turizmu-vzimku-spisok-novini-11670553.html> (дата звернення: 06.06.2022).
2. Козубенко Ю. Л. (2014). Внесок професора М. І. Котова у охорону рослин в Україні. *Наука та наукознавство*. № 1. С. 110–117.
3. Козубенко Ю. Л. (2011). Рекомендації М. І. Котова щодо створення заповідників в Україні і реалії сьогодення. *Історія освіти, науки і техніки в Україні* : матеріали VI Всеукр. конф. молодих уч. та спеціалістів, м. Київ, 27 трав. 2011 р. С. 149–151.

4. Козубенко Ю. Л. (2012). Роль М. І. Котова у створенні заповідників «Асканія-Нова» та «Святі гори». *Український науково-інтелектуальний простір: реалії та перспективи розвитку* : матеріали VI науково-практ. інтернет-конф., м. Переяслав-Хмельницький, 28–30 квіт. 2012 р. С. 39–40.
5. Котов М. І. (1937). Новые заповедники на Украине. *Природа*. № 8. С. 105–108.
6. Котов М. І. (1928). Святі Гори Артемівської округи. *Матеріали до охорони природи на Україні*. № 1. С. 115–126.
7. Котов М. І. (1927). «Святі гори» на Артемівщині, як забуток природи. *Вісник природознавства*. № 3–4. С. 190–196.
8. Національний природний парк «Святі Гори». *Офіційний веб-сайт*. URL: <https://npp-svyatygory.com.ua/flora.html> (дата звернення: 02.06.2022).
9. Овчинников О. Заповідні території під час війни. Відновити міста буде простіше, ніж природу. *Еко Район – новини про екологію*. URL: <https://eco.rayon.in.ua/topics/514206-zapovidni-teritorii-pid-chas-viyni-vidnoviti-mista-bude-prostishe-nizh-prirodu/> (дата звернення: 06.06.2022).
10. Російський екоцид в Україні – умисне знищення лісів. *Українська природоохоронна група*. URL: <https://uncg.org.ua/rosijskyj-ekodyd-v-ukraini-umysne-znyshchennia-lisiv/> (дата звернення: 06.06.2022).
11. Талиев В. И. (1914). Охраняйте природу! Харьков. 16 с.

Refereces

1. Hryhorenko, M. V Derzhturyzmu nazvaly naykrashchi natsparky Ukrayiny dlya eko-turyzmu vzymku [State Tourism named the best national parks in Ukraine for eco-tourism in winter]. (b. d.). *UNIAN – informatsiyne ahenstvo – UNIAN – news agency*. <https://www.unian.ua/tourism/news/naykrashchi-nacionalni-parki-ukrajini-dlya-eko-turizmu-vzymku-spisok-novini-11670553.html> [in Ukrainian].
2. Kozubenko, Yu. L. (2014). Vnesok profesora M. I. Kotova u okhoronu roslyn v Ukrayini [Contribution of Professor M. I. Kotov to plant protection in Ukraine]. *Nauka ta naukoznavstvo – Science and science*, 1, 110–117 [in Ukrainian].
3. Kozubenko, Yu. L. (2011). Rekomendatsiyi M. I. Kotova shchodo stvorennya zapovidnykiv v Ukrayini i realiyi s'ohodennya [M. I. Kotov's recommendations on the creation of reserves in Ukraine and the realities of today]. *Istoriya osvity, nauky i tekhniki v Ukrayini – History of education, science and technology in Ukraine*, 149–151 [in Ukrainian].
4. Kozubenko, Yu. L. (2012). Rol M. I. Kotova u stvorenni zapovidnykiv «Askaniya-Nova» ta «Svyati hory» [The role of M. I. Kotov in the creation of reserves «Askania-Nova» and «Holy Mountains»]. *Ukrayinskyy naukovy-intelektual'nyy prostir: realiyi ta perspektyvy rozvytku – Ukrainian scientific and intellectual space: realities and prospects of development*, 39–40 [in Ukrainian].
5. Kotov, M. I. (1937). Novye zapovednyky na Ukrayne [New reserves in Ukraine]. *Pryroda – Nature*, 8, 105–108 [in russian].
6. Kotov, M. I. (1928). Svyati Hory Artemivs'koyi okruhy [Holy Mountains of Artemivsk district]. *Materialy do okhorony pryrody na Ukrayini – Materials for nature protection in Ukraine*, 1, 115–126 [in Ukrainian].
7. Kotov, M. I. (1927). «Svyati hory» na Artemivshchyni, yak zabutok pryrody [«Holy Mountains» in Artemivschyna, as a forgetfulness of nature]. *Visnyk pryrodoznavstva – Bulletin of Natural Science*, 3–4, 190–196 [in Ukrainian].
8. Natsionalnyy pryrodnyy park «Svyati Hory» [Holy Mountains National Nature Park]. (b. d.). *Ofitsiyyny veb-sayt – Official website*. <https://npp-svyatygory.com.ua/flora.html> [in Ukrainian].
9. Ovchynnikov, O. Zapovidni terytoriyi pid chas viyny. Vidnovyty mista bude prostishe, nizh pryrodu [Protected areas during the war. Rebuilding cities will be easier than nature]. (b. d.). *Eko Rayon – novyny pro ekolohiyu – Eco District – news about ecology*. <https://eco.rayon.in.ua/topics/514206-zapovidni-teritorii-pid-chas-viyni-vidnoviti-mista-bude-prostishe-nizh-prirodu/> [in Ukrainian].
10. Rosiyskyy ekotsyd v Ukrayini – umysne znyshchennya lisiv [Russian ecocide in Ukraine – deliberate destruction of forests]. (b. d.). *Ukrayins'ka pryrodookhoronna hrupa – Ukrainian Environmental Protection Group*. <https://uncg.org.ua/rosijskyj-ekodyd-v-ukraini-umysne-znyshchennia-lisiv/> [in Ukrainian].
11. Talyev, V. Y. (1914). *Okhranyayte pryrodu!* [Protect nature!] [in russian].

УДК 001:63](477)«185/190»(092)

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/78-85

Світлана Горденко

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі

svetagordenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3581-8630>

Researcher ID: W-5199-2018

(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

НАУКОВІ ПОШУКИ А. Є. ЗАЙКЕВИЧА У ГАЛУЗІ РОСЛИННИЦТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧ. XX ст.

Мета статті полягає у вивченні багатогранної наукової діяльності професора Харківського університету Анастаса Єгоровича Зайкевича на тлі розвитку сільськогосподарської науки другої половини XIX – першої третини XX століття.

У даному дослідженні використані такі методи наукового пізнання: аналізу та синтезу, класифікації, хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний та інші допоміжні методи.

У статті висвітлено, що уся наукова діяльність А. Є. Зайкевича була пов'язана з Харківським товариством сільського господарства, де обґрунтовано необхідність організації дослідних полів. Учений займався дослідженням бурякосіянням, розробив програму польових дослідів і методу їх проведення. Досліджено, що до числа найактуальніших питань, цікавих як з практичної так і наукової точки зору, належали питання дослідження культури пшениці, а саме вивчення особливостей культури ярих і озимих пшениць і розповсюдження їх залежно від кліматичних і ґрунтових умов. Детально обґрунтовано методологію, а саме, що при дослідженні пшениці за вказівками ученого потрібно враховувати три головні сторони: 1) природно-історичну, 2) сільськогосподарську, 3) торгово-промислову. Узагальнено, що ученому належать вагомні здобутки з питань поліпшення вітчизняних сортів пшениці.

Ключові слова: *учений, професор Анастас Єгорович Зайкевич, наука, рослинництво, пшениця, сільськогосподарські товариства, методологія, агрономія.*

Svitlana Gordenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Medical -Biological Disciplines and Valeology,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

svetagordenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3581-8630>

Researcher ID: W-5199-2018

(30 Sukhomlynskyi Str., Pereiaslav, Kyiv region, 08401, Ukraine)

SCIENTIFIC RESEARCH OF A. ZAIKEVYCH IN THE FIELD OF VEGETATIONS SECOND HALF OF THE XIXth – BEGINNING XXth CENTURY

The aim of the article is to the study of multifaceted activity of the professor of Kharkov University of Anastas Zaikevych on the base of development of agricultural science in the second half of the XIXth – the first third of the XXth century.

The following methods of scientific knowledge were used in this research: analysis and synthesis, classification, chronological, comparative-historical, retrospective and other auxiliary methods.

All the scientific activity of A. Ye. Zaikevych was connected with the Kharkov Society of Agriculture, where the need of organization is justified of research fields is elucidated in the article. The scientist was engaged of research of beet sowing, developed a program of field experiments and methods their realization. Among the most actual questions, interesting as a practical and scientific point of view, were the questions of research of the culture of wheat, namely, the study of peculiarities the culture of spring and winter wheat, their distribution depending of climatically and soil conditions is determined in it. The methodology is substantiated in detail, namely, that when researching wheat according to the instructions of the scientist, three main aspects must be taken into account: 1) natural-historical; 2) agricultural; 3) commercial-industrial. By the scientist owns significant achievements in improving of native varieties of wheat are generalized.

Key words: *scientist, professor Anastas Ye. Zaikevych, science, plant growing, wheat, agriculture societies, methodology, agronomy.*

Постановка проблеми. З проголошенням України суверенною державою для істориків було знято табу на розкриття тих чи інших наукових напрямів, вивільнило їх з-під пресу цензури та ідеологічного тиску. Особливо це стосується дослідження наукової, педагогічної і громадської діяльності вчених, внесок яких у розвиток науки або приховувався, замовчувався, або висвітлювався однобічно, неповно.

Сьогодні посилюється інтерес дослідників науки і техніки до вивчення науково-прикладної спадщини вчених, котрі жили і працювали на теренах сучасної України на зламі XIX – XX ст. Цесуттєво позначилося на проблематиці історичних розвідок, серед яких переважають ті, що суперечили офіційному радянському погляду стосовно ролі українських науковців, місця науково-дослідних установ та університетів на теренах України в розвитку науки в пореформений період XIX ст. Біографістика відкриває нові грані в реконструкції минулого, дозволяє дослідити складні процеси культурного та наукового прогресу через життєпис людей, які волею долі формували й уособлювали цілі напрями культурних та науково-технічних пошуків.

Мікроісторія на прикладі життя і діяльності видатних особистостей нерідко виразно проектується на проблеми сьогодення.

Одним із важливих завдань історика науки і техніки є вивчення місця й ролі непересічної особи, ученого у вітчизняній історії, його впливу на розвиток наукової думки, формування нових перспективних напрямів досліджень, використання їх прикладних аспектів у виробництві. До таких учених другої половини XIX – початку 30-х рр. XX століття належить професор Харківського університету, магістрівського господарства Анастасій Єгорович Зайкевич (1842 – 1931 рр.) – один із фундаторів сільськогосподарської дослідної справи не тільки на теренах України, але й Російської імперії та після утвердження радянської влади – у Радянській Україні (Іванов, 1956).

Дослідження багатогранної наукової, педагогічної та громадської діяльності А. Є. Зайкевича розкриває нові горизонти історії Харківського університету, першої губернської громадсько-практичної організації – Харківського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості, науки й освіти Слобожанщини. Окрім того, персоналізація української історії науки надає їй портретної конкретики.

У даній статті робиться спроба показати наукові пошуки професора Анастаса Єгоровича Зайкевича в підвищенні продуктивності рослинництва, зокрема врожайності та акліматизації культури пшениці, на основі запровадження ученим методології польових досліджень.

Досліди на полях із зерновими культурами А. Є. Зайкевич організував в середині 80-х років, де він досліджував правильні шляхи поліпшення сортів пшениці, а саме твердих і м'яких сортів. Сучасні селекціонери продовжують удосконалювати сорти пшениці, а аграрії засівають поля зазначеними сортами пшениці.

В останні роки Україна ввійшла до десятки основних країн виробників і стала одним з провідних світових експортерів пшениці. Але прикро, що пшениця – одна з найпоширеніших

культур рослин у світі, адже в своєму раціоні її використовують більше третини мешканців світу, на сьогодні у зв'язку з російським вторгненням в Україну не може бути доставлена до країн Азії та Африки що може призвести до кризи, що загрожуватиме Європі. Усе це актуалізує дослідження, визначаючи її практичну значимість для сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За радянських часів, у 20-ті рр. ХХ ст., спроби проаналізувати розвиток дослідної справи робили В. В. Вінер (Вінер, 1922), О. Г. Дояренко (Дояренко, 1903), М. К. Недокучаєв (Недокучаєв, 1929) та інші вчені, які працювали в дослідних установах в імперську добу, тому в їхніх працях вказується на першорядну роль А. Є. Зайкевича в проведенні сільськогосподарських дослідів, розвитку науки в цілому.

Сучасні дослідники, звертаючись до наукового спадку відомих учених, торкаються проблем сільськогосподарської освіти, у тому числі – і при Харківському університеті. Серед сучасних авторів уперше акцентував увагу на ролі університетів у становленні агрономічної освіти та науки директор ДНСГБ, кандидат сільськогосподарських наук, професор В. А. Вергунов (Вергунов, 2006).

У дисертаційному дослідженні Н. Г. Чайки «Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» простежується участь професора Харківського університету А. Є. Зайкевича в заснуванні дослідних установ при сільськогосподарських товариствах, аналізується діяльність ученого в межах перших наукових закладів – агрономічних лабораторіях при університетах, розглядається робота з поширення сільськогосподарських знань та освіти (Чайка, 2005).

Сьогодні вчені по-новому, з урахуванням надбань сучасної історіографії історії науки і техніки підходять до аналізу наукової спадщини минулого. Найперше, що відрізняє сучасних дослідників від попередників радянської доби, це – нова методологія, звільнена від застарілих стереотипів, перенесення центру ваги в дослідженнях із центральних імперських об'єднань на регіональні, пошук національних відмінностей у діяльності галузевих об'єднань. Висунуті українськими дослідниками концепції збагачують уявлення про місце провідних учених у розвитку аграрної науки, освіти та дослідної справи в передреволюційні десятиліття.

Метою статті є вивчення багатогранної наукової діяльності професора Харківського університету Анастаса Єгоровича Зайкевича на тлі розвитку сільськогосподарської науки другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття.

Відповідно до поставленої мети планується розв'язати такі завдання: вивчити стан наукової розробки досліджуваної теми; здійснити аналіз відповідних напрямів наукових досліджень А. Є. Зайкевича та виділити з-поміж них пріоритетні, показати результати дослідної справи у вивченні дослідів ученого.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку ХХ ст. проблем, що стосувалися розвитку сільськогосподарської освіти, дослідної справи свідчило про розуміння в суспільстві значення науки для сільського господарства. Сільськогосподарська наука відкривала можливості підвищення врожайності, інтенсифікації виробництва, вказувала шляхи збільшення прибутковості господарств.

Відомою постаттю, що науково обґрунтувала необхідність дослідної діяльності в сільськогосподарській сфері, був саме професор Харківського університету А. Є. Зайкевич. Більш широко його дослідницька діяльність проявилася в межах дослідних установ, що належали сільськогосподарським товариствам Малоросійського регіону Півдня Російської імперії. З 1880 р. він розпочав дослідження на полях спочатку в Харківській, а згодом і в інших губерніях країни. Уся громадська і наукова діяльність А. Є. Зайкевича пов'язується з діяльністю Харківського товариства сільського господарства.

Учений обґрунтував необхідність організації дослідних полів, особливо в зоні бурякосіяння, розробив програму польових дослідів і методику їх проведення. Він особисто відвідував господарства, у яких знаходилися дослідні поля, давав вказівки з питань методики проведення дослідів, ретельно обробляв одержаний матеріал та узагальнював результати досліджень. Дослідницька діяльність професора А. Є. Зайкевича визначається вагомими здобутками в агрономічній дослідній справі.

А. Є. Зайкевич вважається одним з організаторів Харківської селекційної станції, Лубенської дослідної станції лікарських рослин, Полтавського і Солоницького дослідних полів. Крім того, учений акліматизував гібридний сорт люцерни, що отримав назву «Люцерна Зайкевича», випробував сорти цукрових і кормових буряків, довів можливість вирощування в Україні перцевої м'яти і казанликської троянди.

Професор Харківського університету А. Є. Зайкевич був ученим-агрономом, фахівцем із багатьох наукових напрямів: селекції, рослинознавства, фізіології сільськогосподарських рослин, агрохімії та агротехніки.

Найбільше агротехнічних дослідів проводилося з питань застосування перегною і мінеральних добрив. Ці досліді дали багато цінних результатів. Ними була доведена ефективність перегною й мінеральних добрив на чорноземних ґрунтах для цукрових буряків і зернових культур, показано особливе значення фосфорнокислих добрив і в першу чергу суперфосфату.

Із самого початку своєї наукової діяльності А. Є. Зайкевич добре усвідомлював перспективи розвитку бурякосіяння в Україні, а також у суміжних із нею областях Центрально-чорноземної смуги Росії. Тому він насамперед зосереджував увагу на проблемі селекції й агротехніки цукрових буряків як найважливішої технічної культури. У 80-х рр. ученому вдалося досягти успіхів у покращенні вітчизняних сортів цукрових буряків.

Рядковий спосіб внесення добрив під цукровий буряк, який пропагував учений, був економічно вигіднішим порівняно з розкидним. Безліч польових дослідів, проведених А. Є. Зайкевичем, дала змогу ученому домогтися результатів, коли внаслідок внесення в рядки кожного пуду суперфосфату можна було отримати пуд цукру. Великий внесок зробив дослідник у справу виведення вітчизняних сортів цукрового та кормового буряку, широку популяризацію посівів іншої кормової культури – кукурудзи (Іванов, 1956).

Праця на дослідних полях дала змогу професору окреслити раціональні шляхи поліпшення вітчизняних сортів пшениці. *Досліді щодо підвищення врожайності вітчизняних сортів пшениці.*

За передбаченнями ученого, в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. великого значення мало набути вирощування пшениці.

Загальна площ полів 56 губерній європейської Росії за п'ятиріччя (1883 – 1887 рр.) становила 10.679.000 десятин, із яких ярою пшеницею було засіяно 8.199.000, озимою – 2.498.000 десятин. Загальний збір ярої пшениці за той же період складав 25.636.200 четверті або 3,1 четверті з десятини, а озимої – 11.787.300 четверті або приблизно 4,8 четверті з десятини (Зайкевич, 1891: с. 4).

Губернії південно-східної Росії – малоросійські, новоросійські губернії та землі Війська Донського – характеризувалися степовими господарствами з великими посівами ярої пшениці, у губерніях південно-західноокраю Росії – Київській, Подільській та Волинській – переважали посіви озимої пшениці.

У результаті аналітичних підрахунків та порівняння показників за вказане п'ятиріччя учений робив висновки про залежність урожайності видів культури пшениці від кліматичних умов. «Піднімаючись до півночі, врожайність озимих пшениць підвищується, переходячи в південно-західні губернії, зокрема Київську, Подільську і Волинську. За вказаний період часу ярої пшениці було всього висіяно 72.000 десятин або приблизно 7 %. Переходячи від південно-західних губерній до східних, між Дніпром і Доном, зустрічається (визначається) перехідна смуга, у якій процентне відношення озимої пшениці швидко падає. Наприклад, у Харківській губернії яра і озима пшениця висіваються порівну... (у межах губернії) на півночі переважає озима пшениця, на півдні губернії – у степовій частині – переважають ярові (Зайкевич, 1891: с. 5)».

Таким чином, до числа найактуальніших питань, цікавих як з практичної, так і з наукової точки зору, належали питання дослідження культури пшениці. Основним завданням цих досліджень учений уважав «вивчення особливостей культури ярих і озимих пшениць і розповсюдження їх залежно від кліматичних, ґрунтовних і культурних умов, що цілком важливо для з'ясування багатьох сторін культури пшениць взагалі».

У роботі, присвяченій визначеній темі, учений, зокрема, вказував: «При дослідженні пшениці потрібно брати до уваги три головні сторони: природно-історичну, сільськогосподарську і торгово-промисловою» (Зайкевич, 1891: с. 7).

Надалі учений пояснював тезу, що визначала основні завдання спостережень та дослідів, проведення яких було необхідним у найближчий час, тобто учений обґрунтував методологію досліджень даної сільськогосподарської культури.

Природно-історичний аспект досліджень повинен на думку ученого стосуватися таких питань: 1) вивчення розповсюдження сортів пшениць по районах і 2) визначення ботанічних ознак сортів пшениць з метою встановлення їхньої наукової класифікації. Як зазначав А. Є. Зайкевич, «при великій кількості сортів у нас дуже часто однакові сорти мають різні назви, і різні – відомі під одним іменем. Таке змішане розуміння веде до істотних незручностей і може бути подолане тільки встановленням класифікації, в основу якої повинні бути покладені ботанічні ознаки» (Зайкевич, 1891: с. 7).

Фізіологічні дослідження повинні були б стосуватися тих сторін розвитку пшениці, з'ясування яких мало б особливе значення для практичних цілей. Це, по-перше, коренева система пшениці, кушіння і розвиток підземних органів залежно від різних умов вирощування; по-друге, вивчення впливу головних атмосферних ознак: температури, світла та вологи на розвиток пшениці її дія на різних стадіях розвитку; по-третє, хімічне дослідження складу зерна в різних сортах, а також спостереження за зміною складу зерна залежно від різних умов ґрунту, погоди і способів вирощування культури. Сюди ж входили й дослідження ґрунтів певного району, де вирощували пшеницю.

До сільськогосподарського аспекту досліджень учений відносив зокрема такі питання: загальну культуру агротехніки пшениці (обробіток ґрунту, удобрення і спосіб посіву, густина посіву, спосіб забивання насіння, укочування і боронування посівів та інше); відмінності сортів культури пшениці (урожайність різних сортів, їхня витривалість залежно від кліматичних умов – вимерзання і засухи – та шкідливого впливу рослинних і тваринних організмів, вилягання й осипка зерна; гнучкість (здатність зазнавати покращення, тобто збільшення продуктивності). До цього напряму досліджень учений відносив і штучний підбір з метою покращення місцевих сортів і подальші дослідження в способах підбору (Зайкевич, 1891: с. 11).

А. Є. Зайкевич стверджував: «Немає ніякого сумніву, що в наших місцевих сортах ... володіємо прекрасним матеріалом для розведення... культури пшениці, які незрівнянно більш витривалі, ніж перенесені до нас з Заходу іноземні сорти пшениці. Однак не викликає сумніву те, що продуктивність більшості наших сортів поступається іноземним, якщо ті і інші поставити в однакові сприятливі умови. Ця недостатньо висока продуктивність і примушує використовувати іноземні сорти в тих випадках, коли інтенсивність господарства зростає і потребує збільшення продуктивності. Щоб зберегти спадкову витривалість наших (українських сортів) пшениць щодо притаманних нашому клімату негараздів і в той же час збільшити їх продуктивність, необхідно використовувати правильний систематичний підбір» (Зайкевич, 1891: с. 9).

Аналізуючи зміни, що відбуваються в процесі вирощування пшениці, учений розрізняв два різні явища (позитивні та негативні зміни): мінливість прогресивну (коли сорт під впливом нових умов видозмінюється і, пристосовуючись до них, збільшує свою продуктивність) і мінливість регресивна (коли він, втрачаючи свої початкові якості, вироджується, водночас втрачаючи культурні якості).

На думку А. Є. Зайкевича, *торгово-промислова складова вивчення пшениць* полягала в дослідженнях результатів торгівлі зерном, млинарського виробництва і хлібопекарства.

Учений наполягав на встановленні єдиної торгової класифікації, у зв'язку з чим необхідним було вивчення великої кількості наявних на той час сортів. Він вважав, що головна вимога торгової класифікації полягала у простоті, заснованій «на невеликому числі марок». Учений пояснював значення встановлення «марок»: «Хлібні марки могли б зробити відомий вплив на культуру в тому розумінні, що сільські господарі, ... враховуючи різницю в цінах на різні марки, турбувалися б не тільки про кращу підготовку зерна, але і про розведення тих сортів, розцінка

яких вища..., тобто...знати склад головних сортів, їхні технічні переваги, вихід борошна, кількість випічки» (Дмитриев, 1887: с. 12).

Ціосновні завдання вивчення культури пшениці було введено до наукових планів А. Є. Зайкевича та до планів досліджень у землеробських господарствах, де організовувалися дослідні поля.

Наприклад, у 1884 р. було організоване перше дослідне поле з метою вивчення різних питань, котрі стосувалися культури зернових хлібів і трав. Вказані основні положення досліджень враховувалися при складанні програми дослідів за вирощуваними сортами пшениці в маєтку М. Х. Гельферіха поблизу Харкова в Студентках.

Спрямування робіт на цьому дослідному полі булотаким: «Улаштування організація дослідного поля в Студентках мало за мету покласти початок дослідженню різного роду питань, котрі виникали у сфері господарства зернового типу, – як технічного, так і економічного характеру» (Дмитриев, 1887).

Наступний етап дослідження асортименту хлібів розпочався з 1890 р. на дослідному полі Харківського товариства сільського господарства, де в основу була покладена розробка питання з класифікації російських сортів ярої пшениці. У звіті А. Є. Зайкевича за 1890 р. стосовно питання повідомляється: «У зв'язку з утворенням хлібної інспекції і встановленням торгових хлібних марок, для ознайомлення з якістю хліба за розпорядженням Міністерства фінансів, через податкових інспекторів було зібрано велику колекцію зразків сортів пшениці, які вирощують у Росії. Частина зразків цієї колекції, а саме: 420 сортів ярої пшениці, – стала матеріалом для посіву на дослідному полі в Хотині». Перш за все, керівництво прийняло рішення зробити посіви для збільшення кількості насінневого матеріалу, тому що зразки складали від 1/10 до 1/8 фунта, і паралельно визначити деякі головні моменти росту та розвитку кожного сорту злакових рослин, а саме: час появи суцвіття, час цвітіння і достигання, що має певне значення в поділі сортів на ранні та пізні. Остання фізіологічна ознака мала б бути прийнятою при класифікації. Розпочаті в 1890 р. дослідження з цього питання пізніше були перенесені на Ново-Таволжанське поле Курської губернії, у заснуванні якого також брав участь А. Є. Зайкевич. Головне завдання роботиз класифікації сортів російської пшениці мало на меті встановити характерні зовнішні морфологічні ознаки, на основі яких можна було б виробити головні положення правильної класифікації з метою експорту з Російської імперії різних сортів пшениці.

Протягом 3-х років проводилася робота зі збільшення кількості посівного матеріалу, визначення деяких фізіологічних особливостей та ознак насіння: схожості, ваги (100 зерен), подібності сортів за твердістю і кольором зернівок. З'ясування фізіологічних особливостей надало можливість класифікувати зразки пшениць на декілька типових груп, а саме: М'яку безосту білу, М'яку безосту червону, М'яку остисту білу, М'яку остисту червону, Тверду червону і білу, Черноусики, Черноколоски та Тверду білу бархатну (Дидусь, 1954).

Завдяки плідній праці агрономів-дослідників під керівництвом професора Харківського університету А. Є. Зайкевича було визначено основні положення класифікації ярих зернових і з'ясовано, що сорти ярої пшениці мають низьку стійкість та здатні набувати при зміні кліматичних і ґрунтових умов характерних ознак іншого сорту. Зверталася увага і на властивість стійких сортів спадково передавати вагові якості зерна. Також було визначено економічно вигідні сорти та з'ясовано, що найбільш стійкими є тверді сорти пшениці, тому що під час дослідження було помічено здатність м'яких сортів пшениці набувати властивостей, характерних твердим сортам. Із м'яких сортів відносно стійким виявився сорт Безостої білої, яка характеризувалася кращими спадковими властивостями.

При вивченні російських сортів пшениць А. Є. Зайкевич дійшов висновку, що пшениця здатна зазнавати значних змін під впливом зовнішніх умов. Звідси він робить висновок, що потрібно звернутися до «туземних» сортів пшениці і пошукати серед них відповідний культурний матеріал (Забаринский, 1903).

У 1890 р. в пошуках кращих сортів і засобів збереження вологи, а також підвищення морозостійкості пшениці учений організував широкі польові досліді із пшеницею на Морочанському дослідному полі (Гаркушенко, 1890).

У результаті тривалої поїздки для проведення дослідів над сортами пшениці по всіх губерніях чорноземної смуги професор А. Є. Зайкевич дійшов висновку, що росіяни мають «... прекрасний матеріал для розмноження більш стійких сортів пшениці, ніж перенесені до нас із Заходу іноземні сорти» (Зайкевич, 1891).

У 1891 р. учений виступив як організатор польових досліджень із російськими сортами пшениці, у зв'язку з чим видав брошуру «Об исследовании культуры русских пшениц», у якій розробив єдину методологію польових досліджень (Зайкевич, 1891). Але заплановані А. Є. Зайкевичем досліді були проведені лише частково через недостачу коштів.

Робота дослідних полів ХТСТГ зі з'ясування кращих місцевих сортів польових злакових рослин сприяла розв'язанню нагальних питань сільських господарств краю та розвитку селекційної роботи рослинництва в Україні. А. Є. Зайкевич надавав першочергове значення підйому врожайності зернових культур, особливо пшениці.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, вагомим внеском Анастаса Єгоровича Зайкевича в сільськогосподарську науку вважається те, що він окреслив раціональні шляхи покращення вітчизняних сортів пшениці. Проводилася робота по визначенню фізіологічних особливостей та ознак насіння пшениці: схожості, ваги, подібності сортів за твердістю й кольором зернівок. З'ясування фізіологічних особливостей надало можливість класифікувати зразки пшениці на декілька типових груп. Учений зібрав 420 зразків російської пшениці й організував польові досліді, використовуючи всі ці сорти. А. Є. Зайкевич надавав першочергове значення підйому врожайності зернових культур, а серед них особливо пшениці.

Учений володів винятково широким діапазоном інтересів, дивовижною науковою інтуїцією, заклав основи нових наукових напрямків, програм і концепцій зокрема в галузі рослинництва, які є актуальними й становлять науковий і практичний інтерес сьогодні.

Окрім дослідів у рослинництві до кола наукових пошуків А. Є. Зайкевича входили питання підвищення продуктивності тваринництва, зокрема вівчарства. Не обминул учений і проблеми бджільництва, шовківництва та багатьох інших, що потребували негайного розв'язання, що і є перспективою подальших розвідок.

Список використаних джерел і літератури

1. Вергунов В. А. (2006). Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки. Київ : Аграрна наука. 492 с.
2. Винер В. В. (1922). Сельскохозяйственное опытное дело. (Краткий исторический очерк и обзор программ русских сельскохозяйственных опытных учреждений (1840–1910 гг.): лекции, читанные на курсах по сельскохозяйственному опытному делу при Петровской сельскохозяйственной академии. Москва: Наркомзем «Новая деревня». 108 с.
3. Гаркушенко Г. П. (1890). Морочанское опытное поле. Отчет о работах произведенных в 1888–1889 году. *Отчеты, доклады и журналы. Харьковское Общество Сельского Хозяйства и сельскохозяйственной промышленности.* № 2. 267 с.
4. Дидусь В. И. (1954). Краткий обзор работ по селекции озимой пшеницы за 1911–1953 гг. Сборник научных трудов за 1951 – 1953 гг. Харьков. 150 с.
5. Дмитриев В. (1887). Отчет о работах, произведенных на опытных полях. (Студенковское опытное поле): материалы для решения некоторых вопросов по культуре зерновых хлебов. Харьковское Общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Харьков : Окружный Штаб. 20 с.
6. Дояренко А. Г. (1903). II-ой съезд по сельскохозяйственному опытному делу. *Вестник сельского хозяйства.* № 1. С. 12–15.
7. Забаринский П. (1903). Обзор деятельности опытных полей Харьковского Общества Сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. Харьков : И. М. Варшавчика. 263 с.
8. Зайкевич А. Е. (1891). Об исследовании культуры русских пшениц. Харьков : Тип. А. Н. Гусева. 12 с.
9. Иванов С. З. (1956). Герой труда А. Е. Зайкевич: (к 25-летию со дня смерти). *Земледелие.* № 10. С. 100–105.
10. Недокучаев Н. К. (1929). История сельскохозяйственного опытного дела. *Опытное дело в полеводстве. Теория и практика.* С. 3–41.
11. Чайка Н. Г. (2009). Становлення та розвиток наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.07. Київ. 40 с.

References

1. Verhunov, V. A. (2006). *Narysy istoriyi ahrarnoyi nauky, osvity ta tekhniky [Essays on the history of agricultural science, education and technology]*. Kyiv : Ahrarna nauka [in Ukrainian].

2. Viner, V. V. (1922). *Selskohozyaystvennoe opytnoe delo. (Kratkiy istoricheskiy ocherk i obzor programm russkih selskohozyaystvennykh opyitnykh uchrezhdeniy (1840–1910 gg.) : lektsii, chitannyye na kursah po selskohozyaystvennomu opyitnomu delu pri Petrovskoy selskohozyaystvennoy akademii [Agricultural experimental work. (A brief historical outline and review of the programs of Russian agricultural experimental institutions (1840–1910): lectures given at the courses on agricultural experimental business at the Petrovsky Agricultural Academy]. Moskva : Narkomzem «Novaya derevnya» [in Russian].*
3. Garkushenko, G. P. (1890). Morochanskoe opytnoe pole. Otchet o rabotah proizvedennykh v 1888–1889 godu [Morochany experimental field. Report on the work produced in 1888–1889]. *Otchetyi, doklady i zhurnaly. Harkovskoe Obschestvo Selskogo Hozyaystva i selskohozyaystvennoy promyishlennosti – Reports, reports and magazines. Kharkov Society of Agriculture and Agricultural Industry, 2, 267 [in Ukrainian].*
4. Didus, V. I. (1954). Kratkiy obzor rabot po selektsii ozimoy pshenitsy za 1911–1953 gg. Sbornik nauchnykh trudov za 1951 – 1953 gg. [Brief review of works on selection of winter wheat for 1911–1953. Collection of scientific papers for 1951 – 1953]. Harkov [in Ukrainian].
5. Dmitriev, V. (1887). *Otchet o robotah, proizvedennykh na opyitnykh polyah. (Studenkovskoe opytnoe pole): materialy dlya resheniya nekotorykh voprosov po kulture zernovykh hlebov. Harkovskoe Obschestvo selskogo hozyaystva i selskohozyaystvennoy promyishlennosti [Report on robots produced in experimental fields. (Studenkovskoye experimental field): materials for solving some issues on the culture of cereals. Kharkov Society of Agriculture and Agricultural Industry]. Harkov : Okruzhnyy Shtab [in Ukrainian].*
6. Doyarenko, A. G. (1903). II-oy s'ezd po selskohozyaystvennomu opyitnomu delu [II Congress on Agricultural Experimental Business]. *Vestnik selskogo hozyaystva – Herald of Agriculture, 1, 12–15 [in Ukrainian].*
7. Zabarinskiy, P. (1903). *Obzor deyatel'nosti opyitnykh poley Harkovskogo Obschestva Selskogo hozyaystva i selskohozyaystvennoy promyishlennosti [Overview of the activities of the experimental fields of the Kharkov Society of Agriculture and Agricultural Industry] Harkov : I. M. Varshavchika [in Ukrainian].*
8. Zaykevich, A. E. (1891). *Ob issledovanii kulturyi russkih pshenits [About the study of the culture of Russian wheat]. Harkov : Tip. A. N. Guseva [in Ukrainian].*
9. Ivanov, S. Z. (1956). Geroy truda A. E. Zaykevich: (k 25-letiyu so dnya smerti) [Hero of Labor A. E. Zaikevich: (on the 25th anniversary of his death)]. *Zemledelie – Agriculture, 10, 100–105 [in Ukrainian].*
10. Nedokuchaev, N. K. (1929). Istoriya selskohozyaystvennogo opyitnogo dela [History of agricultural experimental business]. *Opyitnoe delo v polevodstve. Teoriya i praktika – Experienced field work. Theory and practice, 3–41 [in Ukrainian].*
11. Chayka, N. H. (2009). Stanovlennya ta rozvytok naukovykh ustanov pry silskohospodarskykh tovarystvakh Pravoberezhnoyi Ukrayiny (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Formation and development of scientific institutions at agricultural societies of the Right-Bank Ukraine (second half of the 19th - early 20th centuries)] *avtoref. dys. ... kand. ist. nauk : Kyiv [in Ukrainian].*

УДК616.9:616-084

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/86-96

Надія Коцур

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології

n.kozur@ukr.net

ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-4720-2227>

ResearcherID: W - 4065 - 2018

Університет Григорія Сковороди в Переяславі,
(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

**СПЕЦИФІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ІНФЕКЦІЙНИХ ЗАХВОРЮВАНЬ: НАУКОВІ
ЗДОБУТКИ І ВИКЛИКИ СУЧАСНОСТІ**

У статті розкрито наукові здобутки у галузі специфічної профілактики в період найбільш поширених епідемій. Показано значимість специфічної профілактики в сучасних умовах появи нових епідемій та пандемій. Проаналізовано ефективність засобів імунoproфілактики в період війн та вакцин під час пандемії COVID-19.

Актуальність дослідження зумовлена епідеміологічними викликами сучасності, пов'язаними із незадовільним станом імунoproфілактики, пандемією COVID-19, російсько-українською війною та її епідемічними наслідками, санітарно-епідеміологічним благополуччям країни.

Мета полягала у здійсненні цілісного відтворення діяльності учених-лікарів у пошуках засобів специфічної профілактики проти інфекційних хвороб на терені України в другій половині XIX – XX ст. та її значимості в умовах епідеміологічних викликів сучасності.

Проаналізовано внесок у розробці засобів специфічної профілактики в період поширення епідемій в XIX – XX ст. медичних товариств Києва – Товариства київських лікарів та Товариства для боротьби із заразними хворобами. Учені-лікарі ініціювали відкриття Бактеріологічного інституту в Києві як важливого наукового центру в розробці антибактеріальних засобів у подоланні епідемій на терені України. Для ознайомлення із засобами специфічної профілактики інфекційних захворювань українські вчені запозичували закордонний досвід та вдосконалювали його у себе на батьківщині. Встановлено, що вітчизняна протидифтерійна сироватка за своїми профілактичними і лікувальними властивостями мала вищу ефективність, ніж аналогічні закордонні сироватки. Розкрито ефективність імунoproфілактики проти таких інфекційних хвороб, як дифтерія, холера, скарлатина, правець, газова гангрена. З'ясовано епідеміологічні виклики XXI ст., серед яких – пандемія COVID-19, ризики появи таких інфекційних хвороб, як холера, правець, газова гангрена в період ведення російсько-української війни. Проаналізовано засоби специфічної профілактики проти зазначених інфекційних хвороб та ефективність вакцин від час пандемії COVID-19. Показано значимість вакцинації як найбільш ефективного засобу специфічної профілактики проти інфекційних хвороб.

Дослідженням встановлено вагомий внесок у розробці засобів специфічної профілактики в період поширення епідемій медичних товариств Києва. Чільне місце в обґрунтуванні на науковій основі антибактеріальних засобів у подоланні епідемій належало Київському Бактеріологічному інституту. Наукові пошуки вчених інституту були спрямовані на розробку і вдосконалення технології приготування специфічних засобів для проведення профілактики і лікування інфекційних хвороб.

Добровільні асоціації лікарів у формі товариств і до теперішнього часу є теоретичним і практичним фундаментом подальшого розвитку профілактичних технологій з урахуванням старих та появи нових епідемій та пандемій. Існуючі на сьогодні епідеміологічні виклики, пов'язані з пандемією COVID-19 та появою епідемічних наслідків широкомасштабної російсько-української війни.

Ключові слова: специфічна профілактика, сироватка, вакцина, Товариство київських лікарів, Товариство боротьби із заразними хворобами, Бактеріологічний інститут, О. Д. Павловський, дифтерія, холера, газова гангрена, правець, COVID-19.

Nadia Kotsur

Doctor of Historical Sciences,
professor, Head of Department of Medical and Biological Disciplines and Valeology

n.kozur@ukr.net

ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-4720-2227>

ResearcherID: W - 4065 - 2018

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,
(30, Sukhomlynsky str., Pereiaslav, 08401, Ukraine)

SPECIFIC PREVENTION OF INFECTIOUS DISEASES: SCIENTIFIC ACHIEVEMENTS AND MODERN CHALLENGES

This article reveals the achievements in specific prevention techniques during the most common epidemics. Furthermore, it emphasizes the importance of prevention during the emerging new epidemics and pandemics. This article also demonstrates the effectiveness of immunoprophylaxis during wars and vaccines during the COVID-19 pandemic.

The study's relevance is due to modern epidemiological challenges related to the unsatisfactory state of immunoprophylaxis, the COVID-19 pandemic, the Russian-Ukrainian war, its epidemic consequences, and the sanitary and epidemiological well-being of the country.

The aim is to carry out a holistic reproduction of medical scientists' activities that pursue specific means of prevention against infectious diseases in Ukraine in the second half of the XIX - XX centuries and its significance in modern epidemiological challenges.

In this paper, we analyzed the contribution of the Kyiv Medical Societies to the development of specific prevention means during the spread of epidemics in the XIX-XX centuries. In particular, we focused on the activities of the Society of Kyiv Physicians and the Society for the Control of Infectious Diseases. Medical scientists of these societies have initiated the opening of the Bacteriological Institute in Kyiv as an essential research center for developing antibacterial agents in overcoming epidemics in Ukraine. To get acquainted with the means of specific prevention of infectious diseases, Ukrainian scientists adopted experience from their colleagues abroad and further improved it at home. This study discovered that domestic diphtheria serum, in its preventive and curative properties, was more effective than similar foreign sera. Furthermore, the effectiveness of immunoprophylaxis against such infectious diseases as diphtheria, cholera, scarlet fever, tetanus, and gas gangrene was also analyzed.

In the paper, we also underline the epidemiological challenges of the 21st century. That includes the COVID-19 pandemic and the risks of infectious diseases such as cholera, tetanus, and gas gangrene during the Russian-Ukrainian war. We analyze the means of specific prevention against these infectious diseases and the effectiveness of vaccines since the COVID-19 pandemic. In particular, we emphasize the importance of vaccination as the most effective means of specific prevention against infectious diseases.

The study found a significant contribution of Kyiv Medical Societies to the development of specific prevention techniques during the spread of epidemics. A prominent place in the scientific substantiation of antibacterial agents in overcoming epidemics belonged to the Kyiv Bacteriological Institute. The scientific research of the institute's scientists aimed to develop and improve the technology of preparation of specific tools for the prevention and treatment of infectious diseases.

Voluntary associations of doctors in the form of societies are still a theoretical and practical foundation for further development of preventive technologies, considering the old and the emerging new epidemics and pandemics. Current epidemiological challenges relate to the COVID-19 pandemic and the emergence of epidemic consequences of the large-scale Russian-Ukrainian war.

Key words: *specific prophylaxis, serum, vaccine, Society of Kyiv Doctors, Society for the Control of Infectious Diseases, Bacteriological Institute, O. D. Pavlovsky, diphtheria, cholera, gas gangrene, tetanus, COVID-19.*

Постановка проблеми. Упродовж останніх років в Україні спостерігається негативна тенденція щодо епідеміологічної ситуації, що пов'язана з поширенням епідемій та пандемій, незадовільним станом імунпрофілактики, військовими подіями, вимушеною внутрішньою та зовнішньою міграцією населення, негативними тенденціями захисту людей від керованих інфекційних захворювань.

До найпоширеніших епідеміологічних загроз сьогодення слід віднести пандемію COVID-19 та широкомасштабну російсько-українську війну, яка розпочалася 24 лютого 2022 р. Як свідчить історичний досвід минулих століть, війни завжди супроводжувалися поширенням епідемій та пандемій, які забирали життя багатьох людей. У період проведення війни виникає також загроза застосування бактеріологічної зброї. У зв'язку з можливими ризиками погіршення епідеміологічної ситуації виникає необхідність у проведенні екстреної профілактики особливо небезпечних інфекційних хвороб. Адже забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя населення – один із критеріїв національної безпеки країни.

Ураховуючи вищезазначене, сьогодні назріла потреба звернутися до досвіду з профілактики і подолання інфекційних хвороб наприкінці XIX – початку XX ст., коли були поширені епідемії та війни. І саме, завдячуючи науковим пошукам і розробці вченими-лікарями бактеріологічних препаратів та їх застосуванні, вдалося подолати низку таких інфекційних хвороб, як натуральна віспа, чума, дифтерія, черевний та висипний тифи, холера. Їх наукові розробки і до теперішнього часу слугують теоретичним і практичним фундаментом подальшого розвитку специфічної профілактики із урахуванням появи нових інфекційних хвороб. Особливо це має вагоме значення в попередженні COVID-19 та ризиків повернення старих інфекційних хвороб у період ведення та після російсько-української війни. Як свідчать статистичні дані ВООЗ, завдяки специфічній профілактиці, кількість випадків захворювання і смертності від COVID-19 в світі неухильно знижується. І як наголошують науковці в галузі імунпрофілактики, вакцини залишаються високоефективними проти коронавірусу, не дивлячись на появу нових штамів вірусу.

Таким чином, узагальнення та висвітлення наукових здобутків учених-бактеріологів, епідеміологів у подоланні і профілактиці епідемій та пандемій заслуговує на відтворення як в історичних дослідженнях, так і сучасній профілактичній медицині та лікарській практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній історіографії з'явилася низка наукових публікацій, в яких висвітлюється діяльність учених-лікарів, які формували наукові-теоретичні та практичні основи епідеміології та бактеріології. У монографії С. П. Рудої «Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)» розкрито науково-практичні результати учених бактеріологів та мікробіологів у профілактиці інфекційних захворювань. Особливу увагу авторка приділила внеску учених-лікарів – членів медичних товариств (Київського, Харківського та Одеського) в розробці засобів специфічної профілактики холери, дифтерії, тифів, скарлатини, сибірської виразки (Руда, 2000).

Основні напрями санітарно-протиепідемічної діяльності Товариства київських лікарів розкриті в публікаціях В. В. Загороднього, В. Т. Нековаля та О. М. Ціборовського (Завгородній, Нековаль, 2010; Ціборовський, 2010). Про заснування та діяльність Товариства боротьби із заразними хворобами в пошуках засобів специфічної профілактики найбільш поширених інфекційних захворювань зазначається в публікації С. С. Дяченка (Дяченко, 1976).

Внесок членів медичних товариств Києва, Харкова, Одеси в розробці засобів специфічної профілактики інфекційних захворювань проаналізовано в монографічному дослідженні Н. І. Коцур «Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-і рр. XX ст.)». (Коцур, 2011). Санітарно-протиепідемічна діяльність військових лікарів, професорів – членів наукових медичних товариств Києва

висвітлюється у науковій розвідці М. П. Бойчака. Дослідник особливу увагу приділив розробці низки питань епідеміології та санітарного стану військ, наданню практичної допомоги лікарським закладам у профілактиці епідемій під час війн (Бойчак, 2005). Особливо це питання актуальне в теперішній час військових подій в Україні. Адже під час війни зростає ризик передачі інфекційних захворювань. І причинами цього є, насамперед, перебування в укриттях, проживання в спільних приміщеннях, тісний контакт між людьми, відсутність належних санітарних умов та доступу до якісних медичних послуг, неможливість проведення планових щеплень.

Сучасні дослідники в галузі імунопрофілактики (К. Васютіна, В. І. Дмитрук, Г. О. Заславська, В. Маврутенков, Г. О. Ревенко, К. О. Булавина та ін.) зазначають, що проведення щеплень сьогодні є вкрай важливим заходом профілактики найбільш поширених інфекційних захворювань (Васютіна, 2016; Дмитрук, Заславська, 2017; Маврутенко, Ревенко, 2016; Булавина, 2021). Зокрема тих, що включені до Національного календаря щеплень (гемофільної інфекції, гепатиту В, туберкульозу, коклюшу, дифтерії, правця, поліомієліту, кору, паротиту і краснухи), (Про внесення змін до Календаря профілактичних щеплень в Україні). На проведенні щеплень проти сучасних інфекційних хвороб, зокрема таких як COVID-19, наголошують науковці у галузі епідеміології.

Водночас історіографічний аналіз показує важливість і необхідність подальших досліджень, присвячених питанню розробки, впровадженню та ефективності специфічних бактеріологічних засобів у боротьбі з епідеміями в другій половині XIX – початку XXI ст., особистісного виміру наукових здобутків у галузі епідеміології та бактеріології вітчизняної науки на тлі викликів часу.

Мета статті: здійснити цілісне відтворення діяльності учених-бактеріологів та епідеміологів у пошуках засобів специфічної профілактики проти інфекційних хвороб на терені України в другій половині XIX – XX ст. та показати її вагомість в умовах епідеміологічних викликів XXI ст. Відповідно до мети поставлено наступні завдання: з'ясувати об'єктивні та суб'єктивні фактори, які впливали на зміст, обсяг та специфіку науко-пошукової роботи засобів специфічної профілактики інфекційних захворювань; розкрити значимість специфічної профілактики в попередженні поширення сучасних інфекційних хвороб.

Виклад основного матеріалу. Друга половина XIX ст. увійшла в історію медицини як ера медичної бактеріології і епідеміології. Саме в цей період великих масштабів набуло поширення епідемій холери, дифтерії, чуми, черевного тифу, дизентерії. Зокрема, в Києві спостерігалось 13 епідемій азіатської холери, смертність серед яких складала 48 %. У зв'язку з цим для попередження епідемій були створені добровільні громадські об'єднання – медичні товариства (Товариство київських лікарів та Товариство боротьби із заразними хворобами). Їх членами були провідні вчені в галузі бактеріології, епідеміології, мікробіології - професори Київського університету св. Володимира. На засіданнях медичних товариств розглядалися питання бактеріології та епідеміології інфекційних захворювань, причини їх поширення та заходи з ліквідації та профілактики (Дяченко, 1976).

Особливо вагому профілактичну і протиепідемічну роботу проводило Товариство боротьби із заразними хворобами, відкриття якого відбулося 14 квітня 1895 р. Перед Товариством стояли такі завдання: створення Бактеріологічного інституту для розробки бактеріологічних засобів специфічної профілактики проти небезпечних інфекційних хвороб; відкриття медичних закладів для лікування інфекційних хвороб; організація санітарних загонів, прищепних станцій, постачання лікувальних закладів протибактеріальними засобами; санітарно-освітня робота серед населення щодо причин, способів лікування і профілактики заразних хвороб шляхом організації публічних читань, відкриття курсів для підготовки санітарного персоналу, видання і поширення популярних брошур і книг відповідного змісту (Коцур, 2010).

Професор О. Д. Павловський став одним із засновників Товариства боротьби з заразними хворобами та ініціатором відкриття Київського бактеріологічного інституту (1896) (Дяченко, 1976).

Слід підкреслити, що більшість провідних учених у галузі епідеміології, мікробіології та бактеріології Київського університету св. Володимира були членами обох товариств. Саме тому деякі питання бактеріології і епідеміології обговорювалися на засіданнях Товариства київських лікарів. Зокрема, на черговому засіданні товариства 18. II. 1895 р. лікар Е. Л. Скловський виступив з доповіддю на тему: «Про значення бактеріологічного дослідження для етіології і профілактики дифтерії», в якій повідомляв про епідемічну ситуацію дифтерії та про своєчасну постановку діагнозу завдяки бактеріологічному обстеженню (Труды Общества Киевских врачей с приложениями протоколов за 1895 г., с. 56-59). На засіданні Товариства київських лікарів 15 квітня 1895 р. лікар Д. В. Сахновський зробив повідомлення про ефективність лікування хворих на дифтерію шляхом введення протидифтерійної сироватки в Київській губернії. (Труды Общества Киевских врачей с приложениями протоколов за 1895 г., с. 41-42). Професор О. Д. Павловський виступив із доповіддю на тему: «Результати, отримані в Києві при лікуванні дифтерійною кров'яною сироваткою», в якій підкреслив високу ефективність протидифтерійної сироватки в лікуванні хворих, що становила 85 %, та наголосив на своєчасності її введення від початку хвороби (Труды Общества Киевских врачей с приложениями протоколов за 1895 г., с. 43-44).

Про вагомий результат специфічної профілактики дифтерії зазначав голова Товариства київських лікарів, професор Ф. А. Леш. Підводячи підсумки роботи Товариства київських лікарів за 55 років існування в галузях гігієни, санітарії, епідеміології та бактеріології, Ф. А. Леш відмітив вагомий внесок у специфічній профілактиці та лікуванні дифтерії Київського Бактеріологічного інституту (Отчет о торжественном годовичном заседании Общества Киевских врачей 28 октября 1895 г., с. 1-8).

Для ознайомлення із засобами специфічної профілактики інфекційних захворювань українські вчені переймали закордонний досвід. Зокрема, Товариство боротьби із заразними хворобами відрядило професора О. Д. Павловського, який на той час очолював кафедру хірургічної патології і терапії медичного факультету Київського університету, в Париж і Берлін. Перебуваючи за кордоном, учений не лише ознайомився з технологією приготування протидифтерійної сироватки, але й удосконалив її лікувальні властивості. Отримана ним вітчизняна протидифтерійна сироватка за своєю лікувальною і профілактичною ефективністю перевищувала існуючі на той час зарубіжні сироватки Берінга, Ру та Буйвіда. Зокрема, протидифтерійна сироватка виготовлялася Бактеріологічним Інститутом в Києві з 300 антитоксичними одиницями, в той як бактеріологічні інститути Парижа та Берліна випускали сироватку з 50-75 антитоксичними одиницями (Павловський, 1896).

Таким чином, відкриття Бактеріологічного інституту в Києві як важливого наукового центру в розробці засобів специфічної профілактики в подоланні епідемій на терені України, сприяло зниженню рівня захворюваності і смертності дифтерії шляхом застосування протидифтерійної сироватки.

Про ефективність застосування протидифтерійної сироватки свідчить сучасний стан захворюваності на дифтерію. Упродовж останніх десяти років в Україні спостерігаються щорічно спорадичні випадки дифтерії. Зокрема, в 2010-2019 рр. зареєстровано 56 хворих на дифтерію, із них 12 дітей та 44 дорослих. Смертельних випадків не зафіксовано. Станом на 29 жовтня 2019 р. відмічено 20 випадків дифтерії, серед яких п'ять підтверджених лабораторно. Всім хворим з лікувальною та контактним з профілактичною метою вводилася протидифтерійна сироватка, що дало можливість попередити епідемію дифтерії в Україні (Захворюваність на дифтерію в Україні в 2010-2019 роках. Центр громадського здоров'я МОЗ України).

Водночас, незважаючи на наявні засоби специфічної профілактики дифтерії, існує ризик її поширення. Як зазначає Катерина Булавінова, медичний експерт Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ), в Україні така ситуація пов'язана з низьким рівнем вакцинації. Так, за даними Центру громадського здоров'я, за дев'ять місяців 2019 року вакцинованими від дифтерії було лише 59 % дітей до року та 52 % дорослих. Зазначена ситуація із станом вакцинопрофілактики дифтерії може спричинити її спалах. Підтвердженням цього є відмова на початку 90-х рр. ХХ ст.

від вакцинації в Україні, що спричинила епідемію дифтерії. Статистичні відомості МОЗ України свідчать, що захворіло в цей період 20 тис. людей, серед яких 700 зі смертельним випадком (Куришкова, 2020).

Бактеріологічний інститут в Києві був також місцем розробки протихолерної та протичеревно-тифозної сироваток. Під керівництвом професора О. Д. Павловського для імунізації людини застосовувалося підшкірне введення кров'яної сироватки тварин, заздалегідь щеплених проти холери, або здобутої з неї антитоксину. Про ефективність протихолерної сироватки свідчить її застосування в 1895 р. в Німеччині та Японії (Руда, 2000, с. 142; Коцур, 2011, с. 303).

Незважаючи на вагомі успіхи в профілактиці холери, в теперішній час вона залишається глобальною загрозою для санітарного благополуччя України. Упродовж останніх років відмічаються випадки холери, що пов'язано з постійним зростанням її серед населення, яке проживає в антисанітарних умовах. Існує загроза виникнення епідемії холери також під час широкомасштабної російсько-української війни та використання її збудника в якості бактеріологічної зброї.

Слід нагадати, що в світі відомо шість пандемій холери, які забрали життя мільйонів людей на всіх континентах. Значні епідемії холери з високою смертністю спостерігалися в ХІХ ст. в багатьох регіонах Російської імперії. Сьома пандемія почалася в 1961 р. в Південній Азії та поширилася на Африку (1971) і на Америку (1991). Під час сьомої пандемії холери було охоплено 117 країн світу. В період з 1965 до 1989 рр. в СРСР було зафіксовано 10 733 випадків холери. Останній спалах холери в Україні спостерігався в 2011 році в м. Маріуполь Донецької області. За період спалаху зареєстровано 33 випадки захворювання на холеру та 24 випадки вібріоносійства. Цей спалах був викликаний токсигенними штамми вібріонів, занесеними з іншої країни. Дві третини хворих несвоєчасно звертались за допомогою, що значно ускладнювало санітарно-протиепідемічні заходи з ліквідації спалаху. Холера в Маріуполі набула затяжного характеру, і спалах тривав майже три місяці (Епідемічна ситуація з холери в Україні). Сьогодні існує загроза холери в Маріуполі у зв'язку з антисанітарними умовами міста і зруйнованими системами водопостачання та водовідведення під час російсько-української війни.

За рекомендаціями ВООЗ в районах, де холера є ендемічним захворюванням, а також у районах, де існує небезпека виникнення спалахів хвороби, необхідно проводити імунізацію. Водночас вакцини дають короткочасний захист на період упровадження санітарно-технічних заходів щодо поліпшення якості води та рівня санітарії. Як зазначають епідеміологи, з метою попередження занесення інфекції з ендемічних вогнищ слід дотримуватися таких санітарно-гігієнічних заходів: знезараження води, миття рук, термічна обробка їжі, знезараження місць загального користування та протиепідемічних (раннє виявлення, ізоляція, лікування хворих та вібріононосіїв) заходів.

Таким чином, засоби специфічної профілактики холери (сироватки, вакцини), розроблені вченими – лікарями Бактеріологічного інституту в Києві наприкінці ХІХ ст., і до теперішнього часу залишаються ефективними в лікуванні і попередженні цієї небезпечної інфекційної хвороби.

Наукові дослідження у різних напрямках епідеміології і мікробіології, які проводилися українськими вченими наприкінці ХІХ ст., сприяли розробці технології одержання сироватки проти стрептококової інфекції та правця, створенню препаратів для лікування риносклероми, туберкульозу, газової гангрени тощо. Зокрема, під час першої світової війни професор О. Д. Павловський займався дослідженням газової гангрени, присвятивши цьому питанню ґрунтовну працю «Газова гангрена. Газова флегмона і бронзова рожа. Етіологія і клініка» (1917). Вчений проаналізував причини поширення та наслідки цієї небезпечної хвороби. Серед інфекційних хвороб, які були поширені в період війни, вчений вказував на газову гангрену як одну з найжахливіших інфекцій. А видатний учений-хірург М. І. Пирогов, спостерігаючи її під час Кримської війни (1854-1855 рр.), відзначав високу смертність у гангренозних відділеннях Севастополя (Павловський, 1914).

Зроблений О. Д. Павловським висновок щодо газової гангрени слід віднести й до низки інших небезпечних заразних хвороб: «Майбутнє у лікуванні газової гангрени належить вакцинотерапії, серотерапії та хемотерапії. До вироблення останніх і повинні бути спрямовані в цей час всі зусилля експериментальної медицини» (Павловський, 1917, с. 118).

Слід зазначити, що ризик поширення газової гангрени зростає в теперішній час ведення російсько-української війни. Як різновид ранової інфекції, газова гангрена відноситься до найбільш тяжких ускладнень бойової травми (поранень), відморожень, опіків, синдрому здавлення. Лікарі-хірурги зазначають, що всі рани, отримані на полі бою, вважаються сильно забрудненими бактеріями, більшість із яких стануть інфікованими у випадку несвоєчасного лікування.

Аналізуючи літературні джерела слід відзначити, що під час Першої світової війни анаеробна інфекція виникала у 2-15 %, а під час Другої світової війни – у 0,5-2 % поранених. Під час воєнних конфліктів другої половини ХХ ст. вдалося знизити рівень цього інфекційного ускладнення за рахунок поєднання первинної хірургічної обробки (ПХО) з уведенням антибіотиків. Під час воєнного конфлікту на сході України на початку ХХІ ст. результати лікування цієї інфекції дещо погіршились унаслідок появи резистентних до антибіотиків штамів мікроорганізмів. (Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги при анаеробній кластридальній інфекції (газовій гангрені).

Отже, наукові пошуки учених медичних товариств Києва сприяли розробці специфічних засобів профілактики проти таких інфекційних хвороб як дифтерія, скарлатина, правець, риносклерома, теоретичному обґрунтуванню етіології такої небезпечної хвороби як газова гангрена.

У період воєнного стану надзвичайно актуальними є питання специфічної профілактики правця як серед військовослужбовців, так і серед цивільного населення. Особливо високий ризик праця через травми під час війни. У зв'язку з цим лікарі рекомендують проводити екстрену профілактику правця у таких випадках: травмах із порушенням цілісності шкіри та слизових оболонок, відмороженнях й опіках різних ступенів, гангрені, абсцесах, укусах тварин тощо. Екстрена профілактика правця передбачає також такі заходи: первинна хірургічна обробка рани та імунопрофілактика шляхом застосування вакцини (АДП-М анатоксин), протиправцевої сироватки та протиправцевого людського імуноглобуліну. Дорослим людям слід через кожні 10 років робити щеплення проти дифтерії і правця.

До епідеміологічних викликів сучасності слід віднести пандемію COVID-19, яка була зареєстрована ВОЗ в світі 11 березня 2020 р. Станом на 19 березня 2020 р. понад 225 000 випадків захворювання на COVID-19 були зафіксовані в 160 країнах і територіях, що призвело до понад 9200 смертельних випадків. Пандемія COVID-19 в Україні вперше була зареєстрована 3 березня 2020 року в Чернівцях. А вже станом на початок листопада 2021 року в Україні налічувалося 2 979 086 хворих, із них померлих – 69447. Серед хворих на коронавірусну інфекцію – близько 91 % не вакцинованих осіб. У вакцинованих осіб перебіг хвороби протікав в легкій формі (В Україні оновили COVID-статистику, 2021).

Науковцями в галузі епідеміології та імунології встановлено, що найбільш ефективним засобом запобігання від COVID-19 є ізоляція хворих і контактних та вакцинація.

Сьогодні в Україні для специфічної профілактики використовують вакцини знаних у світі розробників і виробників. Про їх ефективність свідчать такі дані:

AstraZeneca (Covishield, SKBio) індійського, корейського та італійського виробництва – векторна вакцина, яку розробив Оксфордський університет та британсько-шведська компанія AstraZeneca. 25 березня 2021 року компанія AstraZeneca повідомила про ефективність вакцини, яка становить 76 % щодо симптомів COVID-19; 100 % щодо тяжких або критичних випадків та госпіталізації; 85 % щодо симптомів в осіб віком 65 років і старше (Вакцина AstraZeneca проти COVID-19).

CoronaVac/Sinovac Biotech – інактивована вакцина, розроблена китайським фармацевтичним підприємством Sinovac Biotech. Її застосовують у 42 країнах світу. Згідно з

результатами чилійського дослідження, яке проводилося в лютому-квітні 2021 року та опублікованому в журналі «The New England Journal of Medicine», ефективність CoronaVac/Sinovac становить 65,9 % у запобіганні захворюванню на COVID-19 (штами «Альфа» та «Гамма»), 87,5 % у попередженні госпіталізації та 86,3 % у запобіганні смерті від COVID-19. Вакцина також свою ефективність у запобіганні госпіталізацій та смертей через ускладнення захворювання, викликаного штамом Delta. Повний курс вакцинації продемонстрував ефективність у 59 % проти симптоматичного захворювання на COVID-19, 70,2 % проти середньої форми тяжкості та 100 % проти важких випадків (Усе про вакцини від COVID-19 в Україні: CoronaVac/Sinovac).

Comirnaty/Pfizer-BioNTech – РНК-вакцина, розроблена німецькою біотехнологічною компанією BioNTech спільно з американським фармакологічним концерном Pfizer. Схвалена ВООЗ для екстреного використання. Її ефективність – 95 %. (Усе про вакцини від COVID-19 в Україні: Comirnaty від Pfizer-BioNTech). Результати британського дослідження, опубліковані в науковому журналі «The New England Journal of Medicine» в серпні 2021 року, свідчать про її ефективність 93,7 % проти симптоматичного захворювання, викликаного штамом «Альфа» та 88 % для штаму «Дельта» (Усе про вакцини від COVID-19 в Україні: Comirnaty від Pfizer-BioNTech).

Moderna – РНК-вакцина, розроблена американською фармацевтичною компанією Moderna. Згідно досліджень канадських учених, ефективність Moderna проти штаму «Дельта», вперше виявленого в Індії, становить 72 %. Це найвищий показник з-поміж інших вакцин, що брали участь у дослідженні, зокрема вакцин Pfizer та Oxford/AstraZeneca. Аналіз останніх досліджень свідчить, що Moderna захищала від наявних штамів COVID-19 з ефективністю майже 95 %. (Модерна. Усе, що треба знати про вакцину, якою масово щеплять українців).

За розрахунками ВООЗ, схвалені вакцини забезпечують також певний захист і від нових штамів вірусу, зокрема штамів «Дельта» та «Омікрон». Науковцями в галузі імунології та епідеміології встановлено, що імунітет після щеплення від COVID-19 зберігається пів року.

3 листопада 2021 р. Всесвітня організація охорони здоров'я схвалила нову вакцину проти COVID-19 – індійський препарат *Covaxin*. Ефективність нової вакцини оцінюють у 78 %, препарат використовується для усіх вікових груп старших за 18 років. Це вже восьмий імунний засіб, який дозволено ВООЗ для екстреного застосування.

Про ефективність вакцинації від COVID-19 свідчать наукові дослідження учених німецького інституту Роберта Коха (Голова інституту Роберта Коха заявив про значно менші ризики захворіти на коронавірус у тих, хто вакцинувався). Також ці факти підтверджуються статистикою захворюваності і смертності людей від COVID-19. Науково обґрунтовано, що імунітет після вакцинації більш стійкіший і триваліший, ніж після інфекційний, тобто сформований після хвороби.

За даними науковців, прогноз подальшого поширення пандемії COVID-19 є оптимістичним. Вчені прогнозують, що пандемія може завершитися в низці країн в 2022 році. Вона перейде у форму сезонної хвороби. Про це «Reuters» на підставі понад десяти інтерв'ю з медиками та вченими. Водночас окремі науковці повідомляють, що SARS-CoV-2 залишається непередбачуваним вірусом, який постійно мутує і поширюється серед не вакцинованого населення.

За прогнозами гарвардського епідеміолога Марка Ліпсітча, перехід від пандемії до стану ендемічного захворювання відрізнятиметься в кожній країні, залежно від рівня імунітету серед населення та наявності вакцин. Інші його колеги висловлюються про те, що з часом COVID-19 може стати просто сезонною хворобою, яка вже не буде такою загрозливою для населення. Також експерти вважають, що першими від пандемії оговтаються країни, де поєднуються високий рівень вакцинації та рівень природного імунітету серед людей, які перехворіли на COVID-19.

Згідно зі звітом ВООЗ, впродовж останніх місяців спостерігається зниження кількості захворювань і смертей від COVID-19 в більшості регіонів світу, але це не стосується країн з низьким рівнем вакцинації.

Таким чином, найбільш ефективним засобом специфічної профілактики COVID-19 є вакцинація. В Україні використовуються вакцини різних виробників світу. Їх застосування знижує ризик захворювання коронавірусною інфекцією та зменшує тяжкий перебіг захворювання у вакцинованих осіб.

Висновки. Вагомий внесок у розробці засобів специфічної профілактики та подоланні низки епідемій відіграли медичні товариства – Товариство київських лікарів та Товариство боротьби із заразними хворобами. Особливо чільне місце в обґрунтуванні на науковій основі антибактеріальних засобів у подоланні епідемій належало Київському Бактеріологічному інституту, який став своєрідним науково-дослідним центром специфічної профілактики низки інфекційних захворювань. Наукові пошуки вчених інституту були спрямовані на розробку і вдосконалення технології приготування специфічних засобів для проведення профілактики і лікування таких інфекційних хвороб, як дифтерія, холера, скарлатина, правець, газова гангрена. Під безпосереднім керівництвом професора О. Д. Павловського розроблена і вперше в Україні застосована протидифтерійна сироватка, яка показала високу профілактичну та лікувальну ефективність.

Про ефективність специфічної профілактики інфекційних хвороб переконливо свідчить історичний досвід в подоланні епідемій та пандемій світового масштабу, таких як натуральна віспа, чума, холера, дифтерія, поліомієліт та ін.

Ураховуючи сучасний стан специфічної профілактики в Україні, слід зазначити, що добровільні асоціації лікарів у формі товариств, які були створені в минулих століттях, і до теперішнього часу є теоретичним і практичним фундаментом подальшого розвитку профілактичних технологій з урахуванням старих та появи нових епідемій та пандемій. Прикладом цього є інфекційні хвороби, які набувають масового поширення в Україні внаслідок недостатнього рівня імунопрофілактики. Існуючі на сьогодні епідеміологічні виклики пов'язані також із пандемією COVID-19 та появою епідемічних наслідків широкомасштабної російсько-української війни. Водночас вакцинація – єдиний ефективний засіб специфічної профілактики проти всіх інфекційних хвороб, в тому числі і при коронавірусній хворобі.

Перспективи подальших досліджень спрямовані на проведенні аналізу інфекційної захворюваності в період ведення російсько-української війни та її епідемічних наслідків із урахуванням стану специфічної профілактики.

Список використаних джерел і літератури

1. Бойчак М. П. (2005). *История Киевского военного госпиталя*. Киевский госпиталь – учебная база медицинского факультета св. Владимира и Киевского медицинского института. Киев: Пресса Украины, 752 с.
2. Булавінова К. О. (2021). *Обґрунтування удосконаленої системи управління імунізацією населення*: дис... на здобуття наук. ступ. доктора філософії: 22 – охорона здоров'я, 222-медицина. Івано-Франківськ, 216 с.
3. *Голова інституту Роберта Коха заявив про значно менші ризики захворіти на коронавірус у тих, хто вакцинувався*. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/777425.html> (Дата звернення 24.05.2022).
4. Вакцина AstraZeneca проти COVID-19. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вакцина_AstraZeneca_проти_COVID-19
5. Васютина К. (2016). Вакцинація в Україні: вихід із третьої кризи. *Участковий врач*. № 10. С. 22-23.
6. *В Україні оновили COVID-статистику*. URL: <https://ua.health/country/koronavirus-v-ukrajini-statistika-zarazhen-covid-19-v-ukrajini-na-17-listopada-2021-novini-kiyeva-11612026.html>
7. Дмитрук В. І., Заславська Г. О. (2017). Імунопрофілактика інфекційних захворювань у дітей: досягнення та проблеми. *Антивакцинальний рух як фактор перешкоди в протикуведенні імунізації населення. Актуальна інфектологія*. Вип. 5(4): 166-171. doi: 10.22141/2312-413x.5.4.2017.115728
8. Дяченко С. С. (1976). До заснуванні в Києві «Общества для борьбы с заразными болезнями». *Мікробіологічний журнал*. Т.38. Вип.6. С.786-791
9. Загородній В. В., Нековаль В. Т. (2010). Наукова і практична діяльність Товариства київських лікарів. *Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів (до 170-річчя Товариства київських лікарів)*: матеріали конф. Київ. С. 9–21.
10. *Захворюваність на дифтерію в Україні в 2010-2019 роках*. Центр громадського здоров'я МОЗ України. URL: <https://phc.org.ua/news/zakhvoryuvanist-na-difteriyu-v-ukraini-u-2010-2019-rokakh> (Дата звернення 12.04.2022).
11. *Епідемічна ситуація з холери в Україні*. URL: Вставити: <https://uozter.gov.ua/ua/pages/304>. (Дата звернення 18.05.04.2022).
12. *Ефективність різних вакцин проти коронавірусу*. URL: https://bit.ly/vaccines_Delta (Дата звернення 24.05.2022).
13. Коцур Н. І. (2010). Внесок учених – членів Товариства київських лікарів у подоланні епідемій (друга половина XIX – початок XX ст. *Історія науки і біографістика*. Вип. 4. URL: http://www.nbu.gov.ua/E-Journals/ISB/2010-3/20_kotsur.pdf (Дата звернення 12.04.2022).

14. Коцур Н. І. (2011). *Становлення і розвиток гігієнічної науки в Україні: шлях крізь епохи і соціальні потрясіння (друга половина XIX – 20-і рр. XX століття)*: монографія Корсунь-Шевченківський, 726 с.
15. Куришкова Д. *Дифтерія в Україні: що робити і чи варто панікувати*. URL: (Дата звернення 12.05.2022).
16. Модерна. Усе, що треба знати про вакцину, якою масово щеплять українців. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-57971820>. (Дата звернення 12.02.2022).
17. Маврутенков В. В., Ревенко Г. О. (2016). Вакцинопрофілактика: досягнення, проблеми і перспективи розвитку. *Медичні перспективи*. Т. 21. № 3. С. 56-60.
18. (1904). Отчет о деятельности Общества для борьбы с заразными болезнями в г. Киеве за 1903 г. Год восьмой. Киев. С. 172.
19. (1895). Отчет о торжественном годичном заседании Общества Киевских врачей 28 октября 1895 г. Киев. С. 1-8.
20. Павловский А. Д. (1914). Гнойные хирургические заразные заболевания при огнестрельных ранениях и их этиология. *Русская медицина*. № 6-50. С. 1083-1088; 1107-1111; 1136-1139; 1167-1168; 1177-1178.
21. Павловский А. Д. (1917). Газовая Гангрена. Газовая Флегмона и Бронзовая Рожа. Этиология и клиника. Киев, 120 с.
22. Павловский А. Д. (1896). О приготовлении противодифтерийной сыворотки в Киеве и о способах ее применения. *Труды Общества Киевских врачей с приложениями протоколов*. Киев. 27 с.
23. Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги при анаеробній клостридіальній інфекції (газовій гангрені). Наказ МОЗ України від 27 липня 2016 року № 777. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/MOZ26292?an=1>
24. (1895). Протокол очередного заседания Киевских врачей 15 апреля 1895 г. *Труды Общества Киевских врачей с приложениями протоколов*. 18. III. – 15. IV – 29. IV. Т. 1, вып. 3. С. 41-44.
25. Руда С. П. (2000). *Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.)*: монографія. Київ: ІВЦ Держкомстату України, 262 с.
26. (1895). Труды Общества Киевских врачей с приложениями протоколов за 1895 г. Киев. С. 56-59.
27. *Усе про вакцини від COVID-19 в Україні: CoronaVac/Sinovac*. URL: <https://moz.gov.ua/article/news/use-pro-vakcini-vid-covid-19-v-ukraini-coronavacsinovac> (Дата звернення 24.05.2022).
28. *Усе про вакцини від COVID-19 в Україні: Comirnaty від Pfizer-BioNTech*. URL: https://bit.ly/Comirnaty_wild (Дата звернення 24.05.2022).
29. Ціборовський О. М. (2010). Заснування Товариства київських лікарів та його внесок у розвиток медицини і охорони здоров'я (до 170-річчя Товариства київських лікарів. *Історія утворення і становлення Товариства Київських лікарів (до 170-річчя Товариства київських лікарів)*: матеріали конф. Київ. С. 87-92.

References

1. Boychak, M. P. (2005). *Istoriya Kievskogo voennogo gospiytalya [History of the Kyiv military hospital]. Kievskiy gospiytal – uchebnaya baza meditsinskogo fakulteta sv. Vladimira i Kievskogo meditsinskogo instituta [Kyiv Hospital - the training base of the medical faculty of St. Vladimir and Kyiv Medical Institute]*. Kyiv: Pressa Ukrainyi [in Ukrainian].
2. Bulavinova, K. O. (2021). *Obhruntuvannia udoskonalenoї systemy upravlinnia imunizatsiieiu naseleння [Substantiation of the improved management system of immunization of the population]. Doctor's thesis. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian]*.
3. Holova instytutu Roberta Kokha zaiavyv pro znachno menshi ryzyky zakhvority na koronavirus u tykh, khto vaksynuvavsia [The head of the Robert Koch Institute, declaring a significantly lower risk of falling ill with coronavirus in those who have been vaccinated] *interfax.com.ua*. Retrieved from: (<https://ua.interfax.com.ua/news/general/777425.html>) [in Ukrainian].
4. Vaksyna AstraZeneca proty COVID-19 [AstraZeneca vaccine against COVID-19]. *uk.wikipedia.org*. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вакцина_AstraZeneca_проти_COVID-19 [in Ukrainian].
5. Vasiutina, K. (2016). Vaksynatsiia v Ukraini: vykhid iz tretoi kryzy. [Vaccination in Ukraine: exit from the third crisis]. *Uchastkovyi vrach – Localdoctor*; 10, 22-23 [in Ukrainian].
6. V Ukraini onovyly COVID-statystyku [COVID statistics updated in Ukraine] *country/koronavirus-v-ukrajini-statistika-zarazhen-covid-19-v-ukrajini*. Retrieved from: <https://www.unian.ua/health/country/koronavirus-v-ukrajini-statistika-zarazhen-covid-19-v-ukrajini-na-17-listopada-2021-novini-kiyeva-1612026.html> [in Ukrainian].
7. Dmytruk, V. I., Zaslavska, H. O. (2017). Imunoprofilaktyka infektsiinykh zakhvoriuvan u ditei: dosiahnennia ta problemy. Antyvaksynalni rukh yak faktor pereshkody v protykuvedenni imunizatsii naseleння [Immunoprophylaxis of infectious diseases in children: reach and problems. Anti-vaccination as a factor of change in anti-vaccination immunization of the population]. *Aktualnaia ynfektolohiya – Actual infectology*, 5(4), 166-171. doi: 10.22141/2312-413x.5.4.2017.115728 [in Ukrainian].
8. Diachenko, S. S. (1976). Do zasnuvanni v Kyievi «Obshchestva dlia borotby s zaraznymy bolezniamy». [Before being founded in Kiev «Society for the fight against infectious diseases»]. *Mikrobiolohichnyi zhurnal – Microbiological journal*, 6(38), 786-791 [in Ukrainian].
9. Zahorodnii, V. V. & Nekoal, V. T. (2010). Naukova i praktychna diialnist Tovarystva kyivskykh likariv [Science and practical activity of the Association of Kiev doctors]. *Istoriia utvorennia i stanovlennia Tovarystva Kyivskykh likariv (do 170-richnytsi Tovarystva kyivskykh likariv) - History of establishment and formation of the Association of Kiev doctors (until 170 years of the Association of Kiev doctors)*: materialy konf. Kyiv, pp.9-21 [in Ukrainian].

10. Zakhvoriuvanist na dyfteriiu v Ukraini v 2010-2019 rokakh [Illness for diphtheria in Ukraine in 2010-2019]. Tsentr hromadskoho zdorov'ia MOZ Ukrainy [Community Health Center of the Ministry of Health of Ukraine]. phc.org.ua/news/zakhvoryuvanist-na-difteriyu-v-ukraini-u-2010-2019-rokakh. Retrieved from: <https://phc.org.ua/news/zakhvoryuvanist-na-difteriyu-v-ukraini-u-2010-2019-rokakh> [in Ukrainian].
11. Epidemichna sytuatsiia z kholery v Ukraini [Epidemic situation with cholera in Ukraine]. uozer.gov.ua/ua/pages/304. Retrieved from: <https://uozer.gov.ua/ua/pages/304> [in Ukrainian].
12. Efektyvnist riznykh vaksyn proty koronavirusu [Efficacy of different vaccines against coronavirus]. bit.ly/vaccines_Delta. Retrieved from: https://bit.ly/vaccines_Delta [in Ukrainian].
13. Kotsur, N. I. (2010). Vnesok uchenykh – chleniv Tovarystva kyivskykh likariv u podolanni epidemii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [The contribution of scientists – members of the Society of Kyiv Doctors in overcoming epidemics (second half of the XIX - early XX centuries)]. *Istoriia nauky i biografiya - History of science and biography*, 4. Retrieved from: http://www.nbu.gov.ua/E-Journals/ISB/2010-3/20_kotsur.pdf [in Ukrainian].
14. Kotsur, N. I. (2011). Stanovlennia i rozvytok hiiienichnoi nauky v Ukraini: shliakh kriz epokhy i sotsialni potriasinnia (druha polovyna XIX – 20-i rr. XX stolittia) [Formation and development of hygienic science in Ukraine: the way through epochs and social upheavals (second half of the XIX - 20s of the XX century): *monografiia*. Korsun-Shevchenkivskiy [in Ukrainian].
15. Kuryshkova, D. Dyfteriia v Ukraini: shcho robyty i chy varto panikuvaty [Diphtheria in Ukraine: what to do and whether to panic]. [bbc.com/ukrainian/features-50181595](https://www.bbc.com/ukrainian/features-50181595). Retrieved from: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-50181595> [in Ukrainian].
16. Moderna. Use, shcho treba znaty pro vaksynu, yakoiu masovo shchepliat ukrainsiv [Modern. Everything you need to know about the vaccine used to vaccinate Ukrainians en masse]. [bbc.com/ukrainian/features-57971820](https://www.bbc.com/ukrainian/features-57971820). Retrieved from: [in Ukrainian].
17. Mavrutenkov, V. V. & Revenko, H. O. (2016). Vaksynoprofilaktyka: dosiahnennia, roblemy i perspektyvy rozvytku [Vaccine prevention: achievements, problems and prospects]. *Medychni perspektyvy – Medical perspectives*, 3 (21), 56-60 [in Ukrainian].
18. *Otchet o deyatelnosti Obschestva dlya borbyi s zaraznyimi boleznyami v g.Kieve za 1903 g. God vosmoy [Report on the activities of the Society for the fight against infectious diseases in Kiev for 1903. Eighth year]*. (1904). Kyiv, 172 [in Ukrainian].
19. *Otchet o torzhestvennom godichnom zasedanii Obschestva Kievskih vrachey [Report on the solemn annual meeting of the Society of Kyiv Doctors]*. (28 oktyabrya 1895 g.). Kyiv, 1–8 [in Ukrainian].
20. Pavlovskiy, A. D. (1914). Gnoynnye hirurgicheskie zaraznye zaboлевaniya pri ognestrelnykh raneniih i ih etiologiya [Purulent surgical infectious diseases in gunshot wounds and their etiology]. *Russkaya meditsina – Russian medicine*, 1914, 6-50, 1083–1088; 1107–1111; 1136–1139; 1167–1168; 1177–1178 [in Ukrainian].
21. Pavlovskiy, A. D. (1917). *Gazovaya Gangrena. Gazovaya Flegmona i Bronzovaya Rozha. Etiologiya i klinika [Gas Gangrene. Gas Phlegmon and Bronze Mug. Etiology and clinic]*. Kyiv, 120 [in Ukrainian].
22. Pavlovskiy, A. D. (1896). O prigotovlenii protivodifteriynoy syvorotki v Kieve i o sposobah ee primeneniya [On the preparation of antidiphtheria serum in Kyiv and how to use it.]. *Trudyi Obschestva Kievskih vrachey s prilozheniyami protokolov – Proceedings of the Society of Kyiv Doctors with Protocol Applications*. Kyiv, 27 [in Ukrainian].
23. Pro zatverdzhennia ta vprovadzhennia medyko-tekhnolohichnykh dokumentiv zi standartyzatsii medychnoi dopomohy pry anaerobnii klostrydialnii infektsii (hazovii hanhreni). Nakaz MOZ Ukrainy vid 27 lypnia 2016 roku №777. [in Ukrainian].
24. Ruda, S. P. (2000). Narysy z istorii mikrobiolohii v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.) [Essays on the history of microbiology in Ukraine (late XIX - early XX centuries.): *monografiia*. Kyiv, IVTs Derzhkomstatu Ukrainy, 262 [in Ukrainian].
25. *Trudyi Obschestva Kievskih vrachey s prilozheniyami protokolov za 1895 g. [Proceedings of the Society of Kyiv Doctors with appendices of protocols for 1895]*. (1985). Kyiv, 56–59 [in Ukrainian].
26. Use pro vaksyny vid COVID-19 v Ukraini: CoronaVac/Sinovac [All about COVID-19 vaccines in Ukraine: CoronaVac / Sinovac]. moz.gov.ua/article/news/use-pro-vakcini. Retrieved from: <https://moz.gov.ua/article/news/use-pro-vakcini> [in Ukrainian].
27. Use pro vaksyny vid COVID-19 v Ukraini: Comirnaty vid Pfizer-BioNTech [All about vaccines from COVID-19 in Ukraine: Comirnaty from Pfizer-BioNTech]. bit.ly/Comirnaty_wild. Retrieved from: https://bit.ly/Comirnaty_wild [in Ukrainian].
28. Tsiborovskyi, O. M. (2010). Zasnuvannia Tovarystva kyivskykh likariv ta yoho vnesok u rozvytok medytsyny i okhorony zdorovia (do 170-richnytsi Tovarystva kyivskykh likariv [Establishment of the Society of Kyiv Physicians and its contribution to the development of medicine and health care (to the 170th anniversary of the Society of Kyiv Physicians)]. *Istoriia utvorennia i stanovlennia Tovarystva Kyivskykh likariv (do 170-richnytsi Tovarystva kyivskykh likariv) – History of establishment and formation of the Association of Kiev doctors (until 170 years of the Association of Kiev doctors): materialy konf.*, 87-92 [in Ukrainian].

УДК 613.84-057.87

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/97-105

Лідія Товкун

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

tovkynlidiya@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4091-1322>

Researcher ID: W-5152-2018

(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

**КУРІННЯ ТЮТЮНУ ЧЕРЕЗ КАЛЬЯН:
ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ ДЛЯ ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

У статті зазначено, що за останні десятиліття спостерігається те, що класичне паління тютюну витісняється палінням тютюну через кальян. Такий спосіб відпочинку є притаманним у багатьох кафе, барах, ресторанах і є легкодоступним не лише для студентської молоді, а й для старшокласників. Утім уявлення про те, що куріння тютюну через кальян не приносить шкоди здоров'ю – хибне. В Україні паління тютюну через кальян нині є актуальною медико-валеологічною проблемою.

Метою дослідження стало визначення причин, які сприяють розвитку шкідливої звички куріння кальяну серед студентської молоді в Україні, а також ризиків для їх здоров'я (на прикладі здобувачів вищої освіти Університету Григорія Сковороди в Переяславі).

За допомогою анкетного та експериментального методів отримані результати дослідження дозволили встановити, що переважна кількість досліджуваних студентів курять кальян. Головними причинами куріння тютюну через кальян у них є: можливість розслабитися, особисте задоволення і підтримка компанії. Куріння кальяну згубно впливає на функціонування серцево-судинної та дихальної систем досліджуваних, що в свою чергу збільшує ризик розвитку небезпечних захворювань. З'ясовано, що досліджуваним притаманний низький рівень обізнаності щодо реальних наслідків куріння кальяну на організм людини.

Встановлено, що в середньому сеанс куріння кальяну досліджуваними студентами триває від 20 до 60 хвилин. За цей час курець робить ≈ 169 затяжок із об'ємом ≈ 528 мл кальянного диму. Тривалість однієї затяжки ≈ 3 сек. із частотою 3 затяжки за хвилину. Значна кількість потенційно небезпечних складових речовин кальянного диму на стільки висока, що під час вдихання певного об'єму такого диму та їх кількість за хвилину це є не лише токсикологічним ризиком порушення здоров'я у молодих людей, які курять кальян, а й ризик порушення їх психічного і репродуктивного здоров'я, що матиме довгострокове негативне відлуння для майбутніх поколінь. Особливо це стосується тих дітей, які народяться у жінок, які під час вагітності часто будуть курити кальян, тому що матимуть вищий ризик розвитку респіраторних захворювань. А також такі жінки можуть народжувати дітей із меншою вагою, ніж ті, котрі взагалі ніколи не курили.

З огляду на це, сучасній студентській молоді варто пам'ятати про небезпеку кальяну й обирати здорове, якісне життя і без найменшої шкоди для власного здоров'я.

Ключові слова: тютюн, кальян, токсичні речовини, студентська молодь, порушення здоров'я, інфекційні захворювання.

Lidiia TovkunCandidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the Department
of Medical and Biological Disciplines and Valeology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,

tovkynlidiya@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4091-1322>

Researcher ID: W-5152-2018

(30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine, 08401)

SMOKING OF TOBACCO THROUGH A HOOKAH: CAUSES AND CONSEQUENCES FOR THE HEALTH OF YOUTH STUDENTS

The article indicates that in last decades there has been a classic smoking of tobacco is being replaced by smoking of tobacco through a hookah. This way of rest is inherent in many cafes, bars, restaurants and is easily accessible not only for youth students, but also for senior pupils. However, the idea that smoking of tobacco through a hookah doesn't harm health is wrong. In Ukraine, smoking of tobacco through a hookah is today an urgent medical and valeological problem.

The purpose of our research was to determine of the causes that contribute to development of the bad habit of smoking hookah among youth students in Ukraine, as well as the risks for their health (on the example of applicants of higher education of University Hryhoriy Skovoroda in Pereiaslav).

Using the questionnaire and experimental methods, the results obtained of the research allowed to establish that the vast majority of the studied of students smoke hookah. The main reasons of smoking tobacco through a hookah are: opportunity to relax, personal pleasure and company support. Smoking of hookah adversely affects on the functioning of cardiovascular and respiratory system of research, which increases the risk of development of dangerous ills. By the research are characterized a low level of awareness of the real consequences of hookah smoking on the human body is considered in it.

In the middle a hookah smoking session by research' students lasts from 20 to 60 minutes is installed. During this time, the smoker makes ≈ 169 puffs with a volume of ≈ 528 ml of hookah smoke. The duration of one puff is ≈ 3 seconds with a frequency of 3 puffs for minute. A significant number of potentially dangerous components of hookah smoke is so high that during inhalation a certain volume of such smoke and their number for minute is inhaled, this is not only a toxicological risk of health problems for young people of smoking hookah, but also a risk of damage to their mental and reproductive health, which will have a long-term effective negative echo for future generations. Especially this concerns those children who will be born to women who will often smoke hookah during pregnancy, because they will have a higher risk of developing respiratory diseases. And also such women can give birth to children with less weight than they have never smoked at all.

Of point of view, modern student youth should be aware of the dangers of hookah and choose a healthy, high-quality life and without the slightest harm to their own health.

Key words: tobacco, hookah, toxic substances, student youth, health disorders, infectious ills.

Постановка проблеми. Тютюнопаління, як шкідлива звичка, в світі посідає одне з перших місць. Ця звичка є причиною смертності від серцево-судинних хвороб та онкології людей не лише похилого віку, а й людей зрілого і молодого віку. Проте, за останні десятиліття спостерігається те, що класичне паління тютюну витісняється палінням тютюну через кальян.

Наша країна за останні роки, на жаль, також приєдналася до світових країн, де є стрімке зростання куріння кальяну, особливо студентською молоддю (Андрєєва Т. І., 2011). Українська молодь сприймає кальян, перш за все, як новий і цікавий спосіб проведення вільного часу і, як вид соціальної активності. Кальянні кафе, бари і ресторани в Україні швидко поширюють таку форму куріння тютюну серед молоді. Прихильники кальяну вважають, що такий спосіб паління тютюну значно безпечніший за класичний. Проте це не відповідає дійсності. Саме тому в Україні паління тютюну через кальян є актуальною медико-валеологічною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стрімкому зростанню за останні два десятиліття в усьому світі чисельності студентів, які курять тютюн через кальян присвячено значну низку зарубіжних публікацій (Всемирная организация здравоохранения, 2015; Al-Mohamed H. I. & Amin T. T., 2010; Almerie, M. Q., Matar, H. E., Salam, M., Morad A., Abdulaal M., Koudsi A., et al., 2008; Chaaya, M., El-Roueiheb, Z., Chemaitelly, H., Azar, G., Nasr, J., & Al-Sahab, B., 2004; Eissenberg, T., Ward, K. D., Smith-Simone, S., & Maziak, W., 2008; Grekin E. R. & Ayna D., 2008; Jackson D. & Aveyard P., 2008; Jawaid, A., Zafar, A. M., Rehman, T. U, Nazi, M. R., Ghafoor, Z. A., Afzal, O., 2008; Mandil, A., Hussein, A., Omer, H., Turki, G., & Gaber, I., 2007; Maziak, W., Hammal, F., Rastam, S., Asfar, T., Eissenberg, T., Bachir, M. E. et al., 2004; Poyrazoglu S.,

et al., 2010; Primack, B. A., Sidani, J., & Agarwal, A. A., 2008; Primack, B. A., Fertman, C. I., Rice, K. R., Adachi-Mejia, A. M., & Fine, M. J., 2010; Sabahy, A. R., Divsalar, K., Bahreinifar, S., Marzban, M., & Nakhaee, N., 2011; Sutfin, E. L., McCoy, T. P., Reboussin, B. A., Wagoner, K. G., Spangler, J., & Wolfson, M., 2011; Tamim, H., Terro, A., & Kassem, H., 2003). У цих дослідженнях висвітлені проблеми куріння кальяну студентами університетів переважно у країнах Близького Сходу, а також США і Великої Британії.

Про поширеність куріння кальяну серед студентів нашої країни детально розглянула у своїх публікаціях Т. І. Андрєєва. Авторка здійснила широкий аналіз літератури щодо поширення куріння кальяну серед студентів університетів різних країн. У статтях визначені запитання в опитувальниках для визначення поширеності куріння кальяну. Також наголошено, що показники поширення куріння кальяну в Україні за місяць збігаються з такими ж показниками тих зарубіжних країн, де куріння кальяну є традиційним (Андрєєва Т. І., 2011).

У статті А. Дятленко висвітлено стратегії тютюнової індустрії, котрі впливають на сприйняття і використання кальяну в Україні. Автором зауважено, що необхідно більше інформувати населення України щодо шкідливого впливу куріння тютюну через кальян на організм людини. Запропоновано заборонити виставляти тютюн і супутні до нього товари в магазинах у найбільш вигідних місцях, а також заборонити фруктові добавки до тютюну (Дятленко А., 2013).

О. Стойка, національний експерт із контролю над тютюном, головний лікар Київського міського центру здоров'я, наголошує на тому, що: «...Кальяни становлять велику загрозу для здоров'я самих курців, а для людей навколо вона навіть більша, ніж від сигаретного диму. Тому потрібно обережати людей від вторинного кальянного диму і контролювати заборону куріння кальяну в приміщеннях...» (<https://phc.org.ua/news/v-ukraini-startue-nova-informaciyna-kampaniya-proti-kurinnya-kalyanu>).

Про шкідливий вплив паління тютюну через кальян йдеться у статті Н. А. Крушинської та В. Г. Лизогуб (Крушинська Н. А., Лизогуб В. Г., 2020). Автори зазначають, що паління тютюну через кальян викликає артеріальну гіпертензію, ішемічну хворобу серця, інфаркт міокарду, серцеву недостатність і смертність від цих причин.

У колективній монографії «Протидія соціально небезпечним хворобам: вивчення українського досвіду» за редакцією Т. В. Семигіна серед інших питань розглянуто проблему куріння кальяну як нового фактору ризику поширення туберкульозу в Україні (Семигіна Т. В., 2010).

Результати опитування ESPAD2019 визначили, що 32 % учнівської і студентської молоді (14-17 років) в Україні вже мають досвід куріння кальяну (<https://dzvin.media>).

Отже, проблема куріння тютюну через кальян студентською молоддю нині є актуальною в усьому світі. Тому стан цієї проблеми варто розглянути на прикладі вітчизняного регіонального закладу вищої освіти.

Метою нашого дослідження стало визначення причин, які сприяють розвитку шкідливої звички куріння кальяну серед студентської молоді в Україні, а також ризиків для їх здоров'я (на прикладі здобувачів вищої освіти Університету Григорія Сковороди в Переяславі).

Матеріали і методи дослідження. Теоретичний метод – аналіз наукової літератури та узагальнення отриманої інформації дозволив з'ясувати стан досліджуваної проблеми в світовому вимірі. Емпіричні методи: анкетний метод дозволив з'ясувати вплив соціального середовища на розвиток шкідливої звички – куріння кальяну і тривалості цього процесу у здобувачів вищої освіти (на прикладі студентів Університету Григорія Сковороди в Переяславі); експериментальним шляхом визначено: 1) навантаження, що отримане за кількістю затяжок, об'єм кальянного диму, що вдихається і тривалість однієї затяжки для підтвердження ризику потрапляння шкідливих речовин; 2) шляхом вимірювання артеріального тиску, частоти серцевих скорочень і спірометрії з'ясовано стан серцево-судинної і дихальної систем досліджуваних студентів. Завдяки статистичного методу згруповано й розподілено первинні емпіричні дані.

Виклад основного матеріалу дослідження. Куріння тютюну через кальян здійснюється за допомогою одностовольного чи багатостовольного інструменту для куріння ароматизованого чи не ароматизованого тютюну. Перед тим як потрапити до організму курця, дим проходить через воду чи іншу рідину, де він проходить фільтрацію й охолоджується. Проте такий спосіб паління тютюну не усуває надходження до організму людини шкідливих речовин, які містяться у диму. Суміш для кальянів можуть містити тютюн, ароматизатори, різноманітні смакові домішки або навіть і наркотичні речовини. Всесвітня організація охорони здоров'я ще у 2015 році інформувала про те, що дим кальянів, як і дим усіх тютюнових виробів, у своєму складі має ті ж самі токсичні речовини, що провокують розвиток раку легень та інших видів раку, серцево-судинних, респіраторних та інших захворювань (Всемирная организация здравоохранения, 2015).

Останніми роками, за дослідженнями Çuperjani F., серед світової молоді зменшилася частка тих, хто палить тютюн класично, особливо серед студентів закладів вищої освіти (Çuperjani F. [et al.], 2018). Натомість, останніми десятиліттями в світі стрімко зростає показник тих студентів, які курять тютюн через кальян (Tamim, H., Terro, A., & Kassem, H., 2003; Chaaya, M., El-Roueiheb, Z., Chemaitelly, H., Azar, G., Nasr, J., & Al-Sahab, B., 2004; Maziak, W., Fouad, F. M., Asfar, T., Hammal, F., Bachir, E. M., Rastam, S., et al., 2004; Mandil, A., Hussein, A., Omer, H., Turki, G., & Gaber, I., 2007; Almerie, M. Q., Matar, H. E., Salam, M., Morad A., Abdulaal M., Koudsi A., et al., 2008; Eissenberg, T., Ward, K. D., Smith-Simone, S., & Maziak, W., 2008; Grekin E. & Ayna D., 2008; Jackson D. & Aveyard P., 2008; Jawaid, A., Zafar, A. M., Rehman, T. U, Nazi, M. R., Ghafoor, Z. A., Afzal, O., et al., 2008; Primack, B. A., Sidani, J., & Agarwal, A. A., 2008; Al-Mohamed H. I. & Amin T. T., 2010; Poyrazoglu, S., Sarli, S., Gencer, Z., & Gunay, O., 2010; Primack, B. A., Fertman, C. I., Rice, K. R., Adachi-Mejia, A. M., & Fine, M. J., 2010; Sabahy, A. R., Divsalar, K., Bahreinifar, S., Marzban, M., & Nakhaee, N., 2011; Sutfin, E. L., McCoy, T. P., Reboussin, B. A., Wagoner, K. G., Spangler, J., & Wolfson, M., 2011; Андреева Т. І., 2011; Дятленко А., 2013; Всемирная организация здравоохранения, 2015). Зокрема, здобувачі вищої освіти вважають, що кальян є більш безпечною альтернативою цигаркам, бо менш подразливий дим кальяну сприймається як ознака відсутності шкідливої дії. До головних факторів, які притягують студентів покурити кальян, належать аромат і солодкий смак кальянного диму. Це через те, що на упаковках кальянного тютюну зображують різноманітні фрукти. Саме це й складає враження, що всередині знаходиться той продукт, який не шкодить організму і приносить здоров'я. При цьому на упаковках медичні застереження про шкідливість куріння кальяну або відсутні, або написані такою мовою, що споживачі її не розуміють.

Наукові дослідження зарубіжних вчених Jabbour S, El-Roueiheb Z., Sibai A.M., Kiter G. підтверджують шкідливий вплив куріння кальяну на організм людини. Результати цих досліджень вказують на те, що під час куріння лише однієї цигарки курець вдихається 0,6 л диму, а курець кальяну впродовж одного сеансу куріння вдихає 74,1 л диму. Цей дим містить чадний газ, численні канцерогени, важкі метали та інші шкідливі сполуки, котрі також є у диму звичайних цигарок. До них входять нітрозаміни, поліциклічні ароматичні вуглеводні, бензол, формальдегід і монооксид вуглецю (Jabbour S, El-Roueiheb Z. & Sibai A.M., 2003; Kiter G., 2000). Тому перебування у приміщенні, де курять кальян, дуже небезпечно. Курці впродовж пів години куріння кальяну отруюються великою дозою чадного газу, що провокує гіпоксію – нестачу кисню в організмі, як наслідок – кисневе голодування тканин із можливим настанням запаморочення тощо. Токсичні речовини цього диму спричиняють ракові захворювання, особливо легень, а також серцево-судинні та респіраторні захворювання. Особливо це небезпечно, зважаючи на пандемію COVID-19. Навіть якщо курити безтютюновий кальян, то не можливо уникнути шкоди для здоров'я, оскільки людина вдихає шкідливі продукти згорання, хоч і ароматизовані. Зазвичай курці кальяну затягуються глибше, ніж курці цигарок, тому токсичні речовини потрапляють у нижні частини легень, а це в свою чергу підвищує ризик розвитку важких респіраторних захворювань. Через куріння кальяну можна заразитися такими інфекційними хворобами, як туберкульоз, герпес і гепатит. Навіть заміна мундштука не оберігає наступного курця від інфекційних хвороб, оскільки збудники цих хвороб лишаються у тих частинах кальяну, котрі не

піддаються спеціальній хімічній і термічній обробці після використання, тим більше, під великим сумнівом, що вони взагалі стерилізуються у кальяних кафе чи ресторанах після кожного сеансу куріння. У вагітних підвищуються ризики передчасних пологів. Лише один «сеанс» куріння кальяну підвищує частоту серцевих скорочень, артеріальний тиск та індекс збільшення аорти. Також куріння кальяну викликає залежність, бо у кальяних сумішах також присутній той же нікотин, що у сигаретах (Maziak, W., Hammal, F., Rastam, S., Asfar, T., Eissenberg, T., Bachir, M. E. et al., 2004; Shafagoj Y. A., Mohammed F. I & Hadidi K.A., 2002).

Зважаючи на такий стан проблеми прийнято Закон України №2899-IV від 22 вересня 2005 року «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» в якому обмежується реалізація та вживання тютюнових виробів, електронних сигарет, рідин, які використовуються в електронних сигаретах, пристроїв для споживання тютюнових виробів без їх згоряння (Закон України №2899-IV, 2012). Із 2012 року в Україні заборонено курити кальяни, так як і сигарети, у громадських місцях включно із закладами харчування. Проте, за результатами моніторингів, кальяни продовжують курити у переважній більшості кафе, барах і ресторанах (Вплив кальяну). Отже, куріння кальяну в будь-яких закладах харчування не лише шкодить здоров'ю відвідувачів, навіть тих, хто не курить, а також є порушенням законодавства України.

У зв'язку з надзвичайним поширенням куріння кальяну в Україні, нами на прикладі здобувачів вищої освіти Університету Григорія Сковороди в Переяславі здійснено дослідження щодо визначення причин, які сприяють розвитку шкідливої звички куріння кальяну серед студентської молоді, а також ризиків для їх здоров'я.

У дослідженні взяли участь 134 здобувача вищої освіти Університету Григорія Сковороди в Переяславі. Це 56 юнаків і 78 дівчат віком 17-21 рік.

У результаті аналізу анкет встановлено, що лише 21 % із загальної кількості опитаних студентів ніколи не курили кальян. Далі запитання стосувалися лише тих, хто курить кальян. На запитання «Скільки років Ви курите кальян?» 53 % респондентів відповіли, що цей період становить від 2 до 5 років, а понад 5 років кальян курять понад 18 % досліджуваних.

Результати анкетування також вказали на різну частоту куріння кальяну досліджуваними студентами. Зокрема, 32,8 % респондентів курять кальян один раз на рік, 23,4 % – курять один раз на півроку, 24,3 % – курять один раз на квартал, 19,5 % – курять кальян кілька разів на місяць. Окрім кальяну, серед досліджуваних 28,4 % опитаних курять постійно звичайні сигарети, 9,8 % – інколи можуть викурити пару цигарок, а решта досліджуваних (61,8 %) вказали, що класично не курять тютюн взагалі.

Серед досліджуваних переважна більшість респондентів (61,3 %) для кальяну обирають тютюн середньої міцності, а решта (38,7 %) опитаних – легкий тютюн. У результаті цього 64 % опитаних відчувають головокружіння після куріння кальяну і 46 % – ще відчувають нудоту.

55 % респондентів вважають кальян безпечною альтернативою сигаретам і погоджуються з тим, що кальян не викликає психологічну та фізіологічну залежність.

Серед причин куріння кальяну 32,6 % респондентів вказали, що шукають можливості розслабитися, 36,8 % – зазначили, що свідомо курять за для власного задоволення, а 30,6 % – курять кальян лише для того, щоб підтримати компанію. Водночас майже всі досліджувані зазначали, що їх приваблюють різноманітні ароматичні добавки, що додаються до тютюну для кальяну, такі як яблуко, груша, апельсин, манго та ін.

Далі визначено навантаження, що отримується курцем кальяну за кількістю затяжок, об'єм кальянного диму, який вдихається і тривалість однієї затяжки. Все це дало можливість підтвердити ризики потрапляння шкідливих речовин до молодого організму. Зокрема, з'ясовано, що в середньому сеанс куріння кальяну триває від 20 до 60 хвилин. За цей час курець робить ≈ 169 затяжок із об'ємом ≈ 528 мл кальянного диму. Тривалість однієї затяжки ≈ 3 сек. із частотою 3 затяжки за хвилину.

За результатами досліджень іноземних науковців Kiter G., Ucan E., Ceylan E., Kilinc O., нікотин, який є в тютюні для кальяну коливається від 2 до 4 % у порівнянні з 1-3 % з тютюном

у цигарках (Kiter G., Ucan E. S., Ceylan E., Kilinc O., 2000). Дослідження Shafagoj Y., Mohammed F., Hadidi K. вказують на те, що після куріння кальяну в організмі курця підвищується рівень нікотину і котиніну. Зокрема, після одного сеансу куріння кальяну, в середньому концентрація нікотину в плазмі підвищується з 1,11 до 60,31 нг/мл, а котиніну – від 0,79 до 51,95 нг/мл. Концентрація нікотину в слюні підвищується від 1,05 до 624,74 нг/мл, а котиніну – від 0,79 до 283,49 нг/мл. Середня кількість нікотину і котиніну, що виділилися у 24-годинній пробі сечі після куріння було 73,59 мкг і 249 мкг відповідно (Shafagoj Y. A., Mohammed F. I., Hadidi K. A., 2002).

Таким чином, у диму кальяну є значна кількість потенційно небезпечних складових, які мають у своєму складі нітрозаміни, поліциклічні ароматичні вуглеводні (бензопірен і антрацен), леткі альдегіди (формальдегід, ацетальдегід, антрацен), бензол, окис азоту, важкі метали (миш'як, хром, свинець), вуглець монооксиду (СО). Кількість цих речовин на стільки висока, що під час вдихання певного об'єму такого диму та їх кількість за хвилину це є не лише токсикологічним ризиком порушення здоров'я у молодих людей, які курять кальян, а й ризик порушення їх психічного і репродуктивного здоров'я, що матиме довгострокове негативне відлуння для майбутніх поколінь.

Далі з'ясовано стан серцево-судинної і дихальної систем досліджуваних студентів. Досліджуваних було розділено на чотири групи. До першої групи входили ті студенти, котрі взагалі ніколи не курили кальян. До другої групи ті, що курили кальян менше року. До третьої групи ті, що курили кальян понад рік. І до четвертої групи – студенти, котрі курили кальян понад 5 років. Нами встановлене значне погіршення показників здоров'я серед груп, які курили кальян. Зокрема, значне збільшення показників частоти серцевих скорочень і артеріального тиску в стані спокою є у третьої групи (куріння кальяну понад 1 рік) у порівнянні з першою (ніколи не курили кальян) і другою групою (куріння кальяну менше року). Також у третьої групи були значно нижчі показники спірометрії (життєвої ємності легень на видосі) у порівнянні з першою і другою групами. Водночас, у досліджуваних четвертої групи (куріння кальяну понад 5 років) встановлено значне погіршення основних показників здоров'я у порівнянні з третьою групою досліджуваних (куріння кальяну понад 1 рік). У досліджуваних студентів другої групи (куріння кальяну менше року) значних відхилень у серцево-судинній і дихальній системах не було відмічено.

Таким чином, куріння кальяну згубно впливає на функціонування серцево-судинної та дихальної систем, що в свою чергу збільшує ризик розвитку небезпечних захворювань. Також з'ясовано низький рівень обізнаності досліджуваних студентів про реальні наслідки куріння кальяну на організм людини.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, останнім часом куріння тютюну через кальян набуло значного поширення в усьому світі серед студентської молоді. Адже ароматний кальян завзято рекламується як безпечний спосіб розслабитися і приємно провести час. Такий спосіб відпочинку є притаманним у багатьох кафе, барах, ресторанах і є легкодоступним для студентської молоді. Утім уявлення про те, що куріння тютюну через кальян не приносить шкоди здоров'ю – хибне. Оскільки куріння тютюну через кальян дійсно спричиняє значної шкоди здоров'ю не лише активним курцям, а й пасивним. Куріння кальяну згубно впливає на функціонування серцево-судинної та дихальної систем, що в свою чергу збільшує ризик розвитку небезпечних захворювань. Такий вид куріння точно не є безпечним варіантом заміни звичайних сигарет.

Результати дослідження дозволили встановити, що переважна кількість досліджуваних студентів курять кальян. Головними причинами куріння тютюну через кальян у них є: можливість розслабитися, особисте задоволення і підтримка компанії. З'ясовано, що досліджуваним притаманний низький рівень обізнаності щодо реальних наслідків куріння кальяну на організм людини.

Встановлено, що в середньому сеанс куріння кальяну досліджуваними студентами триває від 20 до 60 хвилин. За цей час курець робить ≈ 169 затяжок із об'ємом ≈ 528 мл кальянного диму.

Тривалість однієї затяжки ≈ 3 сек. із частотою 3 затяжки за хвилину. Значна кількість потенційно небезпечних складових речовин кальянного диму на стільки висока, що під час вдихання певного об'єму такого диму та їх кількість за хвилину це є не лише токсикологічним ризиком порушення здоров'я у молодих людей, які курять кальян, а й ризик порушення їх психічного і репродуктивного здоров'я, що матиме довгострокове негативне відлуння для майбутніх поколінь. Особливо це стосується тих дітей, які народяться у жінок, які під час вагітності часто будуть курити кальян, тому що матимуть вищий ризик розвитку респіраторних захворювань. А також такі жінки можуть народжувати дітей із меншою вагою, ніж ті, котрі взагалі ніколи не курили.

З огляду на це, сучасній студентській молоді варто пам'ятати про безпеку кальяну й обирати здорове, якісне життя і без найменшої шкоди для власного здоров'я.

Перспективи подальших досліджень будуть присвячені огляду профілактичної роботи серед студентської молоді щодо усунення поширення куріння тютюну через кальян.

Список використаних джерел і літератури

1. Almerie, M. Q., Matar, H. E., Salam, M., Morad A., Abdulaal M., Koulsi A., et al. (2008). Cigarettes and waterpipe smoking among medical students in Syria: a cross-sectional study. *Int J Tuberc Lung Dis*. Vol. 12 (9). Pp. 1085–1091.
2. Al-Mohamed, H. I., & Amin, T. T. (2010). Pattern and prevalence of smoking among students at King Faisal University, Al Hassa, Saudi Arabia. *East Mediterr Health J*. Vol. 16 (1). Pp. 56–64.
3. Chaaya, M., El-Roueiheb, Z., Chemaitelly, H., Azar, G., Nasr, J., & Al-Sahab, B. (2004). Argileh smoking among university students: a new tobacco epidemic. *Nicotine Tob Res*. Vol. 6 (3). Pp. 457–463.
4. Çuperjani, F. [et al.] Tobacco Smoking Habits Among First Year Medical Students, University of Prishtina, Kosovo: Cross-sectional Study. *Mater Sociomed*. Vol. 27 (3). Pp. 176–179.
5. Eissenberg, T., Ward, K. D., Smith-Simone, S., & Maziak, W. (2008). Waterpipe tobacco smoking on a U.S. College campus: prevalence and correlates. *J Adolesc Health*. Vol. 42. (5). Pp. 526–529.
6. Grekin, E. R., & Ayna, D. (2008). Argileh use among college students in the United States: an emerging trend. *J Stud Alcohol Drugs*. Vol. 69 (3). Pp. 472–475.
7. Jabbour, S, El-Roueiheb, Z, & Siba, A.M. (2003). Narghile (water-pipe) smoking and incident coronary heart disease: a case-control study [abstract]. *Ann Epidemiol*. Vol. 13. P. 570.
8. Jackson, D., & Aveyard, P. (2008). Waterpipe smoking in students: prevalence, risk factors, symptoms of addiction, and smoke intake. Evidence from one British university. *BMC Public Health*. Vol. 8. P. 174.
9. Jawaid, A., Zafar, A. M., Rehman, T. U, Nazi, M. R., Ghafoor, Z. A., Afzal, O., et al. (2008). Knowledge, attitudes and practice of university students regarding waterpipe smoking in Pakistan. *Int J Tuberc Lung Dis*. Vol. 12 (9). Pp. 1077–1084.
10. Kiter, G, Ucan, E.S., Ceylan, E, & Kilinc, O. (2000). Water-pipe smoking and pulmonary functions. *Respir Med*. Vol. 94. Pp. 891–894.
11. Mandil, A., Hussein, A., Omer, H., Turki, G., & Gaber, I. (2007). Characteristics and risk factors of tobacco consumption among University of Sharjah students, 2005. *East Mediterr Health J*. Vol. 13. (6). Pp. 1449–1458.
12. Maziak, W, Eissenberg, T, & Rastam, S (2004). Beliefs and attitudes related to narghile (waterpipe) smoking among university students in Syria. *Ann Epidemiol*. Vol. 14. Pp. 646–654.
13. Maziak, W., Hammal, F., Rastam, S., Asfar, T., Eissenberg, T., Bachir, M. E. et al. (2004). Characteristics of cigarette smoking and quitting among university students in Syria. *Prev Med*. Vol. 39. (2). Pp. 330–336.
14. Maziak, W., Fouad, F. M., Asfar, T., Hammal, F., Bachir, E. M., Rastam, S., et al. (2004). Prevalence and characteristics of narghile smoking among university students in Syria. *Int J Tuberc Lung Dis*. Vol. 8. (7). Pp. 882–889.
15. Poyrazoglu, S., Sarli, S., Gencer, Z., & Gunay, O. (2010). Waterpipe (narghile) smoking among medical and non-medical university students in Turkey. *Ups J Med Sci*. Vol. 115 (3). Pp. 210–216.
16. Primack, B. A., Sidani, J., & Agarwal, A. A. (2008). Prevalence of and associations with waterpipe tobacco smoking among U.S. university students. *Ann Behav Med*. Vol. 36. (1). Pp. 81–86.
17. Primack, B. A., Fertman, C. I., Rice, K. R., Adachi-Mejia, A. M., & Fine, M. J. (2010). Waterpipe and cigarette smoking among college athletes in the United States. *J Adolesc Health*. Vol. 46 (1). Pp. 45–51.
18. Sabahy, A. R., Divsalar, K., Bahreinifar, S., Marzban, M., & Nakhaee, N. (2011). Waterpipe tobacco use among Iranian university students: correlates and perceived reasons for use. *Int J Tuberc Lung Dis*. Vol. 15 (6). Pp. 844–847.
19. Shafagoj, Y. A., Mohammed, F. I., & Hadidi, K. A. (2002). Hubble-bubble (water pipe) smoking: levels of nicotine and cotinine in plasma, saliva and urine. *Int J Clin Pharmacol Ther*. Vol. 40. Pp. 249–255.
20. Suffin, E. L., McCoy, T. P., Reboussin, B. A., Wagoner, K. G., Spangler, J., & Wolfson, M. (2011). Prevalence and correlates of waterpipe tobacco smoking by college students in North Carolina. *Drug Alcohol Depend*. Vol. 115. (1-2). Pp. 131–136.
21. Tamim, H., Terro, A., & Kassem, H. (2003). Tobacco use by university students, Lebanon, 2001. *Addiction*. Vol. 98 (7). Pp. 933–939.
22. URL:<https://dzvin.media/news/1-godyna-100-czygarok-cherkasczyam-ne-radyat-kuryty-kalyan/>

23. URL: <https://phc.org.ua/news/v-ukraini-startue-nova-informaciyna-kampaniya-proti-kurinnya-kalyanu>
24. Андреева Т. І. (2011). Поширеність куріння кальяну серед студентів в Україні. *Східноєвропейський журнал громадського здоров'я*. №3 (15). С. 99–104.
25. Андреева Т. І. (2011). Визначення запитань в опитуваннях для вимірювання поширеності куріння кальяну. *Соціальна психологія*. №6 (50). С. 107–114.
26. Вплив кальяну на здоров'я людини. URL: <https://vetif.gov.ua/1705-vpluv-kalyanyuu.html>
27. Всемирная организация здравоохранения (2015). Информационный листок о курении табака через кальян и последствиях для здоровья. URL: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/179523/WHO_NMNH_PND_15.4_rus.pdf?sequence=6&isAllowed=y
28. Дятленко А. (2013). Маркетинговые стратегии табачной индустрии, которые влияют на восприятие и использование кальяна в Украине. *Tobacco control and public health in Eastern Europe*. Vol. 3 (1). Pp. 29–38.
29. Закон України №2899-IV «Про заходи щодо попередження та зменшення вживання тютюнових виробів і їх шкідливого впливу на здоров'я населення» URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2899-iv-3237/>
30. Крушинська Н. А., Лизогуб В. Г. (2020). Шкідливий вплив паління кальяну на серцево-судинну систему. *Артеріальна гіпертензія*. Т. 13. № 5. С. 20–30.
31. Семигіна Т. В. (2010). Протидія соціально небезпечним хворобам: вивчення українського досвіду: кол. моногр. / Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.», Шк. охорони здоров'я, Центр дослідж. здоров'я та соц. політики. Київ. 119 с.

References

1. Almerie, M. Q., Matar, H. E., Salam, M., Morad A., Abdulaal M., Koudsi A., et al. (2008). Cigarettes and waterpipe smoking among medical students in Syria: a cross-sectional study. *Int J Tuberc Lung Dis*. Vol. 12 (9). Pp. 1085–1091.
2. Al-Mohamed, H. I., & Amin, T. T. (2010). Pattern and prevalence of smoking among students at King Faisal University, Al Hassa, Saudi Arabia. *East Mediterr Health J*. Vol. 16 (1). Pp. 56–64.
3. Chaaya, M., El-Roueiheb, Z., Chemaitelly, H., Azar, G., Nasr, J., & Al-Sahab, B. (2004). Argileh smoking among university students: a new tobacco epidemic. *Nicotine Tob Res*. Vol. 6 (3). Pp. 457–463.
4. Çuperjani, F. [et al.]. Tobacco Smoking Habits Among First Year Medical Students, University of Prishtina, Kosovo: Cross-sectional Study. *Mater Sociomed*. Vol. 27 (3). Pp. 176–179.
5. Eissenberg, T., Ward, K. D., Smith-Simone, S., & Maziak, W. (2008). Waterpipe tobacco smoking on a U.S. College campus: prevalence and correlates. *J Adolesc Health*. Vol. 42. (5). Pp. 526–529.
6. Grekin, E. R., & Ayna, D. (2008). Argileh use among college students in the United States: an emerging trend. *J Stud Alcohol Drugs*. Vol. 69 (3). Pp. 472–475.
7. Jabbour, S, El-Roueiheb, Z, & Siba,i A.M. (2003). Narghile (water-pipe) smoking and incident coronary heart disease: a case-control study [abstract]. *Ann Epidemiol*. Vol. 13. P. 570.
8. Jackson, D., & Aveyard, P. (2008). Waterpipe smoking in students: prevalence, risk factors, symptoms of addiction, and smoke intake. Evidence from one British university. *BMC Public Health*. Vol. 8. P. 174.
9. Jawaid, A., Zafar, A. M., Rehman, T. U, Nazi, M. R., Ghafoor, Z. A., Afzal, O., et al. (2008). Knowledge, attitudes and practice of university students regarding waterpipe smoking in Pakistan. *Int J Tuberc Lung Dis*. Vol. 12 (9). Pp. 1077–1084.
10. Kiter, G, Ucan, E.S., Ceylan ,E, & Kilinc, O. (2000). Water-pipe smoking and pulmonary functions. *Respir Med*. Vol. 94. Pp. 891–894.
11. Mandil, A., Hussein, A., Omer, H., Turki, G., & Gaber, I. (2007). Characteristics and risk factors of tobacco consumption among University of Sharjah students, 2005. *East Mediterr Health J*. Vol. 13. (6). Pp. 1449–1458.
12. Maziak, W, Eissenberg, T, & Rastam, S (2004). Beliefs and attitudes related to narghile (waterpipe) smoking among university students in Syria. *Ann Epidemiol*. Vol. 14. Pp. 646–654.
13. Maziak, W., Hammal, F., Rastam, S., Asfar, T., Eissenberg, T., Bachir, M. E. et al. (2004). Characteristics of cigarette smoking and quitting among university students in Syria. *Prev Med*. Vol. 39. (2). Pp. 330–336.
14. Maziak, W., Fouad, F. M., Asfar, T., Hammal, F., Bachir, E. M., Rastam, S., et al. (2004). Prevalence and characteristics of narghile smoking among university students in Syria. *Int J Tuberc Lung Dis*. Vol. 8. (7). Pp. 882–889.
15. Poyrazoglu, S., Sarli, S., Gencer, Z., & Gunay, O. (2010). Waterpipe (narghile) smoking among medical and non-medical university students in Turkey. *Ups J Med Sci*. Vol. 115 (3). Pp. 210–216.
16. Primack, B. A., Sidani, J., & Agarwal, A. A. (2008). Prevalence of and associations with waterpipe tobacco smoking among U.S. university students. *Ann Behav Med*. Vol. 36. (1). Pp. 81–86.
17. Primack, B. A., Fertman, C. I., Rice, K. R., Adachi-Mejia, A. M., & Fine, M. J. (2010). Waterpipe and cigarette smoking among college athletes in the United States. *J Adolesc Health*. Vol. 46 (1). Pp. 45–51.
18. Sabahy, A. R., Divsalar, K., Bahreinifan, S., Marzban, M., & Nakhaee, N. (2011). Waterpipe tobacco use among Iranian university students: correlates and perceived reasons for use. *Int J Tuberc Lung Dis*. Vol. 15 (6). Pp. 844–847.
19. Shafagoj, Y. A., Mohammed, F. I., & Hadidi, K. A. (2002). Hubble-bubble (water pipe) smoking: levels of nicotine and cotinine in plasma, saliva and urine. *Int J Clin Pharmacol Ther*. Vol. 40. Pp. 249–255.
20. Sutfin, E. L., McCoy, T. P., Reboussin, B. A., Wagoner, K. G., Spangler, J., & Wolfson, M. (2011). Prevalence and correlates of waterpipe tobacco smoking by college students in North Carolina. *Drug Alcohol Depend*. Vol. 115. (1-2). Pp. 131–136.

21. Tamim, H., Terro, A., & Kassem, H. (2003). Tobacco use by university students, Lebanon, 2001. *Addiction*, Vol. 98 (7), Pp. 933–939.
22. Retrieved from: <https://dzvin.media/news/1-godyna-100-cygarok-cherkasczyam-ne-radyat-kuryty-kalyan/> [in Ukrainian].
23. Retrieved from: <https://phc.org.ua/news/v-ukraini-startue-nova-informaciyna-kampaniya-proti-kurinnya-kalyanu> [in Ukrainian].
24. Andryeyeva, T. I. (2011). Poshyrenist kurinnya kalyanu sered studentiv v Ukrayini [The prevalence of hookah smoking among Ukrainian students]. *Shhidnoyevropeyskyi zhurnal hromadskoho zdorovya – Eastern European Journal of Public Health*, 3 (15), 99–104 [in Ukrainian].
25. Andryeyeva, T. I. (2011). Vyznachennya zapytan v opytuvannyakh dlya vymiryuvannya poshyrenosti kurinnya kalyanu [Defining questions in surveys to measure the prevalence of hookah smoking]. *Sotsialna psykholohiya – Social Psychology*, 6 (50), 107–111 [in Ukrainian].
26. Vplyv kalyanu na zdorovya lyudyny. [The impact of hookah on human health]. (n.d.). *vetif.gov.ua*. Retrieved from: <https://vetif.gov.ua/1705-vpluv-kalyanyy.html> [in Ukrainian].
27. Vsemirnaya organizatsiya zdravoohraneniya (2015). Informatsionnyiy listok o kurenii tabaka cherez kalyan i posledstviyah dlya zdorovya [Fact sheet on hookah tobacco smoking and health effects]. *apps.who.int/iris/bitstream/handle*. Retrieved from: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/179523/WHO_NMH_PND_15.4_rus.pdf?sequence=6&isAllowed=y [in Russian].
28. Dyatlenko A. (2013). Marketingovyie strategii tabachnoy industrii, kotoryie vliyayut na vospriyatie i ispolzovanie kalyana v Ukraine [Marketing strategies of the tobacco industry that influence the perception and use of hookah in Ukraine]. *Tobacco control and public health in Eastern Europe*, 3 (1), 29–38 [in Russian].
29. Zakon Ukrayiny №2899-IV «Pro zakhody shchodo poperedzhennya ta zmeshennya vzhyvannya tyutyunovykh vyrobiv i yikh shkidlyvoho vplyvu na zdorovya naselennya» [Law of Ukraine No. 2899-IV «On measures to prevent and reduce the use of tobacco products and their harmful effects on public health»]. (n.d.). *www.president.gov.ua*. Retrieved from: <https://www.president.gov.ua/documents/2899-iv-3237/> [in Ukrainian].
30. Krushynska, N. A., Lyzohub, V. H. (2020). Shkidlyvyi vplyv palinnya kalyanu na sertsevo-sudynnu systemu [The harmful effects of hookah smoking on the cardiovascular system]. *Arterialna hipertenziya – Arterial hypertension*, 13(5), 20–30 [in Ukrainian].
31. Semyhina, T. V. (2010). *Protydiya sotsialno nebezpechnym khvorobam: vyvchennya ukrayinskoho dosvidu* [Counteracting socially dangerous diseases: studying the Ukrainian experience]. Kyiv [in Ukrainian].

УДК 616-001:37.015.3-053.6

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/106-113

Тамара Єрічевастарший викладач кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології
Університету Григорія Сковороди в Переяславі

tamara.ericheva@gmail.com

(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

**ГРУПИ РИЗИКУ ШКІЛЬНОГО ТРАВМАТИЗМУ ЗА ПСИХОЛОГІЧНИМИ
ХАРАКТЕРИСТИКАМИ: СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ**

Дитячий травматизм у структурі захворюваності та смертності серед школярів посідає помітне місце. Саме тому вивчення чинників, що впливають на рівень шкільного травматизму є одним із актуальних завдань освіти. Зазначена проблема пов'язана із психологічними особливостями учнів підліткового віку та особистічними факторами у формуванні групи ризику шкільного травматизму.

У статті проаналізовано психологічні характеристики учнів, найбільш схильних до виникнення травм, проведено порівняльну характеристику показників особистісних факторів травмованих і нетравмованих хлопців і дівчат.

З'ясовано, що підлітковий період у циклі дитячого розвитку часто називають критичним, що зумовлено, з одного боку, якісними змінами інтересів, стосунків, раніше сформованих особливостей дитини, а з іншого – появою суб'єктивних труднощів, зміною реакцій поведінки на сформовані соціальні та побутові стереотипи. Тобто відбуваються зміни рис особистості, які є низкою взаємопов'язаних психологічних ознак.

Встановлено здатність рис особистості впливати на шкільний травматизм шляхом проведеного тестування травмованих дітей за адаптованим та модифікованим 12-факторним опитувальником Р. Кеттела. Зазначена методика визначення психологічного портрету дала можливість правильно зрозуміти структуру і функції особистості та особливості соціального оточення, його вплив на формування індивіда.

Результати проведеного дослідження свідчать, що у формуванні групи ризику шкільного травматизму необхідно брати до уваги такі особистісні фактори: D (підвищена збудливість, надмірна активність), F (необережність, схильність до ризику), O (високий рівень тривожності), Q₄ (нервове напруження, фрустрація).

Подальші дослідження означеної проблеми можуть здійснюватися у розробці методики, педагогічних принципів, методів та умов проведення профілактичних заходів у групах дітей з підвищеним ризиком отримання травми.

Ключові слова: здоров'я, травматизм, підлітковий вік, чинник ризику, психологічні особливості.

Tamara YerichevaSenior Lecturer of the Department of Medical and Biological Disciplines and Valeology, Hryhorii
Skovoroda University in Pereiaslav,

tamara.ericheva@gmail.com

(30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine, 08401)

**SCHOOL INJURY RISK GROUPS BY PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS:
CURRENT STATE OF THE PROBLEM**

Child injuries in the structure of morbidity and mortality among schoolchildren occupies a prominent place. That is why the study of factors influencing the level of school injuries is one of the

urgent tasks of education. This problem is related to the psychological characteristics of adolescent students and personal factors in the formation of the risk group of school injuries.

The article analyzes the psychological characteristics of students most prone to injuries, comparative characteristics of personal factors of injured and uninjured children.

It was found that adolescence in the cycle of child development is often called critical, due, on the one hand, qualitative changes in interests, relationships, previously formed features of the child, and on the other – the emergence of subjective difficulties, changes in behavioral responses to existing social and household stereotypes. That is, there are changes in personality traits, which are a number of interrelated psychological traits.

The ability of personality traits to influence school traumatism was established by testing traumatized children according to an adapted and modified 12-factor questionnaire by R. Kettel. The specified methodology for determining the psychological portrait made it possible to correctly understand the structure and functions of the personality and the characteristics of the social environment, its influence on the formation of the individual.

The results of the study showed that when determining risk groups, it is necessary to take into account personal factors: D (increased excitability, overactivity), F (carelessness, risk-taking), O (high level of anxiety), Q₄ (nervous tension, frustration).

Further research on this problem can be carried out in the development of methods, pedagogical principles, methods and conditions of preventive measures in groups of children at increased risk of injury.

Key words: *health, injuries, adolescence, risk factors, psychological features.*

Постановка проблеми. Актуальною проблемою сьогодення залишається збереження здоров'я підростаючого покоління. Незадовільна екологічна ситуація, соціальні проблеми, недоліки у системі освіти та охорони здоров'я призводять до того, що 90 % дітей мають відхилення у стані здоров'я. Одним із негативних чинників, що впливає на здоров'я дітей, є травматизм. Окрім медичної проблеми, травми та їх наслідки породжують педагогічні, психологічні, соціальні та побутові проблеми. Через стан здоров'я діти, що перенесли травму, відстають у навчанні, у них відносно тривалий час зберігається підвищений рівень тривожності. Через функціональні порушення внаслідок травми у дітей виникають труднощі в отриманні освіти, перспективі працевлаштування, соціальній адаптації (Єрічева Т. Ю., 2021).

Високий рівень дитячого травматизму пов'язаний з багатьма причинами: це і вплив навколишнього середовища, і недостатній догляд за дітьми, і самі фізіологічні особливості дітей. Дослідження, проведені А. А. Горловим, Є. К. Вишневецькою (Грубар І. Я., 2000), показали, що до 50 % травм у дитячому віці зумовлені психологічними причинами. До 70 % дітей, які отримали травму, характеризуються емоційною нестійкістю, що спричиняла їх неадекватну поведінку у стресових ситуаціях (Грубар І. Я. Процайло М. Д., Грубар Ю. О., 2000).

Тому актуальною є проблема дослідження психологічних особливостей дітей, як одного з основних чинників отримання травм та створення на цій основі комплексних профілактичних заходів для використання у навчальних закладах та для індивідуального застосування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх публікацій свідчить про значний науковий інтерес до даної теми. Питання поширеності дитячого травматизму розкриті у роботах М. С. Міхновича, В. В. Лантова, Н. С. Бондаренко, Б. А. Довгань, С. Б. Довгань, І. Б. Зеленецького, М. Д. Процайло, В. Г. Ринденеко та ін. Вони відзначають, що високий рівень травматизму, 25-30 % якого припадає на дитячий вік, незадовільні результати лікування, у тому числі реабілітаційного, призводять до того, що від 18 до 40 % дітей, що перенесли травму, стають інвалідами.

Вивчаючи загальні показники структури дитячого травматизму за його видом, більшість дослідників (Ж. Ф. Станішевська, А. Д. Христинч, С. Hadgson, П. К. Стельмах, М. С. Михнович, Ф. Р. Рупленене) відзначають найбільшу питому вагу дитячого побутового травматизму (від 43 до 59,6 %). На другому місці залишається вуличний – його показники складають від 30,5 до 44,8 %; на третьому – шкільний (від 5,1 до 16 %).

Обставини виникнення травм у дитячому віці, як показали дослідження О. В. Воробйова, А. І. Затьокіна, Н. Г. Веселова, Т. К. Єрмакової, А. І. Затьокіна, А. Г. Ященко, суттєво відрізняються від тих, за яких травмуються дорослі. Вони, зазвичай, виникають під час гри та більшою мірою, ніж у дорослих, пов'язані з рівнем виховання, віковими та індивідуально-психологічними особливостями дітей, умовами їх життя. Аналіз обставин виникнення травм у дітей показує, що травматизм на 82,5 % залежить від так званого «травмонебезпечного об'єкта», тобто дитини, і лише на 17,5 % – від «травмонебезпечних ситуацій» (Т. Я. Усікова, А. П. Холодарьов, Л. Г. Лимар, С. І. Верещагін, А. П. Конох).

Вивчаючи рівень травматизму дітей молодшого та середнього шкільного віку, більшість авторів (М. С. Михнович, Ф. Р. Рупленене, В. Г. Климовицкий, С. Є. Гур'єв) указують, що найбільше число травм припадає на дітей віком 10-13 років, а за видом у них переважає вуличний травматизм. Наведені матеріали свідчать про необхідність контролю за поведінкою дітей на вулиці та правильної організації їх дозвілля.

Вирішенню проблем, пов'язаних із лікуванням наслідків травм та фізичною реабілітацією травмованих, присвятили свої дослідження Лі Сін'є, І. В. Бойко, М. М. Дрюк, Хонвалу Фаріборз, Ю. В. Малий, Абдельсам Мох'д С. Хамаршех, А. С. Вовканич. Проте більшість цих праць виконані на контингенті населення працездатного віку, і лише роботи А. П. Коноха, С. О. Гур'єва, В. Г. Климовицького присвячені загальним проблемам дитячого травматизму та шляхам його профілактики.

Водночас недостатньо вивченими залишаються чинники ризику травмувань у дитячому віці, що і зумовило вибір мети даної роботи.

Метою статті є з'ясування психологічних особистісних факторів серед учнів підліткового віку у формуванні групи ризику шкільного травматизму.

У процесі дослідження було поставлено наступні **завдання**: проаналізувати психологічні особистісні фактори у формуванні групи ризику шкільного травматизму; провести порівняльну характеристику показників особистісних факторів травмованих і нетравмованих хлопців і дівчат.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наукової літератури показав, що найчастіше травмувалися діти 10-12 років, тобто підліткового віку, місце якого у циклі дитячого розвитку характеризують такі назви як «критичний» та «перехідний». Така оцінка зумовлена, по-перше, якісними змінами розвитку, які нерідко мають характер докорінної зміни інтересів та стосунків, і у зв'язку з цим – особистості дитини. Вони відбуваються за короткий час, часто несподівано і бурхливо. По-друге, зміни, які виникають, нерідко супроводжуються, з одного боку, появою у підлітка значних суб'єктивних труднощів, а з іншого – труднощів у його вихованні. У цьому віці змінюються також поведінкові реакції, стереотипи, самооцінка, з'являється потреба у самостійності та незалежності (Поліщук В.М., 2010; Савчин М. В., 2001), тобто відбуваються зміни особистісних рис, представлених низкою взаємопов'язаних психологічних ознак, емоційною стійкістю, тривожністю, домінантністю, імпульсивністю, збудливістю, сміливістю.

Ми припустили, що риси особистості здатні певним чином впливати на травматизм дітей. Для визначення психологічного портрету травмованих дітей ми використовували адаптований та модифікований 12-факторний опитувальник Р. Кеттела (Конох А. П., 2000; Панок В. Г., 2009), який відповідає основним вимогам психодіагностичних методик: валідності, надійності та достовірності.

Опитувальник розділений на дві частини по 60 запитань. Усі 12 шкал містять по 10 запитань, кожна відповідь оцінюється в один бал. Сума балів за кожною шкалою переводиться у спеціальні оцінки – «стени». Запропонована методика дозволяє адекватно судити про вікові та статеві особливості дітей шкільного віку та має достатньо широкі диференціувальні можливості. Методика визначення психологічного портрету за Р. Кеттелом дає можливість правильно зрозуміти структуру і функції особистості та особливості соціального оточення, його вплив на формування індивіда.

За цією методикою ми опитали 235 учнів 5-7 класів загальноосвітніх шкіл № 1, № 2 та № 7 міста Переяслава Київської області (112 дітей, які раніше отримували травми, з них 70 хлопців та 42 дівчат, та 123 дитини, в анамнезі яких відсутні дані про травму, з них 75 хлопців і 48 дівчат). Результати досліджень наведені у таблицях 1 і 2. Згідно з наведеними даними, особистісні фактори у більшості дітей за шкалою оцінювання знаходяться у межах середніх значень. Однак за кожним з факторів спостерігаються високі та низькі стенові значення.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика показників особистісних факторів травмованих і нетравмованих хлопців ХТ (n=70) і ХН (n=75) за Р. Кеттелом

Значення Фактори	Високі8-10	Середні7-4	Низькі1-3	Мх ±m	Високі8-10	Середні7-4	Низькі1-3	Мх ±m
	ХТ				ХН			
A	13 18,57%	54 77,14%	3 4,29%	6,36±1,14	14 18,67%	55 73,33%	6 8%	6,46±1,13
B	6 8,57%	53 75,71%	11 15,72%	5,43±1,33	8 10,66%	50 66,67%	17 22,67%	4,94±1,13
C	8 11,43%	48 68,57%	14 20,00%	5,29±1,33	1 1,33%	58 77,33%	16 21,34%	4,68±0,94
D	23 32,85%	46 65,71%	1 1,44%	6,79±1,14	7 9,33%	50 66,67%	18 24,00%	4,88±1,32
E	0	38 54,29%	32 45,71%	3,81±0,95	4 5,33%	48 64%	23 30,67%	4,22±1,13
F	22 29,33%	48 70,67%	0	7,24±0,95	16 21,33%	44 58,67%	15 20,00%	5,44±0,94
G	2 2,86%	58 82,86%	10 14,28%	5,17±1,52	25 33,33%	46 61,33%	4 5,34%	6,52±1,32
H	12 17,14%	49 70%	9 12,86%	5,81±1,14	22 31,43%	41 54,66%	12 13,91%	5,88±1,32
I	1 1,43%	56 80%	13 18,57%	4,94±1,14	0	48 64%	27 36%	3,73±1,32
O	26 37,14%	42 60%	2 2,86%	7,14±1,33	13 17,33%	48 64%	14 18,67%	5,43±1,88
Q ₃	2 2,86%	61 87,14%	7 10,72%	5,46±1,14	9 12%	55 73,33%	11 14,67%	5,12±1,13
Q ₄	30 42,86%	35 50%	5 7,14%	7,01±1,52	8 10,67%	62 82,66%	5 2,67%	5,69±0,94

Таблиця 2

Порівняльна характеристика показників особистісних факторів травмованих і нетравмованих дівчат ДТ (n= 42) і ДН (n =48) за Р. Кеттелом

Значення Фактори	Високі 8-10	Середні 7-4	Низькі 1-3	Mx ±m	Високі 8-10	Середні 7-4	Низькі 1-3	Mx ±m
	ДТ				ДН			
A	5 11,9%	31 73,81%	6 14,29%	5,48±1,63	13 27,08%	23 47,92%	12 25%	5,67±1,6
B	4 9,52%	19 45,24%	19 45,24%	4,34±1,49	13 27,08%	25 52,08%	10 20,84%	5,82±1,6
C	3 7,14%	28 66,67%	11 26,19%	4,80±1,22	8 16,67%	32 66,67%	8 16,66%	5,25±1,4
D	7 16,67%	34 80,95%	1 2,38%	5,68±1,22	3 6,25%	31 64,58%	14 29,17%	4,28±1,6
E	0	25 59,52%	17 40,48%	3,93±1,22	4 8,33%	25 52,08%	19 39,59%	4,43±1,4
F	4 10%	26 61,9%	22 28,1%	4,78±1,22	6 12,5%	30 62,5	12 25%	4,62±1,4
G	4 10%	30 71,43%	8 18,87%	5,43±1,02	10 20,83%	35 72,92%	3 6,25%	6,10±1,2
H	5 11,9%	33 78,57%	4 9,53%	5,46±1,43	2 4,17%	37 77,08%	9 18,75%	4,87±1,4
I	4 10%	35 83,33%	3 6,67%	6,06±1,63	8 16,66%	38 79,17%	2 4,17%	5,79±1,4
O	16 38,1%	19 45,24%	7 16,66%	6,76±1,63	10 20,83%	32 66,67%	6 12,5%	5,91±1,4
Q ₃	2 4,76%	36 85,71%	4 9,53%	4,99±1,22	7 14,58%	36 75%	5 10,42%	5,29±1,4
Q ₄	12 28,56%	25 59,52%	5 11,92%	6,26±1,63	8 16,66%	26 54,17%	14 29,17%	5,18±1,4

Високі значення фактора А характеризують дітей як відкритих, доброзичливих, співчутливих. У групі обстежуваних хлопців суттєвої різниці за високими значеннями цього фактора не виявлено: ХТ – 18,57 % і ХН – 18,67 %. У групі травмованих дівчат високі значення фактора А були у 2,5 раза менші, ніж у нетравмованих: відповідно 11,9 % ДТ і 27,07 % ДН. Низькі значення фактора А виявлено у 4,29 % ХТ і 8 % ХН, що характеризує їх як недовірливих, образливих, у їх поведінці часто проявляється егоїзм, упертість, егоцентризм. Серед дівчат низькі значення фактора А мали 14,29 % ДТ, що в 1,7 раза менше, ніж у ДН (25 %). Необхідно відзначити, що травмовані і нетравмовані дівчата переважають хлопців за високими й низькими показниками цього фактора.

Фактор В визначає рівень сформованості інтелектуальної функції, яка характеризується здатністю до узагальнення, володіння логічними та математичними операціями, легким засвоєнням нових знань. Високі значення цього фактора отримано у 8,57 % ХТ та 10,66 % ХН. Серед дівчат ці ж значення виявлено у 9,52 % ДТ і 27,08 % ДН, що свідчить про вищий інтелектуальний рівень нетравмованих хлопців і дівчат. Більшість обстежуваних дітей мають середні значення за цим фактором. Низькі значення фактора В характеризують погану увагу, швидку втомлюваність, діти примітивно підходять до вирішення своїх проблем. Такі значення мали 15,72 % ХТ, що в 1,4 раза менше, ніж ХН (22,67 %). Кількість травмованих дівчат з низькими значеннями фактора В була у 2 рази більшою, ніж у нетравмованих: відповідно 45,24 % і 20,84 %. Згідно з отриманими результатами низькі значення за фактором В можна вважати чинником ризику травмування.

Високі значення за фактором С характеризують дітей як стабільних, упевнених у собі. Значну різницю за високим значенням цього фактора виявлено серед хлопців: ХТ – 11,43 % і ХН – 1,33 %. У ДТ цей фактор склав 7,14 % та 16,67 % у ДН. Низькі значення за цим фактором виявлено у 20,00 % ХТ і 21,34 % ХН, та у 26,19 % ДТ і 16,66 % ДН, що характеризує їх як таких, які гостро реагують на невдачі, погано контролюють свої емоції та пристосовуються до нових умов.

Діти з високою оцінкою фактора D характеризуються підвищеною збудливістю, надреактивністю на слабкі провокаційні подразники, надмірною активністю, що проявляється у самовпевненості на тлі недостатньої концентрації уваги. Високі значення фактора D мали 32,85 % ХТ і 9,33 % ХН. У дівчат значення цього фактора були такими – 16,67 % ДТ і 6,25 % ДН. Високі значення цього фактора у травмованих хлопців і дівчат, які понад два рази більші за показники нетравмованих, можуть свідчити про їх схильність до травматичних ушкоджень. Таким чином, дітей з високим значенням фактора D можна зарахувати до групи ризику щодо отримання травм. Низькі значення за цим фактором встановлено у 1,44 % ХТ і 24,00 % ХН та у 2,38 % ДТ і 29,17 % ДН, що характеризує їх як емоційно врівноважених, стриманих, неквапливих.

Серед травмованих дітей обох статей високого значення за фактором E не виявлено, тобто осіб із ознаками лідерства та домінування у цій групі не було. Високі значення за цим фактором у нетравмованих дітей були у 5,33 % ХН і 8,33 % ДН. Низькі значення за фактором E виявлено у 45,71 % ХТ і 30,67 % ХН та у 40,48 % ДТ і 39,59 % ДН. Значна перевага низьких значень цього фактора у дітей обстежуваних груп демонструє їх залежність від дорослих, слухняність та поступливість.

Високі значення фактора F характеризують схильність дітей до ризику. Серед хлопців високі значення за цим фактором виявлено у 29,33 % ХТ, що в 1,4 рази більше, ніж у ХН (21,33 %). Серед дівчат ці показники були такими: – 10 % ДТ і 12,5 % ДН. Низькі оцінки характерні для відповідальних дітей, що стараються спланувати свої дії. Серед ХТ низьких значень фактора F не виявлено, а у ХН – 21,33 %. У групі ДТ низькі значення мали 28,1 % осіб і 25 % ДН, що характеризує їх як відповідальних, розсудливих, обережних дітей. Більший прояв низьких значень цього фактора виявлено у травмованих і нетравмованих дівчат, високі значення цього фактора виявлено у травмованих хлопців, що може свідчити про їх схильність до травматичних ушкоджень.

Діти з високим значенням фактора G добре сприймають і виконують правила та норми поведінки, вони відповідальні, цілеспрямовані, старанні й акуратні. Високі значення за цим фактором виявлено лише у 2,86 % ХТ, тоді як серед ХН він склав 33,33 %. У дівчат ці показники були такими: 10 % ДТ і 20,83 % ДН. Низькі значення фактора G мали 14,28 % ХТ і 5,34 % ХН. У дівчат вони були відповідно у 18,87 % ДТ та у 6,25 % ДН, що характеризує їх як недобросовісних, безвідповідальних, що нехтують своїми обов'язками, часто конфліктують з батьками та вчителями. Отримані результати свідчать, що травмовані хлопці і дівчата у 2,6 рази переважали нетравмованих однолітків за низькими значеннями фактора G. Таким чином, дітей з низьким значенням цього фактора можна вважати групою ризику щодо отримання травм.

Фактор H відображає особливості взаємовідносин між дитиною і дорослими (батьки, вчителі). Ми встановили, що його високі значення мали 17,14 % ХТ і 31,43 % ХН, а серед дівчат – 11,9 % ДТ і 4,17 % ДН. Ці діти характеризуються невимушеністю та сміливістю у спілкуванні, легко вступають у контакт. Низькі значення за цим фактором виявлено у 12,86 % ХТ і 13,91 % ХН та у 9,53 % ДТ і 18,75 % ДН, що свідчить про сором'язливість, несміливість. Високі і низькі значення за цим фактором у дівчат є нижчими, ніж у хлопців.

Високі значення фактора I характеризують дітей як сентиментальних, довірливих, з багатою уявою. Такі риси виявлені у 1,43 % ХТ і не виявлені серед жодного ХН, серед дівчат – у 10 % ДТ і 16,66 % ДН. Низькі показники за фактором I були у 18,57% ХТ і 36% ХН. Серед дівчат ці значення були такими: 6,67 % ДТ і 4,17 % ДН. Для цих дітей характерні практицизм, реалістичний підхід, у вирішенні ситуацій вони покладаються на себе.

Аналіз результатів за фактором О виявив, що високі показники мали 37,14 % ХТ і лише 18,67 % ХН, у дівчат ці показники склали 38,1 % ДТ і 20,83 % ДН. Високі значення фактора О у травмованих дітей, є показником тривоги та депресії. Значне переважаючі високі показників цього фактора у травмованих хлопців і дівчат можна оцінити як наслідок їх внутрішнього переживання через перенесену травму. Низькі значення фактора О виявлено у 2,86 % ХТ і 18,67 % ХН та у 16,66 % ДТ і 12,5 % ДН, що відзначаються оптимізмом і спокоєм.

Високі значення фактора Q₃ оцінюють соціальну пристосованість, успішне оволодіння вимогами суспільства. Серед ХТ високі значення цього фактора мають лише 2,86 % і 12 % – у ХН. У дівчат ці значення виявлено у 4,76 % ДТ і 14,58 % ДН. Переважання високі значень цього фактора серед нетравмованих дітей свідчить про їх кращу адаптацію до умов довкілля. Низький Q₃ характеризує дітей як таких, що не вміють контролювати свою поведінку відповідно до соціальних нормативів та погано організовані. Серед обстежених цей показник встановлено у 10,72 % ХТ і 14,67 % ХН та у 9,53 % ДТ і 10,42 % ДН.

Діти з високим значенням фактора Q₄ характеризуються надлишком спонукань, в їхній поведінці переважає нервово напруження, дратівливість, вони схильні до фрустрації. З високим значенням Q₄ виявлено 42,86 % ХТ і 10,67 % ХН. У дівчат ці значення були відповідно 28,56 % та 16,66 %. З низькими значеннями цього фактора було 7,14 % ХТ і 2,67 % ХН, що характеризує їх як спокійних, розслаблених, необурливих. Серед дівчат низькі значення цього фактора виявлені у 11,92 % ДТ і 29,71 % ДН. Дітей з високими індивідуальними значеннями фактора Q₄ можна вважати групою ризику щодо отримання травм.

Аналізуючи отримані результати, ми встановили, що найбільший прояв (8-10 стенив) особистісних рис у травмованих дітей виявлено за факторами D, F, H, O, Q₄, у нетравмованих – A, B, F, G, H, O; низькі показники (1-3 стени) встановлено у травмованих дітей за факторами B, C, E, G, у нетравмованих – C, D, E, F, I, Q₄. Отримані за допомогою опитувальника Р. Кеттела дані дозволили нам не тільки правильно зрозуміти структуру і функції особистості, але й особливості соціального оточення та його вплив на формування індивіда, що є важливим у взаємодії вчителя та учня. Крім цього, вони дають багатогранну цілісну характеристику обстежуваного. На основі цих результатів ми визначили риси дітей, які є чинниками ризику щодо отримання травм і, узагальнивши їх, сформулювали психологічний портрет дитини з ризиком травмування.

У психологічному портреті дітей, що перенесли травму, найбільший прояв мають такі риси як погана увага, швидка втомлюваність у вирішенні своїх проблем. Вони гостро реагують на невдачі та погано контролюють свої емоції. Для них є характерними підвищена збудливість, надреактивність на слабкі провокаційні подразники на тлі недостатньої концентрації уваги. Поведінка цих дітей необачна та ризикована. Вони погано організовані та не вміють керувати своєю поведінкою, відповідно до соціальних норм, схильні до нервового напруження, роздратованості та фрустрації.

Нетравмовані діти відзначаються доброзичливістю, відкритістю, співчутливістю. Незважаючи на схильність хлопців до ризику, перевага інших факторів є запорукою їх безпеки. У дівчат виражена інтелектуальна функція.

Такі діти мають високе почуття відповідальності, старанні, добросовісні, невимушені і сміливі у спілкуванні, з незначними проявами тривожності й депресивності залежно від ситуації.

Аналізуючи одержані дані, цікаво було зіставити особистісні фактори травмованих дітей, різних за статтю. Ми виявили, що середнє значення фактора А у ХТ дорівнює $6,36 \pm 1,14$, у дівчат – $5,48 \pm 1,63$. За фактором В ці показники склали $5,43 \pm 1,33$ ХТ і $4,34 \pm 1,49$ ДТ. Показники особистісних рис характеру найбільше співпали за фактором Е – $3,81 \pm 0,95$ ХТ та $3,93 \pm 1,22$ ДТ, що характеризує залежність дітей від дорослих та їх легку поступливість. Найбільшу різницю виявлено за фактором F – ХТ $7,24 \pm 0,95$ та ДТ $4,78 \pm 1,22$, що характеризує відсутність в обстежуваних хлопців страху в ситуації підвищеного ризику, переоцінку своїх можливостей та надмірний оптимізм. Травмовані дівчата переважають ХТ за показниками фактора I: відповідно $6,06 \pm 1,63$ та $4,94 \pm 1,1$, що характеризує їх як осіб чутливих, ніжних, з естетичними нахилами.

Загалом, варто відзначити, що наведені дані травмованих хлопців і дівчат указують, на те, що вираженість їхніх особистісних рис характеру має зазвичай середні значення за шкалою оцінювання. Проте у травмованих хлопців фактори D, F, O, Q₄ порівняно з дівчатами є вищими

зі зміщенням до високих стенових значень і вказують на те, що дітей з високими значеннями цих факторів при тестуванні можна вважати групою ризику щодо отримання травм.

Для визначення груп ризику дітей можна рекомендувати застосовувати модифікований 12-факторний опитувальник Р. Кеттела, звернувши особливу увагу на аналіз особистісних факторів D, F, O, Q₄, які інформують про схильність до травми.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, дитячий травматизм залишається складною та далекою від вирішення проблемою. Незважаючи на профілактичні заходи, рівень дитячого травматизму залишається високим, що пояснюється, з одного боку, впливом навколишнього середовища, з іншого – рівнем фізичного розвитку, психіки, станом нервової системи дітей.

Цінну інформацію про належність дітей до груп ризику можна одержати шляхом опитування (12-факторний опитувальник Р. Кеттелла). Визначаючи групи ризику, треба враховувати високі значення особистісних факторів D (підвищена збудливість, надмірна активність), F (необережність, схильність до ризику), O (високий рівень тривожності), Q₄ (нервове напруження, фрустрація).

Подальші дослідження означеної проблеми можуть здійснюватися у розробці методики, педагогічних принципів, методів та умов проведення профілактичних занять у групах дітей з підвищеним ризиком отримання травми.

Список використаних джерел і літератури

1. Єрічева Т. Ю. (2021). Шкільний травматизм: аналіз проблеми та методи профілактики. Здоров'я дітей та підлітків: психолого-педагогічні аспекти. Колективна монографія (у 2 ч.) / за заг. ред. Н. І. Коцур, упоряд. Л. П. Товкун. Переяслав (Київ. обл.): Домбровська Я. М. Вип. 4. Ч. II. С. 282–339.
2. Грубар І. Я. (2000). Дитячий травматизм: соціально-психологічні умови виникнення. *Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка*. Тернопіль. № 7. С. 33–37.
3. Грубар І. Я., Процайло М. Д., Грубар Ю. О. (2000). Дитячий травматизм та соціально-психологічні передумови виникнення травм у дітей. Здобутки клінічної та експериментальної медицини. Тернопіль. С. 404–409.
4. Конох А. П. (2000). Профілактика травматизму у школярів 1-3 класів засобами фізичного виховання: Навчально-методичний посібник. Запоріжжя. 106 с.
5. Панок В. Г. (2009). Основи практичної психології. Київ: Либідь. 536 с.
6. Поліщук В. М. (2010). Вікова і педагогічна психологія: навчальний посібник. Суми: Університетська книга. 352 с.
7. Савчин М. В. (2001). Вікова психологія: Навчальний посібник для студентів вищ. навч. закл. Дрогобич: Відродження. 287 с.

Refereces

1. Yericheva, T. Yu. (2021). *Shkilnyy travmatyzm: analiz problemy ta metody profilaktyky [School injuries: problem analysis and prevention methods]*. Zdorov'ya ditey ta pidlitkiv: psykhologo-pedahohichni aspekty *Kolektyvna monohrafiya [Child and Adolescent Health: Psychological and Pedagogical Aspects: Collective monograph]*, Pereyaslav, 4, 282–339. [in Ukrainian].
2. Hrubar, I. Ya. (2000). *Dytyachyy travmatyzm: sotsial'no-psykhologichni umovy vynyknennya [Child injuries: socio-psychological conditions of occurrence]*. *Naukovi zapysky TDPU im. V. Hnatyuka –Scientific notes of TSPU named after V. Hnatyuk*. Ternopil, 7, 33–37 [in Ukrainian].
3. Hrubar, I. Ya., Protsaylo M. D., Hrubar Yu. O. (2000). *Dytyachyy travmatyzm ta sotsialno-psykhologichni peredumovy vynyknennya travm u ditey. [Child injuries and socio-psychological preconditions for injuries in children]*. Zdobutky klinichnoyi ta eksperymental'noyi medytsyny [Achievements of clinical and experimental medicine]. Ternopil. 404–409 [in Ukrainian].
4. Konokh, A. P. (2000). *Profilaktyka travmatyzmu u shkolyariv 1-3 klasiv zasobamy fizychnoho vykhovannya: Navchalno-metodychnyy posibnyk [Injury prevention in schoolchildren 1-3 classes by means of physical education: Textbook]*. Zaporizhzhia [in Ukrainian].
5. Panok, V. H. (2009). *Osnovy praktychnoyi psykhohiyyi [Fundamentals of practical psychology]*. Kiev [in Ukrainian].
6. Polishchuk, V. M. (2010). *Vikova i pedahohichna psykhohiyya: navchalnyy posibnyk [Age and pedagogical psychology: a textbook]*. Sumy [in Ukrainian].
7. Savchyn, M. V. (2001). *Vikova psykhohiyya: Navchalnyy posibnyk dlya studentiv vyshch. navch. Zakl [Age Psychology: A Textbook for University Students]*. Drogobich [in Ukrainian].

УДК 159.923.2

DOI: 10.31470/2786-6327/2022/1/114-121

Катерина Варивода

кандидат історичних наук, доцент кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології

Університету Григорія Сковороди в Переяславі

varyvoda.katarina@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4972-278X>

Researcher ID: АНА-8060-2022

(вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав, Київська обл., 08401, Україна)

**ВПРОВАДЖЕННЯ МАЙНДФУЛНЕС-ПРАКТИК В ШКОЛАХ: АНАЛІЗ
ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ**

Статтю присвячено теоретичному вивченню здоров'язбережувального потенціалу майндфулнес-практик та основних аспектів їх впровадження в освітній простір закладів загальної середньої освіти.

Карантинні обмеження та заходи із протидії пандемії Covid-19 вже негативно позначилися на стані психічного здоров'я молодого покоління. Поширення панічних настроїв, тривоги та страхів; фрустрація потреби у спілкуванні та соціальних контактах; поширення гіподинамії на тлі збільшення обсягів навчального навантаження та психоемоційних стресів визнані основними чинниками ризику щодо психічного здоров'я в умовах пандемії Covid-19. Ідеться, що одним із дієвих та доступних методів збереження і зміцнення психічного здоров'я школярів за даних умов є майндфулнес.

Зазначено, що в таких країнах як Австралія, Великобританія, Швеція та США майндфулнес-практики вже давно інтенсивно впроваджуються в освітній процес, охоплюючи різні вікові групи від 5 до 19 років. Аналізуючи ефективність різноманітних майндфулнес-програм вчені констатували низку позитивних моментів щодо розвитку гармонійної особистості та профілактики психічних, психологічних та соматичних порушень у школярів. Встановлено, що майндфулнес збільшує концентрацію, об'єм і стійкість уваги; сприяє розвитку соціальних компетентностей у дітей та юнацької молоді; зменшує прояви тривоги, депресії, афективних розладів і суїцидальних думок у школярів; покращує стан соматичного здоров'я молодого покоління; позитивно позначається на діяльності мозку (зменшує активацію мигдалини, сприяє розвитку префронтальної кори й гіпокампу тощо).

З'ясовано, що кращі показники щодо поліпшення рівня психічного здоров'я і благополуччя виявлено у пізньому підлітковому віці (15–18 років) в порівнянні із молодшим шкільним віком (6–10 років). Водночас позитивний вплив майндфулнес на психосоматичне здоров'я та загальне самопочуття має накопичувальний ефект.

Наголошується, що процес впровадження майндфулнес-практик у школах України першочергово потребує навчання і підготовку вчителів майндфулнес-методам роботи з дітьми.

Ключові слова: майндфулнес, психосоматичне здоров'я, школярі, здоров'язбережувальний потенціал.

Kateryna VaryvodaCandidate of Historical Sciences, Assistant Professor of the Department
of Medical and Biological Disciplines and Valeology, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav,

varyvoda.katarina@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4972-278X>

Researcher ID: АНА-8060-2022

(30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav, Kyiv region, Ukraine, 08401)

IMPLEMENTING MINDFULNESS INTERVENTIONS IN SCHOOLS: ANALYSIS OF HEALTH PROTECTION POTENTIAL

The article is devoted to the theoretical study of the health-preserving potential of mindfulness practices and an important aspect of their implementation in the educational space of general secondary education.

Quarantine restrictions and measures to counter the Covid-19 pandemic have already negatively affected the mental health of the younger generation. Spread of panic, anxiety, and fears; frustration with the need for communication and social contacts; the prevalence of hypodynamia in the face of increased study load and emotional stress has been identification as a major risk factoring for mental health in the Covid-19 pandemic. It is believed, that one of the effective and affordable methods of maintaining and strengthening the mental health of schoolchildren under these conditions is mindfulness.

It is noted that in countries such as Australia, the United Kingdom, Sweden, and the United States, mindfulness practices have been intensively introducing into the educational process, covering different age groups from 5 to 19 years. Analyzing the effectiveness of various mindfulness programs, scientists have identified several positive aspects of the development of a harmonious personality and the prevention of mental, psychological, and somatic disorders in students. Past research has found that mindfulness can increase concentration, volume, and stability of attention; contributes to the development of social competencies in children and youth; reduce the manifestations of anxiety, depression, affective disorders, and suicidal thoughts in students; improve the physical health of the younger generation; has a positive effect on brain activity (reduce the activation of the tonsils, promotes the development of the prefrontal cortex and hippocampus, etc.).

It was found that the best indicators of improving mental health and well-being were found in late adolescence (15–18 years) compared to primary school age (6–10 years). At the same time, the positive effect of mindfulness on psychosomatic health and general well-being has a cumulative effect.

It is emphasized that the process of implementing mindfulness practices in Ukrainian schools primarily requires education and training of mindfulness teachers in working with children.

Key words: *mindfulness, psychosomatic health, schoolchildren, health-preserving potential.*

Постановка проблеми. На сьогодні пандемія Covid-19 вже має істотні негативні соціально-психологічні наслідки для здоров'я населення. Карантинні обмеження та заходи із протидії пандемії – масковий режим, соціальне дистанціювання, особливості перебування дітей і підлітків у закладах середньої освіти, впровадження форм дистанційного та змішаного навчання – можуть негативно впливати на стан психічного здоров'я памолоді. Чинниками ризику щодо психічного здоров'я в умовах пандемії Covid-19 виступають: поширення панічних настроїв, тривоги та страхів; вивільнення величезної кількості часу при соціальній ізоляції чи самоізоляції та, як наслідок, фрустрація важливих потреб особистості – потреби у спілкуванні та соціальних контактах; поширення гіподинамії на тлі збільшення обсягів навчального навантаження та психоемоційних стресів.

Виховання гармонійної особистості, збереження і зміцнення психічного здоров'я молодого покоління – одне з пріоритетних завдань, яке поставлене сьогодні перед освітою. З огляду на вищеозначене, нагальним питанням, яке постає перед сучасною освітою є пошук та впровадження новітніх методів збереження і зміцнення психічного здоров'я школярів. Одним із таких дієвих та доступних методів гармонізації психічного здоров'я особистості є майндфулнес.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення майндфулнес-підходу у психокорекції, психотерапії та профілактиці різноманітних негативних станів і розладів започатковано в працях Дж. Кабат-Зінна (Kabat-Zinn J., 1990), Ш. Бішопа, З. Сігала, Ш. Шапіро (Bishop S. R. et al., 2004).

Теоретико-методологічні та практичні аспекти впровадження майндфулнес-практик в освітній простір широко представлені в наукових розвідках К. Лайонса, Дж. Деланжа (Lyons K. E. & DeLange J., 2016), К. Джонсона, К. Берка, С. Брінкмана, Т. Вейд (Johnson C. et al., 2017), К. Вір (Weare K., 2019), Р. Бера, К. Крейн, Е. Міллера, В. Куйкена (Baera R. et al., 2019), Д. Даннінга, К. Гріффітс, В. Куйкена, К. Крейн (Dunning D. L. et al., 2019).

Варто зауважити, що в Україні впровадження майндфулнес-практик з метою збереження і зміцнення психічного здоров'я молодого покоління перебуває на початку свого розвитку, про що свідчать праці О. Романчука (Романчук О. І., 2014), Т. Гери (Гера Т. І., 2014), О. Христюк (Христук О. Л., 2018), О. Лазорко (Лазорко О. В., 2020), О. Давидової (Давидова О. В., 2021), Б. Дем'яненка, І. Ратинської (Дем'яненко Б. Т. та Ратинська І. В., 2021).

Метою статті є на основі доступних джерел і літератури показати здоров'язбережувальний потенціал майндфулнес-практик, окреслити основні аспекти їх впровадження в освітній простір закладів загальної середньої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Майндфулнес (mindfulness) розглядають як одну з технологій розвитку уважності до себе та усвідомленості адаптованої до вжитку західним світом зі східної філософії та медицини. Усвідомленість покликана зосереджувати увагу на теперішньому моменті, зменшувати вплив «ментальної метушні» та очищувати розум від нав'язливих, хаотичних думок. Все це своєю чергою дозволяє не лише швидко та адекватно реагувати на буденні ситуації, а й покращує здатність приймати рішення та формує ресурс до фізичної та ментальної релаксації.

Сам термін майндфулнес до наукового обігу вперше ввів американський професор медицини Дж. Кабат-Зінн в 70-х роках ХХ століття. Mindfulness він тлумачив як «безоцінкову усвідомленість, що виникає в результаті свідомого скерування уваги на теперішній момент власного досвіду» (Kabat-Zinn J., 1990). Як зазначається в науковій літературі термін «mindfulness» з англійської мови можна дослівно перекласти як «повна усвідомленість», «уважність», «зосередженість» (Христук О. Л., 2018: с. 154).

Історично, майндфулнес-практики в основному використовувалися в клінічному контексті лікування проблем психічного здоров'я, таких як стрес і депресія. Зокрема, у 80-х роках ХХ століття Дж. Кабат-Зінн (Kabat-Zinn J., 2003) розробив програму зниження стресу, яка зараз відома під назвою «Зниження стресу, що ґрунтується на усвідомленні» (Mindfulness Based Stress Reduction – MBSR). Наприкінці ХХ століття також було створено напрям терапії – когнітивна терапія, що ґрунтується на усвідомленій медитації (Mindfulness-based Cognitive Therapy – MBCT).

Окрім когнітивної терапії при депресивних розладах майндфулнес-практики засвідчили свою ефективність щодо профілактики психічних порушень та зміцнення психічного здоров'я неклінічних груп населення. Вчені констатували, що майндфулнес сприяє зниженню рівня стресу, покращує самопочуття та функції імунної системи організму (Davidson R. et al., 2003; Eberth J. & Sedlmeier P., 2012); сприяє особистісному розвитку, а саме таких аспектів як співчуття до себе, емпатії та розуміння перспективи (Shapiro S. L. et al., 2007; Birnie K. et al., 2010); збільшує концентрацію, об'єм і стійкість уваги (Jha A. et al., 2007) тощо.

Численними нейробіологічними дослідженнями підтверджено вплив майндфулнес-практик на функціонування та розвиток структур головного мозку, які відповідають за інтерпретацію стресових переживань і визначення відповідної реакції організму.

Вченими з'ясовано (Desbordes G. et al., 2012), що після сеансів майндфулнес (8 тижнів) зменшується активність мигдалини (лат. *Corpus amygdaloideum*), яка є ключовою структурою мозку при формуванні таких емоцій як страх і гнів. Саме вона стимулює процес реактивної підготовки організму до захисту чи втечі (ефект «Бийся, замри, біжи»).

Втручання, засновані на усвідомленості призводять до збільшення активності гіпокампу (лат. *Hippocampus*) структури мозку, яка відповідає за формування довготривалої пам'яті та якості процесу навчання. Методом воксельної морфометрії вчені (Hölzel B. K., 2011) підтвердили збільшення концентрації сірої речовини в гіпокампі після використання майндфулнес-практик.

Тренування усвідомленості позитивно позначається й на активізації та розвитку префронтальної кори півкуль головного мозку (лат. Cortex prefrontalis), яка забезпечує планування складної когнітивної поведінки, прояви особистості, прийняття рішень і регулювання соціальної поведінки (Chiesa A. & Serretti A., 2010).

Вищезначені відкриття щодо позитивного впливу майндфулнес-практик на здоров'я особистості сприяли неабиякому зацікавленню практиками усвідомленості й призвели до стрімкого впровадження майндфулнес в освітній простір.

Закордоном (Австралія, Великобританія, Швеція та США) майндфулнес-практики вже давно інтенсивно впроваджуються в освітній процес, охоплюючи різні вікові групи від 5 до 19 років. Аналізуючи ефективність різноманітних майндфулнес-програм вчені констатували низку позитивних моментів щодо розвитку гармонійної особистості та профілактики психічних, психологічних та соматичних порушень у школярів, зокрема:

1. *Увага та когнітивний розвиток.* Низкою досліджень підтверджено покращення уваги у школярів після впровадження майндфулнес-програм, включаючи збільшення продуктивності при виконанні об'єктивних завдань, які вимагають великої концентрації. Суттєва академічна користь від утручань, заснованих на усвідомленості спостерігається при інтенсивності занять до 90 хвилин на тиждень впродовж дев'яти тижнів, що становить 18 хвилин на день тобто 6 % навчального дня (Bailey N. et al., 2018).

2. *Навички соціальної взаємодії.* Майндфулнес сприяє розвитку соціальних компетентностей у дітей та юнацької молоді. Практики усвідомленості покращують саморозуміння, саморегуляцію та самоконтроль особистості. Завдяки уважності, школярі демонструють краще вміння прислухатися до себе, а відповідно і слухати своїх однолітків, вчителів та батьків. Окрім цього, майндфулнес формує навички більш відповідального прийняття рішень, оскільки школярі краще аналізують відповідні факти, усвідомлюють упередженість та контролюють імпульсивну поведінку (Weare K., 2019; Weare K., 2021).

3. *Емоційна стійкість.* Численними дослідженнями підтверджено вплив майндфулнес-практик на регуляцію емоційного стану особистості. Вчені констатують зменшення поведінкових проблем, тривоги, депресії, афективних розладів і суїцидальних думок у школярів (Felder J. et al., 2015). Окрім цього, практики усвідомленості сприяють підвищенню рівня стресостійкості (Kuyken W. et al., 2013).

4. *Соматичне здоров'я.* Майндфулнес-практики сприяють нормалізації систолічного і діастолічного артеріального тиску, впливають на швидкість екскреції натрію з сечею, знижують частоту серцевих скорочень, зменшують рівень кортизолу (гормону стресу), мінімізують проблеми із харчуванням, покращують якість сну (Black D. S., 2015).

Водночас порівняльний аналіз ефективності MBI (Mindfulness Based Interventions) показав, що втручання засновані на усвідомленості є більш результативними на певних етапах психофізичного розвитку (Atkinson M. & Wade T., 2015). Відмінності в розвитку Я-концепції і нейрокогнітивна зрілість суттєво впливають на ефективність майндфулнес-практик (Schonert-Reichl K. A. & Lawlor M. S., 2010; Johnson C. et al. 2017; Carsley D. et al., 2018). Зокрема, кращі показники щодо поліпшення рівня психічного здоров'я і добробуту виявлено у пізньому підлітковому віці (15–18 років) в порівнянні із молодшим шкільним віком (6–10 років). Варто зауважити, що позитивний вплив майндфулнес на психосоматичне здоров'я та загальне самопочуття має накопичувальний ефект.

При впровадженні майндфулнес-практик обов'язково необхідно враховувати основні принципи усвідомленості розроблені Дж. Кабат-Зінном, а саме:

- 1) утримуватись від категоризації і оціночних суджень щодо пережитого і усвідомлюваного досвіду;
- 2) проявляти толерантність щодо свого розуму і свого тіла, щодо своїх бажань і прагнень;
- 3) прийняти установку «новачка», який бачить речі в перший раз;
- 4) першочергово довіряти собі, власним почуттям, інтуїції – на противагу опорі на зовнішні авторитети;

- 5) перебувати у стані розслабленості, відмовитися від цілепокладання в ході практики усвідомленої медитації;
- 6) приймати речі такими, якими вони є зараз (на даний момент часу);
- 7) не прив'язуватися до ідей і тих елементів досвіду, за які чіпляється наш розум і на яких фокусується увага (Kabat-Zinn J., 2003).

Важливими аспектами впровадження майндфулнес у освітній процес постають підготовка і навчання вчителів практикам усвідомленості. В США з 2012 року підготовкою педагогів займається неприбуткова організація Mindful Schools. У 2021 році організація Mindful Schools в рамках ініціативи «Здорові діти заради нашого майбутнього» виграла грант, який дозволяє впроваджувати майндфулнес у 17 школах. Окрім цього, ними запускаються програми сертифікації майндфулнес вчителів на 2021–2022 рр. Навчання вчителів передбачає професійну підготовку до впровадження в освітній процес програми Mindful Schools K-12. Вищеозначена майндфулнес програма складається з 20 уроків для дітей від дошкільного віку до школярів 5 класу і 24 уроків для учнів 6–12 класів. Уроки передбачають поступовий розвиток усвідомленості з подальшим використанням практик майндфулнес в різноманітних повсякденних ситуаціях (Mindful Schools, 2022).

У Великобританії найвідомішим розробником тренінгів усвідомленості для шкіл є національна некомерційна благодійна організація – Проєкт «Майндфулнес у школах» (Mindfulness in Schools Project, MiSP). Розроблені ними матеріали навчальних майндфулнес програм і тренінгів засновані на ретельних дослідженнях клінічної психології та нейронауки, написані викладачами для вчителів і успішно використовуються в широкому діапазоні освітніх контекстів (Mindfulness in Schools Project, 2022).

На сьогодні в Україні відсутні приклади широкого використання майндфулнес-практик в закладах освіти, і відповідно існує суттєвий брак апробованих програм та методик їх впровадження в навчання, виховання та розвиток (Гера Т. І., 2014). Водночас деякі успішні спроби впровадження майндфулнес-практик в українських школах вже реалізовано. Насамперед йдеться про використання спеціальних майндфулнес вправ на уроках фізичної культури для налаштування школярів перед заняттям, стабілізації самопочуття після фізичних навантажень, вироблення вміння правильно дихати, розслаблятися, самозаспокоюватися, адекватно реагувати на зовнішні подразники. Під час виконання вправ «подумки простежується характер рухів, їх вплив на дихання, деталізується виконання. Діти навчаються бути уважнішими до себе, розпізнавати емоції, почуття, бачити себе з боку, робити паузу перед тим, як відреагувати на ту чи іншу ситуацію» (Давидова О. В., 2021).

Процес впровадження майндфулнес-практик у школах України першочергово гальмується нестачею вчителів, які володіють відповідним практикам. «Вчитель не повинен бути майстром Дзен, але він не може ефективно навчати майндфулнес-практикам дітей у класі, якщо у нього немає власної практики усвідомленості» (Jones D., 2011). Освоєння вчителями майндфулнес в майбутньому добре позначиться на освітньому процесі, і першочергово школярах. Практики усвідомленості підвищують якість освіти в цілому, вони мають добрий вплив на емоційну саморегуляцію, а також, на побудову взаємостосунків, соціалізацію, вміння відчувати, співчувати, самовиражатися. Власне, саме ці якості в перспективі допоможуть школярам ефективно боротися з майбутніми викликами в житті.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, аналіз останніх досліджень та публікацій дозволяє констатувати значний здоров'язбережувальний потенціал майндфулнес-практик. Впровадження майндфулнес в школах покращує вміння школярів регулювати й координувати власні почуття, думки й емоції; зменшує імпульсивність і агресивність поведінки; підвищує рівень стресостійкості; виховує любов до себе; покращує психологічне самопочуття; розвиває емпатію та уважність; підвищує імунітет; позитивно позначається на діяльності мозку (зменшує активацію лімбічної системи, сприяє розвитку префронтальної кори, дозволяє збільшувати і укріплювати нові синаптичні зв'язки тощо).

Водночас безумовним викликом перед сучасною системою української освіти виступає проблема підготовки і навчання вчителів майндфулнес-методам роботи з дітьми. Саме це питання слугуватиме перспективою для подальших досліджень даної проблематики.

Список використаних джерел і літератури

1. Atkinson M., Wade T. (2015). Mindfulness-based prevention for eating disorders: A school-based cluster randomised controlled pilot study. *International Journal of Eating Disorders*. Vol. 48 (7). Pp. 1024–1037.
2. Baera R., Crane C., Miller E., Kuyken W. (2019). Doing no harm in mindfulness-based programs: Conceptual issues and empirical findings. *Clinical Psychology Review*. Vol. 71. Pp. 101–114.
3. Bailey N., Chambers R., Hased C., Jones A. Owen J., Wootten A. (2018). Evidence Based Guidelines for Mindfulness in Schools – a Guide for Teachers and School Leaders. 21 p.
4. Birnie K., Speca M., Carlson L. E. (2010). Exploring Self-Compassion and Empathy in the Context of Mindfulness-Based Stress Reduction (MBSR). *Stress and Health*. Vol. 26. Pp. 359–371.
5. Bishop S. R., Lau M., Shapiro S., Carlson L., Anderson N. D., Carmody J., et al. (2004). Mindfulness: A proposed operational definition. *Clinical Psychology: Science and Practice*. Vol. 11(3). Pp. 230–241.
6. Black D. S. (2015). Mindfulness training for children and adolescents: a state-of-the-science review. *Handbook of mindfulness: theory and research*. New York: Guilford Press. Pp. 283–310.
7. Carsley D., Khoury B., Heath N. (2018). Effectiveness of mindfulness interventions for mental health in schools: A comprehensive meta-analysis. *Mindfulness*. Vol. 9. Pp. 693–707.
8. Chiesa A., Serretti A. (2010). A systematic review of neurobiological and clinical features of mindfulness meditations. *Psychological medicine*. Vol. 40(8). Pp. 1239–1252.
9. Davidson R., Kabat-Zinn J., Schumacher J., Rosenkranz M., Muller D., Santorelli S., et al. (2003). Alterations in Brain and Immune Function Produced by Mindfulness Meditation. *Psychosomatic medicine*. Vol. 65. Pp. 564–570.
10. Desbordes G., Negi L. T., Pace T. W., Wallace B. A., Raison C. L., Schwartz E. L. (2012). Effects of mindful-attention and compassion meditation training on amygdala response to emotional stimuli in an ordinary, non-meditative state. *Frontiers in Human Neuroscience*. Vol. 6. P. 292.
11. Dunning D. L., Griffiths K., Kuyken W., Crane C., Foulkes L., Parker J., & Dalgleish T. (2019). Research Review: The effects of mindfulness-based interventions on cognition and mental health in children and adolescents – a meta-analysis of randomized controlled trials. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines*. Vol. 60 (3). Pp. 244–258.
12. Eberth J., Sedlmeier P. (2012). The effects of mindfulness meditation: A meta-analysis. *Mindfulness*. Vol. 3. Pp. 174–189.
13. Felver J., Hoyos C., Tezanos K., Singh N. (2015). A Systematic Review of Mindfulness-Based Interventions for Youth in School Settings. *Mindfulness*. Vol. 7. Pp. 34–45
14. Hölzel B. K., Carmody J., Vangel M., Congleton C., Yerramsetti S.M., Gard T., & Lazar S. W. (2011). Mindfulness practice leads to increases in regional brain gray matter density. *Psychiatry research*. Vol. 191. Pp. 36–43.
15. Jha A., Krompinger J., Baime M. (2007). Mindfulness training modifies subsystems of attention. *Cognitive, affective & behavioral neuroscience*. Vol. 7. Pp. 109–119.
16. Johnson C., Burke C., Brinkman S., Wade T. (2017). A randomized controlled evaluation of a secondary school mindfulness program for early adolescents: do we have the recipe right yet? *Behaviour Research and Therapy*. Vol. 99. Pp. 37–46.
17. Jones D. (2011). Mindfulness in schools. *The psychologist*. Vol. 24 (10). Pp. 736–739.
18. Kabat-Zinn J. (1990). Full catastrophe living: using the wisdom of your body and mind to face stress, pain, and illness. New York: Delta Book. Pp. 76–77.
19. Kabat-Zinn J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: Past, present, and future. *Clinical Psychology: Science and Practice*. Vol. 10. Pp. 144–156.
20. Kuyken W., Weare K., Ukoumunne O. C., Vicary R., Motton N., Burnett R., et al. (2013). Effectiveness of the Mindfulness in Schools Programme: non-randomised controlled feasibility study. *The British journal of psychiatry: the journal of mental science*. Vol. 203(2). Pp. 126–131.
21. Lyons K. E., DeLange J. (2016). Mindfulness matters in the classroom: the effects of mindfulness training on brain development and behaviour in children and adolescents. In *Handbook of Mindfulness in Education: Integrating Theory and Research Into Practice*. Edited by Schonert-Reichl KA, Roeser RW. New York: Springer. Pp. 271–283.
22. Mindful Schools. URL: <https://www.mindfulschools.org/> (Дата звернення: 22.02.2022)
23. Mindfulness in Schools Project. URL: <https://mindfulnessinschools.org/> (Дата звернення: 22.02.2022)
24. Schonert-Reichl K. A., Lawlor M. S. (2010). The effects of a mindfulness-based education program on pre- and early adolescents' well-being and social and emotional competence. *Mindfulness*. Vol. 1(3). Pp. 137–151.
25. Shapiro S. L., Brown K. W., Biegel G. M. (2007). Teaching self-care to caregivers: Effects of mindfulness-based stress reduction on the mental health of therapists in training. *Training and Education in Professional Psychology*. Vol. 1 (2). Pp. 105–115.

26. Weare K., Bethune A. (2021). *Implementing Mindfulness in Schools: An Evidence-Based Guide* Paperback. 108 p.
27. Weare K. (2019). Mindfulness and contemplative approaches in education. *Current Opinion in Psychology*. Vol. 28. P. 321–326.
28. Гера Т. І. (2014). Майндфулнес-техніка на заняттях із психології як елемент психологічного супроводу майбутніх педагогів. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. Вип. 2. Т. 1. С. 174–179.
29. Давидова О. В. (2021). Ефективність психотерапевтичних практик майндфулнес у регуляції стресостійкості в юнацькому віці. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. № 13. С. 96–103.
30. Дем'яненко Б. Т., Ратинська І. В. (2021). Майндфулнес засіб формування емоційного інтелекту та метод психологічної корекції емоційних та поведінкових порушень у дітей та підлітків з порушеннями психофізичного розвитку. *Науковий часопис*. Вип. 40. С. 227–237.
31. Лазорко О. В. (2020). Майндфулнес як фундамент психологічної безпеки особистості. *Abstracts of V International Scientific and Practical Conference «Study of modern problems of civilization»*. Oslo, Norway. Pp. 395–398.
32. Романчук О. І. (2014). Майндфулнес-орієнтована КПТ – новий ефективний метод попередження рецидиву депресії. *Нейроньюз: психоневрологія і нейропсихіатрія*. № 3. С. 40–45.
33. Христюк О. І. (2018). Сучасні виміри психологічної практики: майндфулнес-підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Вип. 1. С. 153–161.

References

1. Atkinson, M., Wade, T. (2015). Mindfulness-based prevention for eating disorders: A school-based cluster randomised controlled pilot study. *International Journal of Eating Disorders*, 48 (7), 1024–1037.
2. Baera, R., Crane, C., Miller, E., Kuyken, W. (2019). Doing no harm in mindfulness-based programs: Conceptual issues and empirical findings. *Clinical Psychology Review*, 71, 101–114.
3. Bailey, N., Chambers, R., Hased, C., Jones, A., Owen, J., Wootten, A. (2018). Evidence Based Guidelines for Mindfulness in Schools – a Guide for Teachers and School Leaders, 21.
4. Birnie, K., Speca, M., Carlson, L. E. (2010). Exploring Self-Compassion and Empathy in the Context of Mindfulness-Based Stress Reduction (MBSR). *Stress and Health*, 26, 359–371.
5. Bishop, S. R., Lau, M., Shapiro, S., Carlson, L., Anderson, N. D., Carmody, J., et al. (2004). Mindfulness: A proposed operational definition. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 11(3), 230–241.
6. Black, D. S. (2015). Mindfulness training for children and adolescents: a state-of-the-science review. *Handbook of mindfulness: theory and research*. New York: Guilford Press, 283–310.
7. Carsley, D., Houry, B., Heath, N. (2018). Effectiveness of mindfulness interventions for mental health in schools: A comprehensive meta-analysis. *Mindfulness*, 9, 693–707.
8. Chiesa, A., Serretti, A. (2010). A systematic review of neurobiological and clinical features of mindfulness meditations. *Psychological medicine*, 40(8), 1239–1252.
9. Davidson, R., Kabat-Zinn, J., Schumacher, J., Rosenkranz, M., Muller, D., Santorelli, S., et al. (2003). Alterations in Brain and Immune Function Produced by Mindfulness Meditation. *Psychosomatic medicine*, 65, 564–570.
10. Desbordes, G., Negi, L. T., Pace, T. W., Wallace, B. A., Raison, C. L., Schwartz, E. L. (2012). Effects of mindfulness and compassion meditation training on amygdala response to emotional stimuli in an ordinary, non-meditative state. *Frontiers in Human Neuroscience*, 6, 292.
11. Dunning, D. L., Griffiths, K., Kuyken, W., Crane, C., Foulkes, L., Parker, J., & Dalgleish, T. (2019) Research Review: The effects of mindfulness-based interventions on cognition and mental health in children and adolescents – a meta-analysis of randomized controlled trials. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines*, 60 (3), 244–258.
12. Eberth, J., Sedlmeier, P. (2012). The effects of mindfulness meditation: A meta-analysis. *Mindfulness*, 3, 174–189.
13. Felver, J., Hoyos, C., Tezanos, K., Singh, N. (2015). A Systematic Review of Mindfulness-Based Interventions for Youth in School Settings. *Mindfulness*, 7, 34–45.
14. Hölzel, B. K., Carmody, J., Vangel, M., Congleton, C., Yerramsetti, S.M., Gard, T., & Lazar, S. W. (2011). Mindfulness practice leads to increases in regional brain gray matter density. *Psychiatry research*, 191, 36–43.
15. Jha, A., Krompinger, J., Baime, M. (2007). Mindfulness training modifies subsystems of attention. *Cognitive, affective & behavioral neuroscience*, 7, 109–119.
16. Johnson, C., Burke, C., Brinkman, S., Wade, T. (2017). A randomized controlled evaluation of a secondary school mindfulness program for early adolescents: do we have the recipe right yet? *Behaviour Research and Therapy*, 99, 37–46.
17. Jones, D. (2011). Mindfulness in schools. *The psychologist*, 24 (10), 736–739.
18. Kabat-Zinn, J. (1990). *Full catastrophe living: using the wisdom of your body and mind to face stress, pain, and illness*. New York: Delta Book, 76–77.
19. Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: Past, present, and future. *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10, 144–156.
20. Kuyken, W., Weare, K., Ukoumunne O. C., Vicary R., Motton N., Burnett R., et al. (2013). Effectiveness of the Mindfulness in Schools Programme: non-randomised controlled feasibility study. *The British journal of psychiatry: the journal of mental science*, 203(2), 126–131.

21. Lyons, K. E., DeLange, J. (2016). Mindfulness matters in the classroom: the effects of mindfulness training on brain development and behaviour in children and adolescents. *In Handbook of Mindfulness in Education: Integrating Theory and Research Into Practice*. Edited by Schonert-Reichl KA, Roeser RW. New York: Springer, 271–283.
22. Mindful Schools. Retrieved from <https://www.mindfulschools.org/>
23. Mindfulness in Schools Project. Retrieved from <https://mindfulnessinschools.org/>
24. Schonert-Reichl, K. A., Lawlor, M. S. (2010). The effects of a mindfulness-based education program on pre- and early adolescents' well-being and social and emotional competence. *Mindfulness*, 1(3), 137–151.
25. Shapiro S. L., Brown K. W., Biegel G. M. (2007) Teaching self-care to caregivers: Effects of mindfulness-based stress reduction on the mental health of therapists in training. *Training and Education in Professional Psychology*, 1 (2), 105–115.
26. Weare .K., Bethune A. (2021) *Implementing Mindfulness in Schools: An Evidence-Based Guide* Paperback, 108.
27. Weare K. (2019) Mindfulness and contemplative approaches in education. *Current Opinion in Psychology*, 28, 321–326.
28. Gera T. I. (2014) Майндфулнес-техніка на заняттях із психологією як елемент психологічного супроводу майбутніх педагогів [Mindfulness technology for employment in psychology as an element of psychological support future teachers] *Naukovyy visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu - Scientific Bulletin of Kherson State University*, 2 (1), 174–179 [in Ukrainian].
29. Davydova O. V. (2021) Ефективність психотерапевтичних практик майндфулнес у регуляції стресостійкості в юнацькому віці [The effectiveness of mindfulness psychotherapeutic practices in the regulation of stress resistance in adolescence]. *Naukovi zapysky Natsional'noho universytetu «Ostroz'ka akademiya» - Scientific notes of the National University «Ostroh Academy»*, 13, 96–103 [in Ukrainian].
30. Dem'yanenko B. T, Ratynska I. V. (2021) Майндфулнес засіб формування емоційного інтелекту та метод психологічної корекції емоційних та поведінкових порушень у дітей та підлітків з порушеннями психологічного розвитку [Mindfulness is a method of forming emotional intelligence and a method of psychological correction of emotional and behavioral disorders of children and adolescents with mental and physical disabilities] *Naukovyy chasopys - Scientific journal*, 40, 227–237 [in Ukrainian].
31. Lazorko O. V. (2020) Майндфулнес як фундамент психологічної безпеки особистості. [Mindfulness as the foundation of psychological security of the individual] *Abstracts of V International Scientific and Practical Conference «Study of modern problems of civilization»*. Oslo, Norway, 395–398 [in Ukrainian].
32. Romanchuk O. I. (2014) Майндфулнес-орієнтована КПТ – новий ефективний метод попередження рецидиву депресії [Mindfulness-oriented CPT - a new effective method of preventing recurrence of depression]. *Neyron 'yuz: psykhonevrolohiya i neyropsykhatriya - Neyron 'yuz: psykhonevrolohiya i neyropsykhatriya*, 3, 40–45 [in Ukrainian].
33. Khrystuk O. L. (2018) Suchasni vymiry pсихологічної практики: майндфулнес-підхід [Contemporary dimensions of psychological practice: mindfulness approach]. *Naukovyy visnyk L'vivs'koho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav - Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs*, 1, 153–161 [in Ukrainian].

РЕЦЕНЗІЯ
на колективну монографію
«Здоров'я дітей та підлітків: психолого-педагогічні аспекти»
(Переяслав, 2022. Вип. 5)

Упродовж останніх років в Україні спостерігається негативна тенденція щодо збереження і зміцнення здоров'я дітей, підлітків та студентської молоді. Особливо це питання, як ніколи, актуальне в умовах сьогодення – пандемії COVID-19 та соціальних і епідеміологічних викликів XXI століття, військових подій та наслідків російсько-української війни.

Водночас здоров'я кожного громадянина обумовлює майбутнє держави та подальше існування здорового генофонду нації. Здоров'я є безцінним скарбом не лише окремої людини, а й усього суспільства. Адже життєдіяльність людини значною мірою визначається станом її здоров'я, а успішний розвиток суспільства загалом залежить від стану здоров'я населення. У випадку незадовільного стану здоров'я у суспільстві частини людей, обмежуються можливості соціально-економічного розвитку країни.

Отже, збереження та зміцнення здоров'я молодого покоління – цінність, що має стратегічне значення для сталого розвитку суспільства і належить до актуальних завдань розвитку сучасної України.

Сферою формування здоров'я дітей, учнівської та студентської молоді, їх безпеки є освітні заклади, в яких діти, підлітки та студенти проводять більшість свого часу, мають величезний виховний і здоров'язбережувальний потенціал. Школа в тісній взаємодії з сім'єю і найближчим оточенням школяра вирішує двоєдине завдання: збереження і зміцнення здоров'я та виховання гармонійно розвиненої, освіченої, творчої, соціально активної та відповідальної особистості. При цьому позитивне сприйняття шкільного життя учнями розглядається як ресурс для забезпечення здоров'я і благополуччя, тоді як негативне його сприйняття може бути фактором ризику, що впливає на їхнє соматичне і психічне здоров'я. Про це свідчать також дані міжнародного дослідження «Поведінка дітей шкільного віку стосовно охорони здоров'я» (), що його проводять кожні чотири роки у країнах Західної Європи і Північної Америки, в тому числі й в Україні. Зокрема, в підлітковому віці порівняно з періодом дитинства (до 10-12 років) стан здоров'я погіршується і скорочується кількість школярів зі здоровою поведінкою. Саме в цей період зростає поширеність суб'єктивних негативних показників здоров'я, таких як скарги на здоров'я, низька самооцінка стану здоров'я і низький рівень задоволеності життям, особливо серед дівчат. Зростання функціональних розладів і хронічних захворювань серед підлітків, погіршення показників їхнього фізичного й психічного розвитку та рівня фізичної підготовленості, збільшення поведінкових чинників ризику на тлі епідемії ВІЛ-інфекції та пандемії COVID-19, поширеність вживання шкідливих звичок актуалізувало завдання збереження та зміцнення фізичного, психічного, репродуктивного здоров'я учнівської і студентської молоді. Незадовільний стан здоров'я учнівської і студентської молоді також обумовлений падінням суспільної моралі, не дотриманням здорового способу життя, низьким рівнем знань і навичок стосовно збереження і зміцнення здоров'я, негативним впливом засобів масової інформації тощо.

Із метою актуалізації у підлітків і молоді цінності здоров'я, формування у них мотивації та поведінкових установок, необхідних для його збереження і зміцнення, в закладах освіти всіх рівнів має систематично відбуватися послідовна, цілеспрямована і комплексна навчально-виховна робота. Учні мають бути охоплені програмами з мотивації до здорового способу життя, профілактики шкідливих звичок, збереження репродуктивного здоров'я. Такі програми мають сприяти становленню ціннісних орієнтирів школярів, готувати їх до дорослого життя, формувати здоров'язбережувальну компетентність, вміння і навички самостійно ухвалювати зважені рішення, ефективно спілкуватися, адекватно висловлювати свої почуття та емоції, критично мислити, чинити опір негативному впливові й тиску з боку однолітків і дорослих, обирати моделі поведінки, що сприяють збереженню здоров'я.

Про важливу роль закладів освіти у зміцненні і збереженні здоров'я дітей і підлітків, виховання освіченої, творчої особистості, становлення її духовного, психічного та фізичного здоров'я зазначається в низці державних нормативних документів України. Чинні державні стандарти закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) визначають освітні галузі, обов'язкові для всіх освітніх закладів. Серед таких галузей дві стосуються здоров'я, безпеки та успішної соціалізації. Освіта у галузі здоров'я, безпеки та соціальної інтеграції визначається у світі як один із пріоритетних напрямів.

Слід підкреслити, що ООН із питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) визначила вісім ключових галузей для набуття компетентностей XXI століття, з яких три галузі безпосередньо стосуються здоров'я, безпеки та соціальної інтеграції. Європейський парламент і Рада ЄС у 2018 році схвалили Рамкову програму оновлених ключових компетентностей для навчання впродовж життя, серед яких «Особиста, соціальна, навчальна». Ця компетентність також передбачає навчання у галузі здоров'я, безпеки і соціального благополуччя. Особливо вагоме значення набуває означена проблема в умовах модернізації системи освіти в Україні, зорієнтованої на входження у європейський освітній простір. Про це свідчить також Концепція Нової української школи, яка спрямована на формування компетентностей, необхідних для успішної самореалізації особистості в суспільстві. Серед професійних компетентностей сучасного вчителя акцентується також увага на необхідності формувати і розвивати здоров'язбережувальну компетентність кожного учня.

Зазначимо, що двома із шести основних принципів концепції «Нова українська школа» є: *здоров'я*: формування здорового способу життя і створення умов для фізичного й психоемоційного розвитку, що надзвичайно важливо для учнів різних вікових груп та *безпеки*: створення атмосфери довіри і взаємоповаги, перетворення школи на безпечне місце, де немає

Формування здорового способу життя через освіту, створення здоров'язбережувального освітнього середовища – один із пріоритетних напрямів державної політики у галузі освіти. У цьому контексті завданням сучасної школи є: використання здоров'яформувальних і здоров'язбережувальних технологій навчання; дотримання режиму рухової активності, поєднання рухового і статичного навантаження; організація збалансованого харчування; створення емоційної сприятливої атмосфери навчання; формування в учнів та їхніх батьків усвідомлення цінності здоров'я, культивування здоров'я тощо.

Про важливість формування культурно-ціннісних установок у молодого покоління на здоровий спосіб життя зазначається у Концепції загальнодержавної програми «Здоров'я-2020: український вимір». У програмі наголошується на тому, що здоровий спосіб життя населення у 5 разів ефективніший, ніж лікувально-діагностична діяльність галузі охорони здоров'я, пов'язана із збереженням та зміцненням здоров'я населення.

Розв'язання вищеозначених питань частково реалізовано в колективній монографії «Здоров'я дітей та підлітків: психолого-педагогічні аспекти» (Переяслав, 2022. Вип. 5), яка містить десять розділів.

Монографія підготовлена науково-педагогічними працівниками кафедри медико-біологічних дисциплін і валеології в рамках ініціативної науково-дослідної тематики «Формування здоров'язбережувальної компетентності у дітей, учнівської та студентської молоді в системі безперервної освіти: медико-біологічні та психолого-педагогічні аспекти» (номер державної реєстрації 0118 U 003845 від 2.03.2018).

У рецензованій монографії представлено результати теоретичних і прикладних досліджень колективу авторів, присвячених психолого-педагогічним і безпековим аспектам здоров'язбереження учнівської та студентської молоді. Авторами розкрито соціальні та психолого-педагогічні аспекти здоров'я та безпеки дітей і підлітків, зокрема оздоровчі технології в профілактиці та корекції порушення зору, здоров'язбережувальні технології в профілактиці та корекції порушень постави, стопи, попередженні захворювань нервової і дихальної систем. Як один із ефективних оздоровчих засобів, обґрунтованою роль ароматерапії в профілактиці хвороб дихальної системи школярів.

У першому розділі «Здоров'язбережувальні технології в профілактиці і корекції порушення зору в молодших школярів» проаналізовано найбільш вагомі чинники зниження зору в школярів, до яких науковці відносять надмірне зорове навантаження, інформаційне перевантаження, захопленість комп'ютерними іграми та безконтрольне використання електронних засобів навчання, вплив несприятливих чинників внутрішньо-шкільного середовища, нераціональна організація навчального процесу, недотримання гігієнічних вимог танормативів до умов навчання школярів, комп'ютеризації навчання, різке скорочення рухової активності сучаснихшколярів і, як наслідок, ослаблення очних м'язів, що призводить до виникнення порушень зору. Разом з погіршенням зору знижується рівень їх фізичного стану. Узв'язку з цим, одним із напрямів навчально-виховної роботи вшколі повинні бути не лише здобуття освіти, але й створення умов для реалізації сучасних і ефективних програм профілактики порушень зору. Авторкою розділу Н. І. Коцур розроблена та запропонована здоров'язбережувальна модель профілактики і корекції порушень зору у молодших школярів, а також перевірена ефективність оздоровчих технологій попередження порушень зору у молодших школярів засобами фізкультурно-оздоровчої діяльності.

Вагоме місце в монографії приділяється здоров'язбережувальним технологіям зміцнення психічного здоров'я школярів, особливо в умовах карантинних обмежень під час пандемії COVID-19. Про це зазначається в другому розділі монографії «Здоров'язбережувальні освітні технології зміцнення психічного здоров'я школярів». Дослідницею К. С. Вариводою з'ясовано, що тривалий карантин, страх перед інфікуванням, розчарування та нудьга, брак соціальних контактів із однолітками, вчителями, недостатній особистий простір удома та втрата близьких людей спричиняють серйозні психологічні наслідки для дітей та підлітків. Значний вплив чинить також висока тривожність та невпевненість у майбутньому, спричинені поширенням неправдивої інформації в соціальних мережах та масмедіа, особливо в період російсько-української війни. Як свідчать результати дослідження, на сьогодні пандемія COVID-19 вже має істотні негативні соціально-психологічні наслідки для здоров'я населення. Карантинні обмеження та заходи із протидії пандемії – масковий режим, соціальне дистанціювання, особливості перебування дітей і підлітків у закладах середньої освіти, впровадження форм дистанційного та змішаного навчання – можуть негативно впливати на стан психічного здоров'я молодого покоління. До чинників ризику щодо психічного здоров'я в умовах пандемії COVID-19 авторка відносить: поширення панічних настроїв, тривоги та страхів; вивільнення величезноїкількості часу при соціальній ізоляції чи самоізоляції та, якнаслідок, фрустрація важливих потреб особистості – потреби у спілкуванні та соціальних контактах; поширення гіподинаміїна тлі збільшення обсягів навчального навантаження та психоемоційних стресів. Згідно з результатами дослідження психічного здоров'я школярів 7–9 класів м. Переяслава встановлено, що у 73,3 %досліджуваних спостерігається високий і дуже високий рівень тривожності.

З огляду на вищезначене, нагальним питанням, яке постає перед сучасною освітою є оцінка стану психічного здоров'я дітей і підлітків з метою розробки та впровадження методичних рекомендацій щодо зменшення психоемоційного напруження; підвищення стресостійкості; профілактики дискримінації і стигматизації інфікованих; формування позитивної життєвої перспективи. Водночас пристосування до карантинних обмежень потребує значної мобілізації організму, що за тривалого впливу поступово вичерпує ресурси організму. Саме тому, як зазначає авторка, необхідність психологічної допомоги в умовах *синдрому COVID-стресу* – набуває практично загального масштабу та підіймає питання щодо можливостей застосування здоров'язбережувальних освітніх технологій, зокрема психологічних методів зміцнення психічного здоров'я й нормалізації психофункціонального стану особистості, таких як: аутогенне тренування, релаксація, тілесна терапія, медитація, майндфулнес, сміхотерапія тощо.

Третій розділ монографії «Здоров'язбережувальні технології в попередженні опорно-рухової системи школярів» присвячений аналізу функціональних розладів опорно-рухового апарату школярів, таких як порушення постави, плоскостопість та засобам їх профілактики і

корекції. Його автор – Ю. Л. Козубенко, до різноманітних лікувальних заходів, які застосовуються для відновлення опорно-рухового апарату і всього організму відносить лікувальну фізкультуру (ЛФК). Серед її засобів найбільшу ефективність мають фізичні вправи та масаж. Адже спеціальні вправи та масаж розслаблюють м'язи, знімають болісність в ушкоджених сегментах опорно-рухового апарату. Під впливом фізичних вправ поліпшується кровообіг, збільшується кількість капілярів і анастомозів у зонах ушкодження; спостерігається підвищення біоелектричної активності м'язів і посилення окисно-відновних процесів у них, що покращує хімізм м'язового скорочення і скорочувальних властивостей м'язів; посилюється кровопостачання і живлення хрящової тканини, збільшується кількість синовіальної рідини, поліпшується еластичність сухожильно-капсульного апарату суглоба, що сприяє найшвидшому перебігу регенеративних процесів, загоєння, відновленню морфологічних структур ушкодженого сегмента опорно-рухового апарату. Анкетування вчителів фізичної культури показало, що переважна більшість респондентів вважають за необхідне використання комп'ютерних програм, що допоможуть знизити рівень травматизму у навчальному процесі. Як зазначає дослідник, однією з причин, які заважають їх впровадженню, є обмежена кількість навчальних і діагностичних комп'ютерних програм, призначених для фізичного виховання школярів; відсутність необхідного медичного оснащення. Водночас індивідуальний контроль за показниками фізичного здоров'я та рівнем фізичної підготовленості дозволяє впродовж навчального процесу здійснювати диференційоване навантаження та проводити необхідну корекцію.

Аналіз захворюваності школярів упродовж останніх років свідчить про зростання хронічних хвороб. У структурі захворюваності перше місце посідають гострі та хронічні хвороби органів дихання. У зв'язку з цим одним із ефективних немедикаментозних методів є ароматерапія – застосування ароматичних речовин рослин із метою оздоровлення організму людини та навколишнього середовища. Це питання висвітлено в четвертому розділі монографії **«Ароматерапія як оздоровча технологія в профілактиці хвороб дихальної системи школярів»**. Його зміст свідчить, що авторці Л. П. Товкун вдалося розкрити профілактичний аспект ароматерапії, який полягає у здатності більшості ефірних олій мати антибактеріальні, антивірусні, імуномодельючі (місцеві і загальні) властивості, а також бактерицидну дію, що дозволяє запобігати низці захворювань. Дослідницею встановлено позитивний вплив ефірних олій евкаліпту і шавлії мускатної на стан дихальної системи школярів і їх розумову діяльність. Поряд із вираженим дезінфікуючим ефектом повітря, зазначені ефірні олії надають позитивний вплив на загальний стан організму: підвищуються бадьорість і працездатність. Саме тому, як вважає авторка, цей метод може використовуватися як здоров'язберігаюча технологія у профілактиці хвороб дихальної системи школярів під час освітньої діяльності, особливо під час пандемії COVID-19.

До ефективних засобів підвищення рівня соматичного здоров'я учнівської і студентської молоді автори відносять фітнес-технології. Про це свідчать проведені експериментальні дослідження щодо позитивної динаміки і величин прояву основних компонентів моторики, морфо-функціональних показників стану фізичного здоров'я, їх взаємозв'язків у школярів і студентів після впровадження оздоровчої програми з використанням фітнес-технологій. Про це зазначається в п'ятому та шостому розділах монографії. Зокрема в п'ятому розділі **«Ефективність фітнес-технологій у підвищенні рівня фізичного здоров'я підлітків»** авторкою С. І. Горденко була апробована методика використання фітнесу на уроках фізичної культури з підлітками з метою підвищення рівня їх соматичного здоров'я. Як показали результати дослідження, експериментальна група підлітків мала низький рівень соматичного здоров'я. Результати педагогічного експерименту дозволили зробити висновок про ефективність використання фітнес-технологій на уроці фізичної культури. Про це свідчить зростання рівня соматичного здоров'я школярів.

Зміст шостого розділу **«Аеробіка в системі оздоровчих технологій зміцнення психосоматичного здоров'я студентів»** свідчить, що заняття з аеробіки, як і будь-які інші заняття з фізичної культури, є основною формою занять. Про її ефективність засвідчують

експериментальні дослідження, проведені серед студентів першого курсу спеціальності «фізичне виховання». Як зазначає авторка розділу О. А. Палієнко, впроваджена методика застосування елементів аеробіки середстудентів дала позитивні результати і є ефективною в умовах закладу вищої освіти на заняттях фізичної культури.

Вагоме значення в збереженні і зміцненні здоров'я школярів, їх безпеці має здоров'язбережувальне середовище освітнього закладу. Це питання розкрито у сьомому розділі **«Гігієнічна оцінка впливу внутрішньошкільних факторів на якість життя та здоров'я молодших школярів»**. Авторкою Т. Є. Єрічевою проаналізовано вплив внутрішньошкільних факторів на якість життя, пов'язану зі здоров'ям молодших школярів та проведено гігієнічну оцінку внутрішньошкільного середовища початкової школи. З метою оптимізації дії внутрішньошкільного середовища на здоров'я школярів запропоновано оздоровчі заходи.

Серед складників способу життя особливе місце в монографії приділено стану раціонального харчування при інтенсивних фізичних навантаженнях у студентів. Про це зазначається у восьмому розділі **«Раціональне харчування як засіб здоров'язбереження та відновлення фізичної працездатності при інтенсивних фізичних навантаженнях»**. Цілком закономірним є обґрунтуванням авторкою О. М. Миздренко ролі раціонального харчування у сучасній системі спортивної підготовки як одного з провідних чинників, які зумовлюють можливість досягнення спортсменом високої працездатності й ефективного проходження відновних процесів при напруженій м'язовій діяльності. В розділі розкрито характерні деякі особливості, пов'язані з високим рівнем фізичних і нервово-психічних навантажень, що виникають у процесі тренування ізмагань, які у свою чергу, викликають підвищену потребу організму в енергії і окремих харчових речовинах. Сучасні досягнення спортивної медицини, фізіології, біохімії, досвід спортивних лікарів, дієтологів і тренерів свідчать про те, що ефективність тренування й відновлення значною мірою залежать від раціонально організованого харчування спортсменів. Саме тому питання організації харчування спортсменів постійно повинні бути в полі зору тренерів. Отримані результати визначення енергетичної цінності добового раціону студентів другого курсу спеціальності «фізичне виховання» та порівняння з їх енергетичними витратами дали можливість встановити, що у основної частини досліджуваних (85 %) добовий раціон не покриває їх енерговитрат. Водночас у період напружених тренувань і особливо змагань правильно складений добовий раціон є одним із провідних факторів підвищення працездатності і прискорення відновних процесів, усуває загрозу розвитку перенапруги, охороняє від травм і захворювань, скорочує тривалість спортивної реабілітації.

Здоров'язбережувальні заходи профілактики тютюнопаління у школярів висвітлюються у дев'ятому розділі монографії. Школа повинна допомогти учням навчитися протистояти. Як зазначає М. А. Буц, школа повинна протистояти не лише тютюнопалінню, а й іншим шкідливим звичкам. Саме завдяки широкому спектру загальношкільних заходів щодо профілактики тютюнопаління можливо значно зменшити наявність цієї шкідливої звички у сучасних школярів. Незважаючи на те, що переважна більшість школярів проінформовані про те, що ця шкідлива звичка є неприпустимою, майже половина опитаних палять. Така ситуація потребувала проведення більш посиленої профілактичної роботи в закладах загальної середньої освіти. Проведене дослідження щодо впливу тютюнопаління на рівень розумової працездатності школярів показало, що завдяки проведеним здоров'язбережувальним заходам профілактики тютюнопаління у школярів, показники різних видів пам'яті стали кращими.

У десятому розділі монографії **«Основні напрями здоров'язбережувальної роботи у закладах загальної середньої освіти»** авторкою Н. І. Годун встановлено, що більшість підлітків володіє певним рівнем знань про здоров'я та фактори, які його визначають та формують. Водночас, у деяких учнів відмічаються неповні і несистемні знання щодо ведення здорового способу життя і лише частково сформована мотивація про важливість і необхідність збереження здоров'я. Зазначені факти свідчать про важливість впровадження в закладах загальної середньої освіти здоров'язберігаючих технологій, які об'єднують в собі всі напрями діяльності щодо здоров'язбереження учнів.

Заявлені в монографії наукові розвідки не в змозі розв'язати широке коло психолого-педагогічних і безпекових аспектів здоров'я учнівської та студентської молоді в умовах викликів ХХІ століття. Водночас вони можуть акцентувати увагу різних фахівців для спільного їх обговорення та прийняття рішень. На наш погляд, для зміцнення здоров'я дітей, учнівської та студентської молоді важливим є об'єднання зусиль органів охорони здоров'я, освіти і громадських організацій, фондів тощо.

*Коцур Н.І.,
доктор історичних наук, професор, завідувачка кафедри медико-біологічних
дисциплін і валеології Університету Григорія Сковороди в Переяславі*

**До авторів збірника
Шановні автори!
Університет Григорія Сковороди в Переяславі,
редакція збірника наукових праць
«SCIENTIA ET SOCIETUS»**

запрошує до співробітництва докторів наук, кандидатів наук, молодих науковців, а також інших осіб, які мають або здобувають вищу освіту та займаються науковою діяльністю у напрямках:

- 01 Освіта Педагогіка**
- 05 Соціальні поведінкові науки**
- 10 Природничі науки**

Для того, щоб мати можливість подавати статті до збірника та перевіряти поточний статус своїх подань, необхідно Увійти на сайт або Зареєструватись

Для розміщення статті у збірнику наукових праць «Scientia et societus» необхідно надіслати на електронну пошту статтю, оформлену згідно вимог. Назва файлу з електронною версією статті повинна обов'язково містити прізвище та ім'я автора.

Рукописи, що подаються до збірника «Scientia et societus», мають бути оригінальними та неопублікованими. Вони не повинні розглядатись одночасно іншими виданнями. Стаття повинна бути написана на актуальну тему, містити результати глибокого наукового дослідження і обґрунтування отриманих наукових результатів.

Редакційна колегія збірника проводить внутрішнє анонімне рецензування всіх статей і перевірку на плагіат за допомогою програмного забезпечення Unichек.com. Процедура рецензування може тривати до 10 днів. Редакція залишає за собою право відхиляти статті авторів, які не дотримуються наведених вимог. Автори несуть відповідальність за точність цитат, прізвищ, посилань і фактів, наведених у тексті наданих статей.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

Стаття подається мовою оригіналу (українською чи англійською).

ТЕКСТ СТАТТІ ПОВИНЕН БУТИ СТРУКТУРОВАНИЙ (обов'язкові структурні елементи виділяються напівжирним шрифтом):

- **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими, чи практичними, завданнями, актуальність теми;
- **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- **мета статті** (постановка завдання);
- **методи написання статті**;
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі;
- **список використаних джерел і літератури**;
- **references** (транслітерація).

РОЗТАШУВАННЯ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СТАТТІ:

- **УДК** (у верхньому лівому кутку напівжирним шрифтом);
- **ім'я, прізвище** автора (авторів) (по центру аркуша, укр. мовою напівжирним шрифтом);

- вчене звання, науковий ступінь, посада, E-mail, ORCID, Researcher ID, місце роботи, поштова адреса установи (по центру аркуша, укр. мовою; кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0);
- **НАЗВА СТАТТІ** (великими літерами, по центру аркуша, укр. мовою напівжирним шрифтом);
- *анотація статті* (укр. мовою, курсивом, обсяг – не менше 1800 знаків без пробілів, включаючи ключові слова; кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0). Анотація статті повинна бути структурованою. Обов'язково містити мету дослідження та застосовані методи (методологію дослідження), основні одержані висновки. Анотація статті повинна бути інформативною (не повинна містити загальних фраз), змістовною (має відображати основний зміст статті та результати досліджень); логічною (відображати логіку подання результатів у статті);
- **ключові слова** (курсивом, напівжирним шрифтом, укр. мовою, 6-8 слів; кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0);
- **ім'я, прізвище автора** (авторів) (по центру аркуша, англ. мовою, напівжирним шрифтом, кегль 14;);
- вчене звання, науковий ступінь, посада, E-mail, ORCID, Researcher ID, місце роботи, поштова адреса установи (з правого боку, англ. мовою; кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0);
- **НАЗВА СТАТТІ** (великими літерами, по центру, англ. мовою, напівжирним шрифтом, кегль 14;);
- *анотація статті* (курсивом, англ. мовою, обсяг – не менше 1800 знаків без пробілів, включаючи ключові слова; кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0);
- **ключові слова** (курсивом, напівжирним шрифтом, англ. мовою, 6-8 слів; кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0);
- текст статті мовою оригіналу (кегль 14 з міжрядковим інтервалом 1,5);
- список використаних джерел і літератури (кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0);
- references (кегль 12 з міжрядковим інтервалом 1,0).

Обов'язкова вимога до статей – якість, високий рівень англomовного перекладу.

ТЕХНІЧНІ ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ:

- загальний обсяг статті – 12 сторінок;
- поля: верхнє, нижнє, лівє, правє – 20 мм;
- текст статті повинен бути набраний на комп'ютері (редактор MS WORD (версія 1998-2003) for WINDOWS);
- гарнітура: текст статті набирається шрифтом Times New Roman, кегль 14; міжрядковий інтервал – 1,5; відомості про автора, анотації, ключові слова, список використаних джерел і літератури і references набираються шрифтом Times New Roman, кегль 12 із міжрядковим інтервалом 1,0;
- абзацний відступ – 1,25 см (не допускається створення абзацного відступу за допомогою клавіші Tab і знаків пропуску)
- текст вирівнюється по ширині та набирається без переносів;
- сторінки не нумеруються;
- символи: у тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «»»; тире – це коротке тире: «-»; дефіс «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими дужками, а також у них. Для запобігання цього потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки». Між ініціалами, а також між ініціалами та прізвищем (наприклад, Іваненко І. І.), цифрами та одиницями виміру (наприклад, 10 кг, 23°C), датами (наприклад, 2016 р., XX ст.), а також у назвах населених пунктів (наприклад, м. Київ) потрібно ставити нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+Пробіл). У разі

написання скорочень на зразок 90-ті pp., 2-го тощо ставлять нерозривний дефіс (Ctrl+Shift+дефіс);

- формули мають бути набрані у редакторі Equation Editor, цей редактор є внутрішнім редактором формул у Microsoft Word. Складові формул у тексті набираються курсивом.
- рисунки і таблиці необхідно подавати в статті безпосередньо після тексту, де вони згадані вперше, або на наступній сторінці. Таблиці в тексті мають бути виконані в Excel або Word без заливання. Рисунки, виконані у Word, мають бути згруповані та виявляти собою один графічний об'єкт. Рисунки та фотографії (чорно-білі, з градаціями сірого кольору) «вмонтовуються» в основний текст статті і даються додатково у вигляді окремих файлів в одному з таких форматів: TIFF, PCX, JPG, BMP, CDR. Таблиці й ілюстрації нумеруються послідовно арабськими цифрами. Примітки до таблиці даються тільки в тексті. Ілюстрації підписуються знизу. Підписи до таблиць та ілюстрацій центруються. Не допускається використання у матеріалах сканованих, або сфотографованих, схем, малюнків, таблиць і т.д.

Цитування та посилання в тексті на літературні джерела повинні відповідати 7-му стилю посилань APA (Петренко О.І., 2008; Петренко О. І. та Сидоренко М. С., 2015; Smith, Grimm & Shell, 2017; Smith et al., 2020); якщо вказано номер сторінки, його слід друкувати після двокрапки (Петренко, 2020: с. 125).

Список використаних джерел і літератури наприкінці статті оформляється за абеткою та відповідно до вимог «ДСТУ 8302:2015. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання», що вступив у дію 01.07.2016 р.

References оформляється згідно стандарту APA https://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/references_extend_summary_ukr.pdf (APA: ВИМОГИ ТА ПРИКЛАДИ. URL: http://restaurant-hotel.knukim.edu.ua/public/journals/557/examples/Dodatok-2_uk.pdf)

Для транслітерації українського тексту на латиницю використовується безкоштовний сайт: <https://slovyuk.ua/translit.php> (вибираємо варіант американська); для транслітерації російського тексту використовується безкоштовний сайт: <https://translate.meta.ua/ru/translit/> .

Важливо пам'ятати, що в зарубіжних базах даних проста транслітерація назви джерела без її перекладу англійською мовою не має сенсу.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, додатково супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг із протоколу подається в оригіналі або в сканованому вигляді електронною поштою.

РУКОПИСИ, ОФОРМЛЕНІ НЕ НАЛЕЖНИМ ЧИНОМ, НЕ ПРИЙМАЮТЬСЯ ДО ПУБЛІКАЦІЇ!

Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів. За вірогідність фактів, статистичних даних і інших матеріалів відповідальність несе автор.

КОНТАКТИ редакції збірника наукових праць «Scientia et societus»:

- адреса: Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського, 30, корпус 1, каб. 406, м. Переяслав, 08401
- телефон: +380935011183 (відповідальний секретар – Товкун Лідія Павлівна)
- електронна пошта: tovkynlidiya@ukr.net

For the authors of the collection**Dear authors!****Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav****Editorial Board of the collection of scientific works****«SCIENTIA ET SOCIETUS» invite****Doctors of Sciences, PhDs, young scientists to cooperate,
and also other persons who have or receive higher education and are engaged in scientific
activity in the directions of:****01. Education. Pedagogy****05. Social Behavioral Sciences****10. Natural Sciences**

In order to be able to submit articles to the collection and check the current status of your works, it is necessary to login in to the site _or register.

To run in an article in the collection of scientific papers «Scientia et societus» it is necessary to send an article to e-mail , structured in accordance with the requirements. The title of the file with electronic version of the article must contain the name and surname of the author.

Manuscript submitted to the collection «Scientia et societus», must be original and unpublished. They should not be considered at the same time by other publication. The article must be written on an actual theme, contain results of in-depth research and justification of the obtained scientific results.

The editorial board of the collection conducts internal anonymous review of all articles and checks for plagiarism using Unicheck.com. The review procedure can take up to 10 days. The editorial board reserves the right to reject articles by authors who do not comply with the above requirements. The authors are responsible for the accuracy of citations, surnames, references and facts given in the text of the submitted articles.

REQUIREMENTS FOR THE DESIGN OF ARTICLE

The article is submitted in the original language (Ukrainian or English).

THE TEXT OF THE ARTICLE SHOULD BE STRUCTURED (obligatory structural elements are highlighted in bold):

- **statement of the problem** in general form and connection with important scientific or practical tasks; relevance of the topic;
- **analysis of the latest research and publications** in which the problem is solved and which the author relies on, the selection of previously unresolved parts of the general problem to which the article is devoted;
- **formulating the goals (goals) of the article**, setting the task;
- **methods** of writing an article;
- **presentation of the main material** of the research with a full justification of the obtained scientific results;
- **conclusions** from this research and prospects for further exploration in this direction;
- **list of used sources and literature;**
- **references** (transliteration).

LOCATION OF STRUCTURAL ELEMENTS OF THE ARTICLE:

- **UDC** (in the upper left corner in bold);
- **name, surname** of the author (authors) (in the center of the sheet, in Ukrainian in bold);
- academic title, scientific degree, position, E-mail, ORCID, Researcher ID, place of work, postal address of the institution where the author (s) works (in the center of the sheet, in Ukrainian; size – 12 pt with a line spacing of 1.0);

ARTICLE TITLE (in capital letters, in the center of the sheet, in Ukrainian in bold);

- *abstract of the article* (in Ukrainian, italics, volume – not less than 1800 characters without spaces, including keywords; size – 12 pt with line spacing 1.0). The abstract of the article should be structured. Definitely to include the purpose of the research and the methods used (research methodology), the main conclusions obtained. The abstract of the article should be informative (should not contain general phrases), meaningful (should reflect the main content of the article and research results); logical (reflect the logic of presenting the results in the article);
- **keywords** (italics, bold, Ukrainian, 6-8 words; size – 12 pt with a line spacing of 1.0);
- **name, surname of the author** (authors) (in the center of the sheet, in English, in bold, size – 14 pt);
- academic title, scientific degree, position, E-mail, ORCID, Researcher ID, place of work, postal address of the institution (on the right side, in English; size – 12 pt with line spacing 1.0);

ARTICLE TITLE (in capital letters, in the center, in English, in bold, size – 14 pt);

- *abstract of the article* (in italics, English, volume – not less than 1800 characters without spaces, including keywords; size – 12 pt with line spacing 1.0);
- **keywords** (italics, bold, English, 6-8 words; size – 12 pt with a line spacing of 1.0);
- the text of the article in the original language (size – 14 pt with a line spacing of 1.5);
- list of used sources and literature (size – 12 pt with line spacing 1.0);
- references (size – 12 pt with line spacing 1.0).

Obligatory requirement for articles – quality, high level of English translation.

TECHNICAL REQUIREMENTS FOR THE DESIGN OF ARTICLE:

- the total volume of the article – 12 pages;
- margins: top, bottom, left, right – 20 mm;
- the text of the article must be typed on a computer (editor MS WORD (version 1998-2003) for WINDOWS);
- headset: Times New Roman font, pins (size) 14 pt; spacing - 1.5; information about the author, annotations, keywords, list of used sources and literature and references are typed in Times New Roman font, size - 12 pt with line spacing 1.0;
- paragraph indent – 1.25 sm (it is not allowed to create a paragraph indent using the Tab key and space marks);
- the text is aligned in width and typed without hyphenations;
- pages are not numbered;
- regarding the characters: only the following text should be quoted in the text: «»», a dash is a short dash: «–». You do not need to put extra spaces, especially in front of square brackets or in parentheses. To prevent this, use the «Unprinted» function. Between initials, as well as between initials and surname (for example, Ivanenko I.I.), numbers and units of measurement (for example, 10 kg, 23°C), dates (for example, 2016, XXth century), as well as in names of settlements (for example, Kyiv) you need to put an inseparable space (Ctrl + Shift + Space). In the case of writing abbreviations such as the nineties, second, etc. put an inseparable hyphen (Ctrl + Shift + hyphen);
- formulas must be typed in the Equation Editor, this editor is an internal formula editor in Microsoft Word. The components of the formulas in the text are typed in italics.
- figures and tables must be submitted in the article immediately after the text where they are mentioned for the first time, or on the next page. Tables in the text must be performed in Excel or Word without filling. Drawings made in Word must be grouped together and represent a single graphic object. Drawings and photos (black and white, with grayscale) are «embedded» in the main text of the article and are given in the form of separate files in one of the following formats: TIFF, PCX, JPG, BMP, CDR. Tables and illustrations are numbered consecutively in Arabic

numerals. Notes to the table are given only in the text. Illustrations are signed below. Captions to tables and illustrations are centered. It is not allowed to use in the materials scanned, or photographed, diagrams, drawings, tables, etc.

Citation and references in the text to literary sources must correspond to the 7th in the APA style, for example (Petrenko O. I, 2008; Petrenko O. I. and Sidorenko M. S., 2015; Smith, Grimm & Shell, 2017; Smith and other, 2020); if a page number is specified, it should be printed after a colon (Petrenko, 2020: p. 125).

The literature is designed in accordance with the requirements of **«DSTU 8302: 2015. Bibliographic reference. General Terms and rules of assembly»**, of July 1, 2016).

References are made according to the **APA standard**

https://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/references_extend_summary_ukr.pdf (ARA: REQUIREMENTS AND EXAMPLES. URL: http://restaurant-hotel.knukim.edu.ua/public/journals/557/examples/Dodatok-2_uk.pdf)

For transliteration of the Ukrainian text into Latin the free site <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> is used (we choose the American variant);

for transliteration of Russian text using the free site <http://fotosav.ru/services/transliteration.aspx>

It is important to remember that in foreign databases, a simple transliteration of a source name without its English translation is meaningless.

Articles whose authors do not have a scientific degree are additionally accompanied by the review of the candidate, Doctor of Sciences by specialty of publication or excerpt from report of the meeting of the department on the recommendation of the article for printing. A review or excerpt of the report shall be submitted in the original or in a scanned form by e-mail.

MANUSCRIPTS IMPROPERLY DESIGNED ARE NOT ACCEPTED FOR PUBLICATION!

The responsibility for the content, accuracy of the presented facts, quotations, figures and surnames of the article lies with the authors, not the editors or publishers. The editors reserve the right to edit and reduce, as well as literary correction of the article (while maintaining the main conclusions and style of the author). The editorial board may not share the authors' worldviews. The author is responsible for the probability of facts, statistics and other materials.

CONTACTS of the editorial board of the collection of scientific works «Scientia et societus»:

- address: Hryhoriy Skovoroda University in Pereiaslav, Sukhomlinskyi Str., 30, building 1, office № 406, Pereiaslav, 08401.
- phone: +380935011183 (executive secretary – Tovkun Lidiia Pavlivna).
- e-mail: tovkynlidiya@ukr.net

Editorial board

«SCIENTIA ET SOCIETUS»

Збірник наукових праць

Випуск 1

Головний редактор Н. І. Коцур

«SCIENTIA ET SOCIETUS»

Collection of scientific works

Volume 1

Editor-in-Chief N. I. Kotsur

Підписано до друку 30.05.2022 р. Формат 60x84 8/1.
Цифровий друк. Гарнітура Times New Roman. Наклад 300.
Зам. № 22. Ум. друк. арк. 11.
Виробник ФОП Домбровська Я.М Свідоцтво про внесення
суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців
ДК № 6366 від 22.08.2018 р.
08055, Київська обл., Макарівський р-он., с. Вільне,
e-mail: devis519@ukr.net
